T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSMET ÖZEL VE CHARLES TAYLOR'DA MODERNLEŞME ELEŞTİRİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mehmet TOPACA

SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

ANKARA, 2021

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSMET ÖZEL VE CHARLES TAYLOR'DA MODERNLEŞME ELEŞTİRİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mehmet TOPACA

SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Emrah AKBAŞ

ANKARA, 2021

ONAY SAYFASI

Mehmet TOPACA tarafından hazırlanan "İsmet Özel ve Charles Taylor'da Modernleşme Eleştirisi" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Unvan ve Adı Soyadı	**Kurumu**	**İmza**
Danışman-Prof. Dr. Emrah AKBAŞ	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	
Jüri Üyesi-Prof. Dr. Mahmut Hakkı AKIN	İstanbul Medeniyet Üniversitesi	
Jüri Üyesi-Prof. Dr. Zafer ÇELİK	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	

Tez Savunma Tarihi: 20.04.2021

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü V. Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM

……..

BEYAN

Bu tez içerisindeki bütün bilgilerin akademik kurallar ve etik davranış çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu beyan ederim. Ayrıca bu kurallar ve davranışların gerektirdiği gibi bu çalışmada orijinal olmayan her tür kaynak ve sonuçlara tam olarak atıf ve referans yaptığımı beyan ederim; aksi takdirde tüm yasal sorumluluğu kabul ediyorum. (20.04.2021)

İmza :

Adı Soyadı : Mehmet TOPACA

İTHAF

Annem ve Babama

TEŞEKKÜR

Yüksek Lisans eğitimim boyunca her türlü desteğini üzerimde hissettiğim, bu tezin ortaya çıkmasında fikir ve önerileriyle ufkumu açan, beni cesaretlendiren Danışman Hocam Sayın Prof. Dr. Emrah AKBAŞ'a,

Jürimde yer alarak fikir ve önerileriyle bu tezin zenginleşmesine katkı sağlayan

Sayın Prof. Dr. Mahmut Hakkı AKIN'a,

Gerek derslerdeki gerekse Jürideki katkılarıyla kendisinden çokça istifade ettiğim Sayın Prof. Dr. Zafer ÇELİK'e,

Yüksek Lisans Eğitimimin her aşamasında ve bu tezin yazım sürecinde desteklerini hiç esirgemeyen, bana moral ve motivasyon veren, yol gösteren sınıf arkadaşlarım Araş. Gör. Sayın Sefa ALTAY, Araş. Gör. Sayın Mesut ARSLAN ve Araş. Gör. Sayın Fatma Betül COŞKUN'a

Bu tezin dil ve anlatım bakımından daha iyi bir metin haline gelmesinde çok büyük emekleri olan sevgili yeğenlerim Sevcan TOPACA ve Hilal TOPACA'ya, çok kıymetli Meryem ÇANKAYA'ya

Hayatımın her aşamasında sonsuz desteğini hissettiğim çok değerli aileme,

teşekkürü bir borç bilirim.

ÖZET

İsmet Özel ve Charles Taylor'da Modernleşme Eleştirisi

Bu çalışmanın konusu; İsmet Özel ve Charles Taylor'ın modernleşmeye yönelik eleştirilerinin karşılaştırmalı analizidir. Bu amaçla çalışmada hem Özel hem de Taylor tarafından modernleşmeye yöneltilen eleştiriler "din", "medeniyet", "teknik", "araçsal akıl", "yabancılaşma", "kimlik", "toplumsal tahayyül", ve "çokkültürcülük" gibi kavramların tanımlanması ve birbiriyle karşılıklı etkileşimi çerçevesinde değerlendirilmektedir. Çalışma öncelikle Özel ve Taylor'ın birincil kaynakları üzerinden literatür taraması yoluyla gerçekleştirilmiştir. Birincil kaynakların yanı sıra yer yer ikincil kaynaklara, konu kapsamındaki diğer yazar ve düşünürlerin destekleyici nitelikteki kaynaklarına da yer verilmiştir. Ayrıca çalışma karşılaştırmalı bir yöntem izlenerek ortaya konulmuştur. Bu kapsamda, konu bağlamında Özel ve Taylor'ın örtüşen ve ayrışan yönleri ayrıntılı şekilde irdelenmiştir.

Çalışmada modernleşmenin teknik, teknoloji, kentleşme, tüketim kültürü, araçsallaşma gibi dinamikler üzerinden kimlik, din ve tanınma gibi kurumları etkilediği bunun neticesinde de toplumların hâkim tahayyüllerinde değişikliklere neden olduğu ortaya konulmuştur. Devamında değişen tahayyülün bireyleşme, yabancılaşma, tek tipleşme, anlam kaybı gibi çeşitli sıkıntılar ortaya çıkardığı Özel ve Taylor tarafından ortaya konulan bulgular ışığında irdelenmiştir.

Özel ve Taylor modernleşmeyi; mekanikleşen ve tek tipleşen bir birey anlayışına sebep olmak, bireyin kimlik oluşum sürecinde etkili olan geleneksel dinamikleri yerle bir etmek, dinde bir gerilemeye, sekülerleşmenin yükselmesine yol açmak, aklın araçsallaşmasının da etkisiyle ekonomi temelli bir düzenin tüm dünyayı kuşatmasına ve kendi kurallarını dayatmasına zemin hazırlamak gibi birbiriyle ilintili birçok dinamik bağlamında eleştirmiştir. Kentleşme, ekonomi ve teknik gibi unsurlara modernleşme sürecinde birincil bir önem atfeden Özel'e karşı Taylor bu unsurlara ikincil bir önem atfetmektedir. Özel, modernleşmenin sıkıntılarına karşı Türk kimliğinde (Müslüman Türk) ısrar ederken Taylor "çokkültürcülük ve tanıma" politikaları eksenin de bir çözüm önerisi sunmaktadır. Özel'in din temelli çözüm önerisine Taylor daha çok kültür ve medeniyet bazlı çoklu bir çözüm seti ile karşılık vermektedir.

Anahtar Kelimeler: İsmet Özel, Charles Taylor, modernleşme, teknik, sekülerleşme.

ABSTRACT

Modernization Criticism in İsmet Özel and Charles Taylor

The subject of this study; it is a comparative analysis of Ismet Özel and Charles Taylor's criticisms of modernization. For this purpose, the criticisms directed towards modernization by both Özel and Taylor in this study include the definition of concepts such as "religion", "civilization", "technical", "instrumental reason", "alienation", "identity", "social imagination", and "multiculturalism" and it is evaluated within the framework of mutual interaction with each other. The study was carried out primarily through the literature review on the primary sources of Özel and Taylor. In addition to primary sources, secondary sources, and supportive sources of other authors and thinkers within the scope of the subject are also included.

In the study, it has been revealed that modernization affects institutions such as identity, religion and recognition through dynamics such as technique, technology, urbanization, consumption culture, instrumentalization, and as a result, it has caused changes in the dominant imaginations of societies. Afterwards, it was examined in the light of the findings of Özel and Taylor that the changing imagination caused various problems such as individuation, alienation, uniformization, loss of meaning.

Özel and Taylor modernization; to cause a mechanized and uniform understanding of the individual, to destroy the traditional dynamics that are effective in the identity formation process of the individual, to cause a regression in religion, the rise of secularization, to prepare the ground for an economy-based order to surround the whole world and impose its own rules with the effect of instrumentalization of the mind has criticized many related dynamics in the context. Taylor attributes a primary importance to elements such as urbanization, economy and technique in the modernization process, and Taylor attributes a secondary importance to these elements. While Özel insists on Turkish identity (Muslim Turk) against the problems of modernization, Taylor offers a solution proposal for the axis of "multiculturalism and recognition" policies. The religion-based solution proposal of Özel, Taylor responds with a multi-cultural and civilization-based solution set.

Keywords: İsmet Özel, Charles Taylor, modernization, technique, secularization.

İÇİNDEKİLER

ÖZET i

ABSTRACT ii

İÇİNDEKİLER iii

1. GİRİŞ 1

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE LİTERATÜR 8

2.1. Kavramsal Çerçeve 8

2.2. Literatür 23

3. MEDENİYET, TEKNİK VE MODERNLEŞME 36

3.1. Medeniyet mi? Din mi? 36

3.2. Teknik ve Medeniyet İlişkisi 44

3.3. Din ve Modernleşme İlişkisi 51

3.4. Aklın Araçsallaşması ve Yabancılaşma 58

4. KİMLİK, ÇOKKÜLTÜRCÜLÜK VE TOPLUMSAL ÖRGÜTLENME 64

4.1. Kimlik ve Tamponlanmış Kimlik 64

4.2. Gündelik Hayatın Onaylanması 70

4.3. Türklük, Müslümanlık ve Çokkültürcülük 74

4.4. Toplumsal Hareket ve Toplumsal Tahayyül 82

5. SEKÜLERLEŞME 90

5.1. Modern Ahlak Düzeni 92

5.2. Dışlayıcı Hümanizm 97

5.3. Kentleşme, Ekonomi, Bilim ve Sekülerleşme İlişkisi 100

6. SONUÇ 111

7. KAYNAKÇA 120

1. GİRİŞ

Bu çalışma, İsmet Özel ve Charles Taylor'ın modernleşmeye yönelik eleştirilerini, onların gözünden modernleşmenin ortaya çıkardığı sıkıntıların ne olduğunun karşılaştırmalı bir analizini konu edinmektedir. Konu ele alınırken bir yandan Özel ve Taylor'ın konuya ilişkin düşünceleri değerlendirilmekte diğer yandan Özel üzerinden bir Taylor okuması, Taylor üzerinden de bir Özel okuması yapılmaktadır.

Özel, Türk düşünce tarihinin son elli yılına damga vurmuş gerek şiirleriyle gerek düz yazılarıyla adından sürekli söz ettirmeyi başarmış Türk düşüncesinin önemli figürlerinden birisidir. Her ne kadar hiç mevziisini değiştirmediğini ifade etse de farklı dünya görüşlerinin hem beğenisini hem de eleştirisini almıştır. O; bazen bir şair bazen bir yazar, bazen de bir aksiyon adamı olmuştur. "*Amerikalı değilim, hiç olmayacağım*" yazılı tişörtü ile verdiği resimler onun sadece bir şair ve yazar olmadığının önemli göstergelerinden birisidir. Bizi bu çalışmanın ortaya çıkmasına götüren de daha çok onun bu aksiyoner kişiliği olmuştur. Özel'in aksiyoner kişiliği, bizim onun düşünce dünyası ile tanışmamıza imkân sağlamış ve düşünce dünyasındaki derin ve anlamlı seyahatimiz bu çalışmanın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Daha net bir ifadeyle bu çalışma bir tişört yazısından "*Kalın Türk*"e, "*Üç Zor Mesele*"ye ve oradan da Charles Taylor'a uzanan bir okuma merakının ürünüdür.

Çalışmanın Taylor'a uzanmasındaki hikâye ise Taylor hakkında yazılan bir makalede yazarın Özel'in "*Üç Zor Mesele*"sini akıllara getirecek bir başlık kullanmasıydı. Selçuk Erincik tarafından kaleme alınan ve "*Charles Taylor'da Modernliğin Sıkıntıları Olarak Üç Mesele*" başlığı ile yayımlanan makale bizi Taylor'a yönlendirmiş ve Özel ile Taylor arasında bir benzerlik olup olmadığı sorusunu zihnimizde canlandırmıştır. İlk başta bir ses benzerliği gibi görünen bu durumun, konu biraz irdelenince sadece bir ses benzerliğinden ibaret olmadığı sonucuna vardık. Makalenin yazarının da belirttiği gibi Taylor modernliğin insan ve toplum üzerinde temel olarak üç farklı sıkıntısının olduğunu ileri sürmektedir. Taylor'a göre bu üç sıkıntı; "*anlam yitimi, araçsal akıl ve özgürlük yitimi*"dir. Taylor'ın bu üç sıkıntısı ile Özel'in üç meselesini birlikte değerlendirdiğimizde aslında üç sıkıntının üç meselenin bir tezahürü olduğu sonucuna varmaktayız. Bir başka ifadeyle Özel'in üç meselesi Taylor'ın üç sıkıntısının bir kaynağı durumundadır.

Derin bir Taylor okumasına giriştiğimiz zaman gördük ki bizi Özel ve Taylor karşılaştırmasına yönelten sebepler sadece bunlar değil. Özel'in Batı modernleşmesine, medeniyetine ve tekniğine olan karşıtlığı bunun yerine İslami daire içerisinde kalınarak gelişme, modernleşme vurgusu ile Taylor'ın tek bir modernleşme biçimi olmadığı her toplumun kendi modernleşmesini, kendi tekniğini geliştirebileceği fikri Özel ile Taylor'ın ortak oldukları bir başka düşüncedir.

Öte yandan Taylor'ın dünya genelinde yaşanan İslamofobi eylemlerine karşı mücadele teklifi, katı laiklik örneklendirmesinde Türkiye örneğine yer vermesi, Özel'deki karasal partizan düşüncesini akla getiren Quabec vurgusu bizi Özel ve Taylor karşılaştırmasına götüren diğer temel unsurlar olmuştur.

Taylor okumalarımızı devam ettirdiğimizde Taylor ile Özel'in temel bazı hususlarda da farklı düşündüklerini gördük. Batı medeniyetini öncü medeniyet olarak görmesi, mahalli özerkliği sadece kendi ülkesi içinde değil evrensel düzeyde savunması, insan hakları, çokkültürcülük gibi evrensel düzeyde geçerli çözüm önerileri ortaya koyma çabası bunlardan bazılarıdır.

Bununla birlikte Özel ve Taylor'ın kişisel hayatları ve kişisel hayatlarının onların düşünce dünyalarına yansımaları da ikisi arasındaki farklılık noktalarının ortaya çıkmasına hizmet eden unsurlar olmuştur. Taylor 1931 yılında Kanada'nın Montreal şehrinde Fransızca konuşan Katolik (Frankofon) bir annenin ve İngilizce konuşan Protestan (Anglofon) bir babanın oğlu olarak dünyaya gelmiş ve onun fikirlerinin oluşumunda içine doğduğu bu iki dilli, iki dinli ortamın etkileri görülmüştür. Çokkültürcülük ve tanınma politikaları kapsamındaki çalışmaları bu durumun en belirgin örneklerindendir. Taylor için "zeki, hoşgörülü, farklılığa açık, başkalarına karşı duyarlı, sıcak" sıfatları kullanılmaktadır (Shantz, 2009, s. 4). Taylor'ın modernleşmeye ilişkin yazıtlarının temel amacı Batı toplumunun geçmişten bugüne yaşadığı süreçleri tüm yönleri ile ortaya koymaktır. Bu yönüyle Taylor Batı toplumunun modernleşme süreci boyunca yaşadıklarını, geçirdiği değişimleri, değişimlerin dinamiklerini bütünlükçü bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kişisel hayatı göz önünde bulundurulduğunda Taylor; gerek akademik, gerek siyasi, gerekse sivil hayatta aksiyoner bir portre çizmiş, özellikle Quabec için hep sahada yer almıştır. Taylor'da; Özel'in aksine çokkültürcülük, tanınma gibi çalışma konuları üzerinden bir uzlaşma, bir bütünleşme, bir dinginlik ruhu görülmektedir.

Taylor'dan 13 yıl sonra 1944'te dünyaya gelen Özel, aile ilişkileri bakımından Taylor gibi kültürel bir çeşitlilik barındıran bir ortamda doğmamış olsa da ülke ve dünya dinamiklerinin bir hayli hızlı değiştiği hareketli bir tarihsel dönemde gençlik dönemini geçirmiştir. Bu hareketlilik Özel'in hayatına da yansımış, gerek düşünsel hayatında gerekse günlük hayatında "*kadirşinas bir itaatsizlik ve tevarüs edilmemiş bir asaletin*" etkisi sürekli görülmüştür. Mevcut olana karşı sürekli bir başkaldırı içerisinde olmasından dolayı Aytekin; Türk toplumu için Özel'in, Sokrates'in Atina toplumu için oynadığı "at sineği" rolünün benzeri bir rol üstlendiğini dile getirmiştir (Aytekin, 2017, s. 208). Özel, hayatı boyunca bir arayış içinde olmuş kendisine bir kurtarıcı rolü yüklemiştir. "*Hayat tasarruf edilmez, ya onu bir şeye sarf edersiniz veya israf edersiniz*" diyen Özel hep yolda olmuştur. "*Yakın yerde soluklanacak gölge bana yok*" diyen Özel "*uzun yola çıkmaya hüküm giymiştir.*" Bütün bunlar bir yana Özel, yaptığının sadece insanların yaralı olduklarının, yaralarını tanımalarının ve şifanın nerden geleceğinin idrakine varmalarına yardım etmek olduğunu dile getirmektedir (Özel, 2010, s. 109). Özel'in amacı "*… bu sası karanlığa zorla tutuşmuş bir gül sıkıştırmak"*tır. (Özel, 2017i, s. 152). Bu doğrultuda Özel Türkiye'yi güçlü kılacak olanın Batı'yı güçlü kılan şeyler olmadığını, Batı gibi ekonomik temelli bir düzenin Türkiye'yi kurtarmayacağını ifade ederek (Özel, 2017d, s. 54) kurtuluşun "dünya sistemi"ne entegre olmakta yatmadığını ortaya koymaktadır.

Yukarıdaki paragraflarda da ana hatlarıyla belirtmeye çalıştığımız gibi modernleşme, sekülerleşme, bilim, teknik ve teknoloji konularında alışılmışın dışında fikirler üretmeleri, ürettikleri bu fikirlerin benzer ve farklı yanlarının olması, aksiyoner kişilikleri Taylor ve Özel'in çalışmanın iki temel figürünü oluşturmasının, bu çalışmada buluşmalarının temel sebepleridir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasının arkasında yatan temel dürtü; toplum tasavvuru, İslam ve medeniyet düşüncesi, kimlik anlayışı veya arayışı gibi değişik konularda çeşitli araştırmalar yapılmış olmasına, hatta bazı şiirlerinde yer alan kimi kavramlar üzerinden modernleşmeye yönelik eleştirileri ortaya konulmaya çalışılmasına rağmen Özel'in modernleşmeye yönelik eleştirilerinin bütünlükçü ve sistemli bir şekilde henüz ortaya konulmamış olmasıdır. Diğer yandan başlı başına kitap şeklinde olmasa da Mehmet Akif, Sezai Karakoç, Nurettin Topçu gibi yerli düşünürler çeşitli yönleriyle değişik mecralarda Özel ile karşılaştırılmasına rağmen Hüseyin Etil'in Carl Schmitt'in "Partizan Teorisi" üzerinden Özel okumasının ve Fatih Öztürk'ün; felsefi anlayışları, ölüm, yasa ve adalet

düşünceleri bakımından Özel ve Sokrates karşılaştırmasının dışında yabancı düşünürler ile Özel karşılaştırılması yapılmamıştır. Taylor ise disiplinler arası bir düşünür olmasına rağmen henüz ülkemizde yeterince tanınmamakta, onun fikirleri çok fazla gündeme getirilmemektedir.

Bu çalışma; Özel ve Taylor'ın medeniyet, din, kimlik, teknik, bilim, sekülerleşme, yabancılaşma, araçsal akıl kavramları temelinde modernleşmeye yönelik eleştirilerini sistemli ve bütünlükçü biçimde ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışma genel olarak, bir modernleşme eleştirisi sunarken Özel ve Taylor'ın konulara bakışlarındaki özgünlüklerini, benzer ve farklı yönlerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda çalışmada:

1-Özel ve Taylor'da nasıl bir modernleşme eleştirisi vardır ve onlar modernleşme eleştirilerini hangi kavramlar üzerinden yürütmüşlerdir?

2-Özel ve Taylor'ın medeniyet, bilim ve teknik, sekülerleşme konularına yaklaşımları nasıldır ve bunları modernleşme ile nasıl ilişkilendirmişlerdir?

3-Özel ve Taylor'a göre modernleşmenin ortaya çıkardığı sıkıntılar nelerdir? Onlar bu sıkıntılara ne gibi çözüm önerileri sunmuşlardır?

4-Modernleşmeye yönelik eleştiriler ve ortaya konulan çözümler noktasında Özel ve Taylor'ın benzeştiği ve ayrıştığı yönler nelerdir? Sorularına ve bu sorularla bağlantılı çeşitli alt sorulara cevap aranacaktır.

Son yetmiş yılda çeşitli disiplin alanlarında ürettiği sayısız eserle uluslararası akademik dünyada önemli bir yer işgal eden bununla birlikte bizim ülkemizde son yıllarda yeni yeni tanınmaya başlayan Taylor ile Özel'in karşılaştırılmasını konu edinen çalışma hem Özel'in hem de Taylor'ın modernleşme eleştirilerinin bütünlükçü bir okumasını ortaya koyacaktır. Öte yandan Özel düşüncesinin yerelden öte uluslararası alanda da karşılığı olduğunun ortaya konulması, Özel'in düşüncelerinin dönemsel ayrıştırmaların ötesinde bütüncül bir şekilde anlaşılmasını kolaylaştırması çalışmayı önemli kılan bir başka boyuttur. Taylor'ın düşüncelerinin modernleşme eleştirisi özelinde de olsa ülkemizde daha yakından tanınmasına katkı sunacak olması, Taylor okumalarında başvurulacak kaynaklardan biri olacak olması da çalışmanın önemini ortaya koyan bir diğer husustur.

Çalışmada hem Özel'in hem de Taylor'ın politik düşünceleri kapsam dışında tutulmuştur. Ayrıca Özel'in düşünceleri değerlendirilirken bir dönemselleştirme yapılmamış

bir genelleme yapılmıştır. Özel'in ortaya koyduğu eserlerin akademik bir disiplinden uzak olarak yazılması, Taylor'ın Türkçeye çevrilen eserlerinin azlığı çalışmanın kısıtlı yönlerini oluşturmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümü olan kavramsal çerçeve ve literatür bölümünde "modernleşme", "modernite", "modernizm", "araçsal akıl", "yabancılaşma", "kimlik" gibi çalışmanın çatı kavramları kavramsal olarak ele alınmış, modernleşme ve dinamikleri, modernleşmeye yöneltilen temel eleştiriler açıklanmış; bu kapsamda Romantik Okul'un ve Frankfurt Okulu'nun modernleşmeye yönelik eleştirileri ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmuştur. Ayrıca bu bölümde Özel ve Taylor'ın düşüncelerine yönelik özet bir girişten sonra ikincil kaynaklarda Özel ve Taylor'ın modernleşmeye yönelik düşüncelerinin nasıl yankı bulduğunun ortaya konulması açısından literatürden bir seçki sunulmuştur.

Çalışmanın ikinci bölümünde; ilk olarak medeniyet, teknik ve modernleşme başlığı altında, medeniyet-din ilişkisi, teknik-medeniyet ilişkisi, din-modernleşme ilişkisi ve aklın araçsallaşması ve yabancılaşma konuları ele alınmıştır. Bu bölümde, burada yer alan temel kavramların Özel ve Taylor'ın düşünce dünyasında nasıl bir anlam ifade ettiği, özellikle Özel'in bu kavramlar üzerinden nasıl bir düşünce sistemi ortaya koyduğu açıklanmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde kimlik ve tamponlanmış kimlik, gündelik hayatın onaylanması, Türklük, Müslümanlık ve çokkültürcülük, toplumsal hareket ve toplumsal tahayyül konuları ele alınmıştır. Bu bölümde daha çok birinci bölümde ele alınan modernleşmenin kurumsal tarafını oluşturan konuların etkileşiminin birey ve toplum üzerinde nasıl bir etki doğurduğu, hayatını nasıl etkilediği ve modernleşmenin dünyasında doğan bu etkilere karşı gerek Taylor'ın gerekse Özel'in ortaya koyduğu perspektif sunulmuştur. Öte yandan kimliğin oluşumunda dinin ve öne çıkan diğer faktörlerin neler olduğu ve yazarlar tarafından nasıl ilişkilendirildiği de ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümünde sekülerleşme başlığı altında modernleşmenin ahlaki anlayışı olan modern ahlak düzeni, bu ahlak anlayışı ile karşılıklı etkileşim kurarak manevi çözülme boyutunda sekülerleşmeyi hızlandıran dışlayıcı hümanizm ve sekülerleşmeyi bir bütün olarak algılayabilmek için kentleşme, ekonomi, bilim ve sekülerleşme ilişkisi ele alınmıştır. Özellikle Taylor'ın sekülerleşme anlatısının özgün yanları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Sonuç bölümünde hem Taylor'ın hem de Özel'in modernleşmenin ortaya çıkardığı sorunlara getirdikleri çözümler vurgulanmış, her iki yazarın modernleşme eleştirilerinin benzer ve farklı yönleri ortaya konmuş, çalışmada cevap aranan soruların nasıl cevap bulduğuna ilişkin değerlendirmeler yapılmıştır.

Yöntem bir araştırmanın amacına ulaşabilmesi için son derece önemlidir. Araştırmanın amacına ulaşabilmesi, araştırmadan sağlıklı bir sonuç alınabilmesi yönteme sıkı sıkıya bağlıdır. Yöntem bir araştırmada *"Nasıl ?"* sorusunun cevabı olmaktadır. Teorik nitelikli bir araştırma olduğu için bu çalışmada literatür taraması üzerinden karşılaştırmalı analiz yöntemi kullanılmıştır. Literatür taraması bilginin, bir birikimin sonucu olduğu ve insanların diğer insanların yapıp ettiklerinden öğrendiği, onları temel aldığı düşüncesine dayanmaktadır (Neuman, 2014, s. 164). Literatür taraması, araştırma yapılan konuya ilişkin mevcut olan bilgi, fikir, tartışma ve çıktıların belirli bir amaç doğrultusunda okunması ve eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmesidir (Ekiz, 2009, s. 212). Literatür taraması, yapılan çalışmanın, daha önce yapılan çalışmalarla hangi açılardan benzerlik oluşturduğunu hangi açılardan farklılık gösterdiğini anlamaya da yardımcı olmaktadır (Türkdoğan, 2012, s. 324). Öte yandan literatür taramasına çalışmanın bağlamının nasıl şekilleneceğini belirlemek, mevcut çalışmalarda var olan boşluğun doldurulması için hangi çalışmalardan bir sentez yapılması gerektiğini ortaya koymak için de başvurulmaktadır (Köroğlu, 2015, s. 61).

Literatür taraması herhangi bir araştırma makalesinin ön hazırlığı olarak yapılabileceği gibi bir bütün olarak bir inceleme araştırması şeklinde de yapılmaktadır. Daha çok bütünleştirici literatür taraması olarak değerlendirilen bu türde, konuyla ilgili mevcut bilgiler özetlenip sunulmakta, konu hakkındaki benzer ve karşıt görüşler vurgulanmaktadır (Neuman, 2014, s. 166). Bu çalışmada aslında literatür taramasının bu iki boyutu da kullanılmaktadır. Bir yandan modernleşme ve eleştirilerine yönelik literatür taranırken diğer yandan konu ekseninde Özel ve Taylor'ın literatürü ele alınarak onların modernleşme eleştirisi üzerine bir inceleme ortaya konulmakta benzer ve farklı yönleri vurgulanmaktadır.

Çalışmada öncelikle Özel ve Taylor'ın birincil kaynaklarına başvurulmuştur. Bu maksatla Özel düşüncesinin anayasası denilebilecek "Üç Zor Mesele" adlı eseri ve Batı karşıtlığının ve İslami hareketin ön plana çıktığı "*Cuma Mektupları I*" ve "*Cuma Mektupları II*", otobiyografi olarak değerlendirilen "*Waldo Sen Neden Burada Değilsin*" eserleri başta olmak üzere hemen hemen Özel külliyatının tamamı incelenmiştir. Taylor'ın sekülerleşme

üzerinden bir modernlik eleştirisi olarak değerlendirilebilecek "Seküler Çağ", modernliğin sıkıntılarını kimlik oluşumu üzerinden ele alan "*Benliğin Kaynakları Modern Kimliğin İnşası"*, modernliğin ortaya çıkardığı sorunları daha özet bir çerçevede ortaya koyan *"Modernliğin Sıkıntıları"*, modernliğin sorunlarına bir çözüm olarak değerlendirilebilecek "Çokkültürcülük" adlı eserleri bu çalışmanın ortaya çıkarılmasında başvurulan temel kaynaklardır. Ayrıca "*Varieties of Religion Today",* Jocelyn Maclure ile birlikte kaleme aldıkları "*Laiklik ve İnanç Özgürlüğü*" isimli eserler de değerlendirilen kaynaklardandır. Taylor'ın yabancı dilde yayımlanan bazı çalışmalarına erişilemediği için incelenme fırsatı bulunamazken Türkçe baskısı bulunan "*Hegel*" isimli çalışması, Hegel düşüncesine özgü olduğu için dışarıda tutulmuştur. Her iki yazarın kitaplaştırılmamış makaleleri ve çeşitli mecralarda yayımlanan röportajları da başvurulan diğer kaynaklardandır. Özel ve Taylor'ın görüşlerine eleştirel bir bakış açısı kazandırmak ve onların fikirlerinin literatürde doldurduğu alanı göstermek adına ikincil kaynaklardan da ayrıca yararlanılmıştır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE LİTERATÜR

İki başlık altında ele alınacak bu bölümde, Özel ve Taylor'ın modernleşme eleştirilerinin daha iyi anlaşılabilmesi için kavramsal çerçeve başlığı altında kavramsal ve tarihsel süreç açısından bir modernleşme okuması yapılmaya çalışılacak, bu kapsamda tarihsel süreç içerisinde modernleşme rüzgârına hayat veren önemli dinamiklere değinilecek, devamında çalışmaya bir altlık olması bakımından iki farklı kurumsal modernleşme eleştirisine yer verilecektir. Daha sonra literatür başlığı altında Özel ve Taylor'ın modernleşmeye yönelik düşüncelerinin literatürde nasıl değerlendirildiğini görmek adına literatürden bir seçki sunularak bir bakıma Özel ve Taylor'ın eleştirilerine yönelik eleştiriler ortaya konulacaktır.

2.1. Kavramsal Çerçeve

Bu başlık kapsamında ilk olarak "modernizm", "modernite", "modernleşme" kavramlarına bakmak çalışmanın bağlamı açısından oldukça önemlidir. Modernizm/moderniteyi tarihselliği bağlamında değerlendirdiğimizde, kavramın kökenlerinin 5. yüzyıla kadar dayandığı görülmektedir. Antik (antiquus) sözcüğünün karşıtı olarak kullanılan "modern" sözcüğü, modadan türetilen "modernus" sözcüğü ile "hodiernus" (bugün) sözcüğünün birleşimi ile ortaya çıkan Latince bir kavramdır (Kumar, 2013, s. 88). Modern olan demek bugüne, bu çağa ait olan demektir. Modernleşme ise dün, bugün ve gelecek üzerinde bir etkileşimi olan kavramdır. Modernleşme burjuva toplumunun doğuşu, kentleşme, endüstrileşme ve diğer birçok yapısal ve toplumsal değişimin etkisiyle oluşan yenilikçi, sorgulayıcı, yenilikçiliği normalleştirici, özgürlükçü bir harekettir (Aksakal, 2015, s. 102). Modernleşme kavramsal olarak Batılılar tarafından gelişmekte olan diğer tüm toplumların, Batılı toplumların geçirdikleri benzer süreçleri geçireceğine yönelik bir anlayışın ürünü olarak ifade edilebilmektedir (Kongar, 2014, s. 227). Kavram; ortaya çıktığı ilk dönemlerde dini bir saikle, Hristiyan toplumun Hristiyanlık öncesi kültürden tamamen uzaklaşarak Hristiyanlık kültürünü benimsediğini anlatmak için kullanılmıştır. Bu ilk anlamı ile "modern" kavramı eski ile yeni arasındaki bir farkı, hatta ikisi arasında var olan bir karşıtlığı ifade etmektedir. Kavram, temel olarak hem yeniye hem de eskiye bir göndermede bulunsa da günlük dilde çağdaş ve güncel olanı ifade etmek için kullanılmaktadır (Ayaz, 2015, s. 138). Kavramı bir düşünce akımı olarak niteleyen modernizm, sanat ve edebiyat açısından farklı tarihlerde önem sahibi olsa da genel anlamda Sanayi Devrimi ile birlikte boy

göstermeye başlayan büyük toplumsal değişimle birlikte ortaya çıkan fikirsel hareketin tamamını anlatmak için kullanılmaktadır (Aktay, 2015, s. 27). Sanatsal anlamda modernlik, estetik güzelliğe önceki dönemlere gönderme yapılarak erişilip erişilemeyeceği tartışmasından hareketle ortaya çıkmıştır. Bu tartışmanın neticesinde zaman ötesi ve mutlak bir estetik güzellik ve mükemmellik yerine zamana bağlı, nispi bir estetik güzellik ve mükemmelliğe doğru bir eğilim başlamıştır (Özkiraz, 2007, s. 15).

Bauman; moderniteyi düzen oluşturmanın, sadece miras alınan geleneksel düzenin bozulması, varlığın sürekli yeniden başlama manasına geldiği bir dönem ve hayat şekli olarak tanımlamaktadır (Bauman, 2013, s. 21). Bu manada Bauman modernleşmeye, geleneksel olan ile bir mücadele, sürekli bir değişim arayışı anlamı yüklemektedir. Bauman bu değişim arayışının sürekliliğini özellikle tüketim çılgınlığı üzerinden *"... standartları yakalamanın vaat ettiği doyumu sağlaması ihtimali yoktur. Çünkü ortada yakalanacak standart yok: atlet koştukça varış çizgisi de uzaklaşıyor. Kişi hedefine ulaşmaya çalıştıkça hedefleri sürekli kaçıyor.*" şeklinde ifade etmektedir (Bauman, 2013, s. 63). Bauman'dan farklı şekilde Kerestecioğlu da modernitenin, düzen tesis eden bir toplumsal durumdan, her şeyin değişime konu edildiği, toplumsal yapının kırılganlaştığı, üretimin düzensizlik meydana getirdiği bir geçiş dönemini ifade ettiğini, modernliğin kalıcılığın yıkılışını; geçiciliğin ise kurumsallaşmasını temsil ettiğini dile getirmektedir (Kerestecioğlu, 2001, s. 198). Touraine modernizmi, "Kul fikri ve bu fikrin dayandığı Tanrı fikrinin yerine" doğal yasaların konulduğu, birey ve toplumun ulvi bir varlığa değil yalnızca doğal yasalara itaat ettiği bir düzen olarak resmetmektedir (Touraine, 2002, s. 26). Habermas, modernliği bir süreç olarak değil bir proje, henüz tamamlanmamış fakat tamamlanması gereken bir proje olarak değerlendirmektedir (Finlayson, 2007, s. 103). Giddens'e göre modernite, "gelenek-ötesi" bir düzendir (Giddens, 2014, s. 13). Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere modernleşmeye çok farklı yaklaşımlar olmasına rağmen değişimin bu yaklaşımların ortak vurgusu olduğu görülmektedir.

Çalışmada tartışılan temel hususlar açısından burada Webere'e geniş bir paragraf açmak faydalı olacaktır. Zira rasyonelleşme, araçsal akıl, bilim, büyü bozumu gibi çalışmada yer alan kavramlar Weber'in de düşüncelerinin temelini oluşturan, onun açısından önemli olan kavramlardır. Weber modernleşmeyi kültürel bir dönüşüm olarak değerlendirmektedir. Batı kültürünün evrenselliğine vurgu yapan Weber "rasyonelleşme" üzerinden modernleşmenin kültürel dönüşüm olduğu tezini meşrulaştırmaktadır (Özkiraz, 2007, s. 24). Batı'ya özgü kültür ürünlerinin nasıl evrensellik kazandığı sorgulaması üzerinden bir

tartışma başlatan Weber, başka yerlerde ve önceki dönemlerde bazı örneklerinin bulunmasına rağmen "geçerli" sayılan gelişme periyodu içerisinde bakıldığında bilimin sadece Batı'da olduğunu ileri sürmektedir. Yine ona göre Batı bilimini ayrıcalıklı kılan sadece onun deneye dayalı olması değildir (Weber, 1999, s. 14). Bu farklılık sadece bilim açısından da geçerli değildir. Sanat, mimari, hukuk, idari örgütlenme gibi birçok alanda Batı'nın bu farkı görülmektedir. Burada Batı'yı farklı kılan rasyonelleşmedir. Rasyonelleşme zamanla toplumda bilim ve tekniğin kurumsal bir yapı haline gelmesini sağlamakta, eski meşruiyet kaynaklarını yıkarak yeni meşruiyet kaynakları oluşturmaktadır. Fakat bu rasyonelleşmeyi dünyaya uyum sağlamayı amaçlayan Batı dışı rasyonelleşmelerden ayıran onun toplumsal düzeyde bir rasyonelleşme, daha açık bir ifadeyle akla uygun toplumsallaşma olmasıdır. Weber'e göre rasyonelleşmenin bu çalışmanın da önemli unsurları olan iki temel sonucu olmuştur. Bunlardan birisi "dünyanın büyüsünün bozulması" ikincisi ise Aydınlanma düşüncesinin bir amaç olarak ortaya koyduğu aklın araçsallaşmasıdır. Modernleşmenin kaçınılmaz ve geri döndürülemez bir süreç olduğunu ifaden eden Weber'e göre modernleşme bürokrasi üzerinden bir özgürlük kaybına neden olup bireyi bir "demir kafese" kapatmış, sekülerleşme üzerinden de bir anlam kaybına neden olmuştur (Tuna, Şen & Durdu, 2015, s. 41).

Genel olarak modernleşme, aydınlanmanın getirdiği eşitlik, özgürlük, ilerleme gibi temel düşünceler ve rasyonel akıl çerçevesinde geleneksel ve yerel olana bir tepki, farklılıkların ortadan kaldırılması, tek tipleştirme, insanlık adına model oluşturma ve insanlığı oluşturulan bu modele uydurmaya yönelik bir hareket olarak tanımlanmaktadır (İçli, 2012, s. 154).

Modernleşmeye bu şekilde farklı yaklaşılması, onu meydana getiren dinamiklerin çeşitliliğinden de kaynaklanmaktadır. Berman, modernleşmenin dinamiklerini fizik biliminde gerçekleştirilen büyük keşifler, sanayileşme, büyük göç ve nüfus hareketleri, kentleşme, kitle iletişim devrimi, ulus devletler, kitlesel toplumsal hareketler ve bütün bunları bir arada toplayıp yönetmeyi başaran "kapitalist dünya pazarı" olarak belirlemektedir (Berman, 2013, s. 28). Jeanniere ise modernliğin kaynağı olarak bilimsel, kültürel, endüstriyel ve siyasal olmak üzere dört devrim sıralamıştır (Jeanniere, 2011, s. 97).

Modernleşmenin ne olduğuna ilişkin kavramsal açıklamalardan sonra burada Berman ve Jenniere'nin başlattığı tartışmalardan hareketle modernleşmenin ne zaman başladığı,

modernleşmenin başlamasında etkili olan önemli tarihsel durak ve süreçlere ilişkin bir değerlendirme yapmak bu çalışmaya bir zemin oluşturulması açısından da önemli olacaktır.

Modernleşmenin tarihi bir süreç olarak ne zaman başladığına ilişkin net bir tarih yoktur. Zira modernleşme ile özdeşleştirilen rasyonellik, araçsal akıl gibi bazı kavramların kökenlerini eski Yunan düşüncesine kadar götürenler bulunmaktadır (Erol, 2016, s. 64). Bununla birlikte Batı modernleşmesi anlamında genellikle iki tarih telaffuz edilmektedir. Buna göre bazıları modernleşmenin 1450'li yıllarda, bazıları ise 1750'li yıllarda başladığını ileri sürmektedir. Modernleşmenin başlangıç tarihini 1450'li yıllar olarak kabul edenlerin hareket noktası Orta Çağ'ın bitip Yeni Çağ'ın başlangıcının bu tarihlere denk düşmesidir. Öte yandan bu tarihin öne çıkarılmasındaki önemli hususlardan bir diğeri de bu tarihler itibarıyla feodalizmin bir çözülme sürecine girmiş olmasıdır. İki temel dönemde ele alınan feodalizmin ilk döneminde güç ve iktidar ilişkileri toprağa bağlı üretim ve bu üretimden ortaya çıkarılan "artı değer"e el konulması üzerine bina edilmiş ve bu dönem klasik feodal dönem olarak adlandırılmıştır. Bu dönemde organizasyon ve "artı değer"e el konulması çoğunlukla merkezi krallıkların kontrolünde cereyan etmekte, derebeyler merkezi krallıkların kontrol ve denetiminde faaliyet göstermektedir. Derebeyler feodalizmin üretici gücü olan serflerden topladıkları vergi ve vergi yerine geçecek ürünlerin önemli bir oranını merkezi krallıklara ulaştırmaktadır. Bu sayede merkezi krallıklar askeri ve bürokratik açıdan güçlerini sürdürmüşler ve görece istikrarlı bir sistem meydan getirmişlerdir. Zamanla merkezi krallıklara gönderilecek vergi oranı, işlenilen toprağın mülkiyeti gibi konularda merkezi krallıklar ile derebeyler arasında çeşitli tartışmalar başlamış, başta "Magna Cartha" olmak üzere çeşitli gelişmeler ile derebeyler mülkiyet hakkı, vergiden aldıkları payın artması gibi çeşitli haklar elde etmişlerdir. Bu şekilde derebeyler merkezi krallıklar karşısında konumlarını güçlendirmişlerdir. 1450'li yıllara gelindiğinde ise merkezi krallıklar ile derebeyler arasında yaşanan mücadele şiddetlenmiş ve bir kırılma noktası yaşanmış, feodalizm bir çöküş sürecine girmiştir (Tuna, Şen & Durdu, 2015, s. 10,11). Böylelikle feodalizm klasik döneminden uzaklaşmış bir başka ifadeyle feodalizm için yeni bir dönem başlamıştır.

Wallerstein modernleşmenin 1450'li yıllarda başlayıp beş yüz yıllık bir geçmişten sonra bunalım dönemine girdiğini söyleyenler arasındadır (Wallerstein, 1992, s. 38). Moore da modernleşmenin yine aynı tarihlerde başladığını ileri süren bir başka önemli düşünürdür. Zira Moore modernleşme süreçlerini izlediği Çin, Fransa, Almanya, Japonya, Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkelerde yaşanan temel toplumsal hareketlilikleri (köylü

hareketleri) ifade ederken 15. yüzyıla göndermeler yapmaktadır (Moore, 1989, s. 11). 15. yüzyılın bu denli önemli bir tarih olmasında etkili olan bir takım başka gelişmeler de vardır. Coğrafi keşifler, barut ve matbaa ve pusulanın icadı bunlar arasında en önemlileridir. 15. yüzyılda Avrupa'da, nüfus artışı ve iklimsel değişikliklerden kaynaklanan nedenler ile gıda ürünlerinde bir yetersizlik ve kıtlık baş göstermiştir. Bu durum serf-derebeyi-merkezi krallık ilişkisinde önemli bir sorun alanı haline gelmiş ve serflerin topraktan kopuşunu hızlandırmıştır. Topraktan kopan serfler aileleri ile birlikte özellikle liman kentlerine doğru bir göç başlatmışlar, yeni kıtaların keşfinde gemilerde görev almaya başlamışlardır. Öte yandan tarım ekonomisindeki düşüş coğrafi keşiflerle birlikte Avrupa'nın diğer kıtalara ve diğer sektörlere doğru genişlemesine neden olmuştur. Bunun neticesinde denizaşırı ülkelerde ucuza çalıştırılan yerel iş gücü sayesinde ucuza mal edilen ham maddeler Avrupa'da işlenerek mamul madde haline getirildikten sonra çok yüksek fiyatlara satılmıştır. Genel olarak "merkantilizm" kavramıyla adlandırılan bu yeni durum kapitalizm adına gerekli sermayenin biriktirilmesi için bir hazırlık dönemi teşkil etmesi açısından modernleşme için büyük bir önem ifade etmektedir. Merkantilizmle birlikte yeni bir sınıf, ticari burjuva sınıfı ortaya çıkmış ve feodalizm iyiden iyiye kökünden sarsılmıştır (Tuna, Şen & Durdu, 2015, s. 14). 1750'li yıllara gelindiğinde feodal sistem özellikle İngiltere'de tasfiye edilmiştir. Feodalizmi, ticari kapitalizm ve endüstriyel kapitalizm izlemiştir. Dolayısıyla modernleşmenin 1750'li yıllarda başladığını ifade edenler için önemli olanın aslında kapitalizmin ortaya çıkması olduğu söylenebilir. Bilimsel ve teknolojik gelişmelerin başlamış olması, Kilise'nin güç kaybetmesi, feodalizmin çöküp yerini kapitalizme bırakması aslında 1450-1750 döneminin modernleşme için bir hazırlık dönemi olarak değerlendirilmesine, asıl modernleşmenin kapitalizmin ortaya çıktığı 1750'li yıllardan sonra başladığı şeklinde bir düşünceye yol açmaktadır. Burada kapitalizmin ve modernleşmenin kardeşliği görüşü ön plana çıkmaktadır (Tuna, Şen & Durdu, 2015, s. 24). Kapitalizm ve modernleşme birlikteliğini Wallerstein de "kapitalist dünya-ekonominin" ulusal devletlere, Avrupa Birliği, Dünya Bankası gibi devletlerin oluşturduğu sitemlere ve hegomonik güçlere (Hollanda, Birleşik Krallık, Amerika Birleşik Devletleri) dönemsel olarak ihtiyaç duyduğunu ama kapitalistlerin hiçbir zaman bunların korunmasını veya övülmesini kendileri için öncelemediğini, onlar için esas olanın sürekli sorunsuz sermaye birikimi olduğunu vurgulayarak dile getirmektedir (Wallerstein, 2018, s. 109).

Modernleşmenin tarihsel serencamı izlenirken uğranılması gereken önemli duraklardan birisi de Rönesans'tır. İnsanın özerkliği ve iktidarın "kutsallıktan arındığı"

düşüncelerinin ilk kez Rönesans Dönemi'nde dillendirildiği yaygın olarak kabul görmektedir (Bhambra, 2015, s. 94). Rönesans, modernleşme tohumlarının serpilip yeşerdiği bir dönemdir fakat bu dönem modernleşme için geçici bir dönem olmuştur (Toulmin, 2002, s. 95). Rönesans doğaya bakışta bir değişiklik meydana getirmiştir. Daha önceki dönemlerde günahların kaynağı olarak bakılan doğaya Rönesans ile birlikte farklı bir bakış gelişmiş, doğa bütün merakları üzerinde toplamıştır. Bu yönüyle Rönesans modern bilimlerin doğuşu anlamında bir milat olarak görülmüştür. Bununla birlikte Rönesans Dönemi'nde bile Skolastik Düşünce Dönemi'nin şeytani, büyülü havası tam olarak ortadan kaldırılamadığı için bilimde bir kesinlik sağlanamamış ve tam anlamıyla modern doğa bilimlerine geçiş yapılamamıştır (Mollaer, 2016, s. 32). Bir başka ifadeyle Rönesans Dönemi'nde bilim ve büyünün iki farklı etkinlik olduğu ortaya koyulamamış bunların aynı etkilerin birer parçası olduğu düşüncesi devam etmiştir (Tuna, Şen & Durdu, 2015, s. 41). Bunda, Rönesans Dönemi'nde henüz gerçekliğin ortaya çıkarılması yönünde yani bilimde bir yöntem ortaya konulmamasının da etkisi büyüktür. Yine de Rönesans modern bilimin ortaya çıkmasında önemli bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Touraine Rönesans'ın bu konudaki önemini Rönesans'ı araçsal aklın buluşlarından ve modernleşmenin özneyi bastırmasından önce "modernliğin ilk zamanlarının bir parıltısı" şeklinde ifade ederek ortaya koymaktadır (Touraine, 2002, s. 26).

Rönesans, sağladığı imkânlarla ayrıca Reform hareketinin de doğmasına önemli katlılar sunmuştur. Katolik Kilisesi'nin otoritesini dinsel alanla sınırlandırmayıp, toplumsal hayatın her alanına taşıması ve bu suretle büyük bir güç haline gelmesi dikkatleri ve tepkileri üzerine çekmiştir. 16. yüzyılda önce Almanya'da Martin Luther, Jean Calvin, Ulrich Zwingli'nin öncülüğünde başlayan hareket, zamanla tüm Avrupa'yı etkisi altına almış ve Hristiyanlık dininin önemli mezheplerinden biri haline gelen Protestanlık mezhebinin kurulması ile sonuçlanmıştır. Reform hareketinin amacı, Hristiyanlığı Katolik Kilisesi'nin bozulmuş öğretilerinden arındırarak İncil'e dönüş sağlamak, Kilise'nin aracılık faaliyetlerinin yanlış olduğunu ortaya çıkartarak, insanın bağışlanmasında Kilise'nin herhangi bir rolünün olamayacağının anlaşılmasını sağlamaktır. Kısaca Reform hareketi, Hristiyanlık açısından bir öze dönüş hareketi niteliği taşımaktadır (Taşgetiren, 2018, s. 47). Konumuz açısından Reform hareketinin önemi, hareketin dünyanın büyüsünün bozulmasına hizmet etmiş olmasıdır. Kutsalın zayıflaması, aklın araçsal olarak kullanılmasına, insanın rasyonel hareket edebilmesine imkân sağlamıştır. Bir başka ifadeyle seküler bir toplum yapısına geçişin ilk adımları atılmış, bilimin de büyüden arındırılması sağlanarak

modernleşmeye geçiş anlamında önemli bir yol kat edilmiştir. Dolayısıyla bu yönüyle Reform hareketi de modernleşme yolundaki önemli duraklardan biri olmuştur.

Modernleşmeyi doğuran önemli dinamiklerden birisi de Jeanniere'nin "*kültürel devrim*" dediği ama literatürde genellikle Aydınlanma diye adlandırılan büyülü dünyanın yıkılıp mekanik dünyanın kurulması ile birlikte bu yeni dünyaya doğan ve daha çok düşüncenin laik bir temele oturtularak bütün ölçütlerin rasyonelleştirilmesini, dolayısıyla dinsel olanın merkezden uzaklaştırılıp insanın merkeze alınmasını, doğayı Tanrı'nın ev olarak insana sunduğu düşüncesinin reddi ve insanın kendi özerkliğini sağladığına ilişkin hususlar içermektedir (Jeanniere, 2011, s. 101). Daha açık bir ifadeyle Aydınlanma iradeyi Tanrı'dan alıp insanın aklına vermiş, toplumsal olanı aşkınlıktan kurtararak dünyevileştirmiştir (Erol, 2016, s. 52). Rönesans bir anlamda Aydınlanma için bir hazırlık dönemi olmuş, Aydınlanma'ya kaynak sağlamıştır. Bir başka ifadeyle Aydınlanma, Rönesans düşüncesinden beslenmiştir. Adeta modernleşme ile özdeşleşmiş olan "bireysellik", "araçsal akıl", "büyü bozumu", "nedensellik", "evrimcilik", "Avrupa merkezcilik" gibi kavramların kökenleri Aydınlanma düşüncesinde yatmaktadır (Özkiraz, 2007, s. 35). Modernleşme eleştirilerinde sözün dönüp dolaşıp geldiği yerin Aydınlanma'nın vaatlerini gerçekleştiremediği tartışması olması da bir anlamda bu durumun sağlamasını oluşturmaktadır.

Aydınlanma, dünya tarihi bilhassa da Batı tarihi açısından önemli bir dönüm noktasını temsil etmektedir. Aydınlanma ile birlikte felsefe başta olmak üzere birçok alanda önemli değişiklikler yaşanmış, toplum yeni bir biçim almış, geleneksel ile modern olan arasına bir çizgi çekilmiştir. Bir Aydınlanma düşünürü olan Kant'ın düşüncelerinde de bu durumun yansımaları görülmektedir. Kant'ın anlayışında metafiziğin; Tanrı, kâinat, ölümsüzlük ve insan iradesi gibi konular hakkında düşünce beyanında bulunmasından vazgeçmesi beklenmektedir. Kant'a göre bu alanlar bilinemez alanlar olarak kabul edilmeli bu alanlarda beyhude çabalara girişilmemelidir. Bir başka ifadeyle Kant metafiziğe bir sınır çekilmesini istemektedir. Buna göre metafiziğin insanı bilgilendirici bir yönü yoktur. Metafizik artık rasyonel bir varlık olan insana nasıl davranması gerektiğinin temel bilgisini vermelidir. Bu noktada Kant, "Neyi bilebilirim?", "Ne yapmalıyım?" ve "Neyi ümit edebilirim?" gibi modernleşme düşüncesinin ortaya çıkmasında önemli olan soruları sorarak aslında bu soruların cevabının "insan nedir?" sorusun bir cevabı olduğunu ortaya koymaktadır. İnsanın ayırt edici özelliği olarak aklı ve akıl üzerinden sahip olduğu özgürlüğü ortaya koyan Kant, Aydınlanma'nın da insanın aklı sayesinde kendi kendine ürettiği reşit olmama durumundan

kurtuluşu olduğunu ifade etmektedir (Demirhan, 2004, s. 55,56). Tarihe de bu açıdan -özgürleşme açısından- yaklaşan Kant tarihin ilk seküler değerlendirmelerinden birini ortaya koymaktadır (Özkiraz, 2007, s. 20).

Kant'ın düşünceleri üzerinden de görülebileceği gibi Aydınlanma düşünürlerinin modernleşmeye ilişkin fikirleri ile birlikte insanın konumunda bir değişim söz konusu olmuştur. Bir başka ifadeyle modernleşme insanın konumunda bir değişime neden olmuştur. Belirli görevleri yapan bir eleman konumunda olan insan modernleşme ile birlikte görev ve görevlerin yerine getirilmesi için emir veren bir patron konumuna yükselmiştir. İnsan bir yandan kendi konumuna yeni bir idrak getirirken diğer yandan da kendisinin dışında yer alan din, doğa, gelenek gibi diğer hâkimiyet sağlayıcı kurumların egemenliğinden kurtulma mücadelesi vermiştir (Özkiraz, 2007, s. 15). Buradan da anlaşılacağı üzere modernleşmenin doğasında seküler bir anlayışın izleri görülmektedir. Bir başka ifadeyle modernleşme aynı zamanda seküler bir dünyaya doğru başlatılan bir açılımdır.

Batıda 17. yüzyılda bir taraftan modern bilimin diğer taraftan kapitalizmin doğuşuna ilişkin iki temel gelişme hız kazanmıştır. Descartes, Galileo, Newton gibi modern bilimin öncüleri ile skolastik düşüncenin etkisinden kurtulan kapitalistlerin birlikte hareketi modernleşmeye giden yolun ilk yapı taşlarını oluşturmuştur (Mollaer, 2016, s. 28). Kopernik Devrimi ile güneş sisteminin merkezinin yerküre olmadığının, merkezin güneş olduğunun ortaya çıkması bilimsel bir devrim doğrultusunda atılan önemli bir adım olmuştur. Yerkürenin hareket etmediği yönündeki düşüncenin doğru olmadığının, aslında yerkürenin hem kendi etrafında hem de güneş etrafında döndüğünün ortaya çıkarılması kilisenin bilime karşı bilenmesine neden olmuş, kilise kendisine bağlı okullarda Kopernik Devrimi'nin okutulmasını yasaklamıştır (Russell, 2021, s. 30). Newton'un evrensel "yer çekimi kanunu" ile bilimsel devrim başlamıştır. Bu kanunla Newton, aynı zamanda geleneksel dünya ile modern dünya arasındaki kopuşun belirleyicisi olmuştur. Bu kopuşla birlikte Tanrı ve onun yasaları ile melekler tarafından idare edilen bir doğadan, kendi kanunları ile kendini düzenleyen, Tanrı'nın gücünü sergileyen bir doğadan doğanın kendi yasalarının geçerliliğini simgeleyen bir gök mekaniği anlayışına geçilmiştir (Jeanniere, 2011, s. 97). Jeanniere'nin bilimsel devrim olarak nitelendirdiği bu sürece yakından bakacak olursak bilimsel devrimin de adım adım sağlanan bir birikimin üzerine inşa edildiği görülmektedir. Aristoteles'in deneysel bilime Platoncu anlayıştan daha fazla önem verdiği bilinen bir gerçektir. Fakat bu onun bilim anlayışının günümüzün modern bilim anlayışına denk düştüğünü göstermemektedir. Aristoteles'in bilim anlayışı esasında matematiksel değil metafizikseldir.

Deney ve gözlemi zorunlu kılmadığı gibi bir kesinlik ve evrensellik iddiası da taşımamaktadır. Bununla birlikte Galileo Tanrı'nın "doğa kitabını" matematiksel bir lisan ile yazdığını, doğanın temel yasalarının ancak matematiksel formüller aracılığıyla ifade edilebileceğini ileri sürmektedir (Mollaer, 2016, s. 27).

Modern bilimin doğmasında deneycilik ve rasyonalizm etkili olmuştur. Deneyciliğin öncülerinden olan Bacon pratik ve deneyci metodu "Novum Orangum" bilimin yeni yöntemi olarak belirleyerek uygulamalı bilimlere geçişin ilk işaretlerini ortaya koymuştur. Doğa üzerinde hâkimiyet kurmak için teorik bilgi ve akıl yürütme yeterli gelmemiş, daha kesin bilgilere deney aracılığı ile ulaşılabileceği gün yüzüne çıkmıştır (Mollaer, 2016, s. 39). Özellikle mekanik felsefe düşüncesiyle birlikte "deney" akıldan daha önemli bir konum elde etmiş, Galileo dayatılan skolastik düşüncenin kırılmasında deneyi daha çok kullanmaya başlamıştır. Bu aynı zamanda deist düşüncelerde de bir artışa neden olmuştur. Doğa kanunları ile akıl arasında bir bütünlüğün varlığını iddia eden deist düşünce, akıl ile doğa kanunlarının ortaya koyduğu açıklamalar arasında zuhur edecek herhangi bir çelişkinin tanrısal olanın bir sorunu olmayıp Kilise'nin bozulmuş öğretilerinin bir sonucu olduğunu ileri sürmektedir (Özkiraz, 2007, s. 39). Deizm, Hristiyanlığa göre biraz daha yumuşatılan, modern bilim anlayışı ile de uyumlu bir birliktelik göstermesi beklenilen ılımlı bir inanış tarzını yansıtmaktadır (Alatlı, 2014, s. 923). Dolayısıyla deist düşüncenin modern bilimin din karşısında güçlü tutulmasının bir formülü olarak düşünülmüş olduğunu söylemek çok da abes bir fikir olmayacaktır. Russell de din ile bilim arasında bir gerilimden ve gerilimin kaynağından bahsetmektedir. Russell'a göre büyük dinlerin üç temel misyonu bulunmaktadır. Bunlar: bir kurum olma, bir öğreti geliştirme, kişisel töreler oluşturmaktır. Ona göre din ile bilim arasındaki çatışmalara temel oluşturan dinin öğretilere ilişkin yönüdür. Öğretiler ile dinsel kurumlar arasındaki bağ gevşetilerek öğretilere şüphe ile bakılmasına yol açılmış, bu şekilde bilim karşısında dinin etkisi kırılmıştır (Russell, 2021, s. 12). Dolayısıyla bilimsel devrimle birlikte seküler bir dünyanın da ilk adımları atılmış, din ve bilimin rol mücadelesi başlamıştır. Bu aynı zamanda sekülerleşmenin modernleşme sürecinin önemli saç ayaklarından birisini oluşturduğunun görülmesi açısından da son derece önemli bir durumdur.

Jeanniere'nin vurguladığı modernleşmenin arka planında yer alan devrimlerden birisi de "siyasal devrim"dir. Siyasal devrim genel olarak kapitalizmin ortaya çıkışında olduğu gibi ilk önce İngiltere'de modern demokrasinin inşası ile boy göstermiş daha sonra bu ülkeyi Amerika ve Fransa izlemiştir. Başta İngiltere olmak üzere siyasal devrimin

gerçekleşmesinde yukarıda bahsedildiği gibi feodalizmin çöküşü, kraldan bağımsız bir soylu sınıfının varlığı etkili olmuştur. Moore bu süreci kısaca "tarımın ticarileşmesi" olarak değerlendirmektedir (Özer, 2017, s. 132). Bir başka ifadeyle özellikle İngiltere açısından siyasal devrim ekonomik bir değişimin beraberinde yaşanmıştır. Siyasal devrim ile birlikte ortaya çıkan yenilik Platon ve Aristoteles'ten bu yana yönetim biçimlerinden sadece biri olan demokrasinin geçerli ve akla dayanan, otoritenin kaynağının halk olduğu ve modern bir devletin kabul edebileceği tek yönetim biçimi olmasındadır (Jeanniere, 2011, s. 100). Wallerstein bu durumu Fransız Devrimi özelinde vurgulamakta, devrimle birlikte politik değişimin müstesna bir durum olmadığı, değişimin normal ve devamlı olduğu, egemenliğin bir krala veya kanun yapıcı bir meclise değil herhangi bir iktidarı meşrulaştırma yetkisinin yegâne sahibi olan halka ait olduğu düşüncelerinin yayıldığını vurgulamaktadır. Halkın egemenliği düşüncesi başlı başına yeni dönüşümlerin de kaynağı olmuştur. Halkın egemenliği ile birlikte "tebaa" anlayışından "yurttaş" anlayışına geçilmiş devamında da yurttaşın yönetime katılması söz konusu olmuştur. Dolayısıyla halkın egemenliği veya demokrasi devrimi "dünya-sistem"in, bir başka ifadeyle modernleşen dünyanın merkezi bir durumu haline gelmiştir (Wallerstein, 2018, s. 19, 96).

Modernleşmenin ortaya çıkmasında belki de en önemli gelişmelerden birisi de "Sanayi Devrimi"dir. Daha çok bilimsel devrimin ortaya koyduğu imkânlar üzerinden gerçekleşen bu devrim, çoğunlukla emeğin soyutlanması üzerinden açıklanmaktadır. Emeğin soyutlanması ile ilk zamanlarda temel fonksiyonu insan ile doğa arasında aracılık olan tekniğin bu fonksiyonunu güçlendirerek özerk bir hale gelmesi ifade edilmektedir. Bu; aletten makineye geçişi ifade eden, emeğin üreten insandan çok makineye bağlı olduğu bir süreci ifade etmektedir (Jeanniere, 2011, s. 102). Şeriati de modernleşmeyi tam da buradan "Sanayi Devrimi" üzerinden okumaktadır. Avrupa'da gelişen teknik ve teknoloji sayesinde el emeğinin yerini makine üretiminin aldığını bunun bir ürün fazlasına neden olduğunu vurgulayan Şeriati makineleşmenin sonucunda ortaya çıkan bu ürün fazlasını satmak için Avrupa'nın kendi sınırlarının ötesinde bir pazar arayışına girdiğini belirtmektedir. Bu pazarı bulmak için Avrupalının medenileşmek adı altında gittiği her yeri modernleştirme çabasına giriştiğini ifade etmektedir. Fakat bu modernleşme tüketim alışkanlıkları üzerinden gerçekleştirilen bir modernleşmedir. Bunun sağlanabilmesi için Batı gittiği yerlerde ilk olarak yerel halkın düşünce ve ruh dünyasını hedef almış, başta din olmak üzere kültür, sanat, edebiyat gibi kurumlar değiştirilmesi ve Batı'nınki ile tek tipleştirilmesi gereken

sosyal kurumlar olmuştur. Batı bunu yaparken de yerel halkın aydınlarını kullanmıştır (Şeriati, 1984, s. 30-33).

Yapılan bütün bu değerlendirmelerden sonra modernleşmenin aslında arkasında yatan devrimlerin ürünü olan yeni bir bilim anlayışı, yeni bir meşruiyet anlayışı yani demokrasi, yeni bir iktisadi anlayışın, yeni bir ahlak anlayışının bir bütünü olduğu, Batı için doğal olarak gelişen bir süreç olduğu söylenebilir. Batı için doğal olan Batı dışındakiler açısından ise yaşanılması gerekli olarak addedilen bu süreç bu doğallık ve gereklilikten kaynaklı kendi sempati ve antipatisini de beraberinde getirmektedir. Daha doğru bir ifadeyle modernleşme kimileri tarafından olumlu yönlerinden dolayı desteklenirken bu çalışmada da sık sık vurgulanan sebep olduğu birçok olumsuzluk yüzünden de eleştirilmektedir. Burada modernleşmenin kavramsal çerçevesi ve dinamikleri ele alındıktan sonra çalışmaya bir altlık oluşturması bakımından modernleşmenin ilk ve önemli eleştiricisi olan romantizm ile bir okul olarak adlandırılmaya layık görülen bir modernleşme eleştirisi sunan Frankfurt Okulu üzerinde durulacaktır. Romantizm modernleşmeye çok farklı yönlerden eleştiri sunan, eleştirilerinde de çok defa çelişkiye düşen eleştirel bir akımdır. Romantizmin modernleşme eleştirisinde düştüğü çelişkili durum, aynı zamanda onu tanımlama noktasında da kendini göstermekte, net bir tanımının yapılması güçleşmektedir. Romantizm bazen devrimci bazen karşı devrimci, bazen demokratik bazen aristokratik, bazen gerçekçi bazen ütopik, bazen bireyci bazen cemaatçi gibi durduğu yerin daha sonra tam zıttı yönlerde hareket edebilmektedir (Löwy&Sayre, 2001, s. 1). Romantizm, bir yandan Tanrı'ya inanırken, diğer yandan Tanrı'ya isyan edecek kudreti kendinde bulmak, dinin estetikleştirilmesi, sanata ilahi bir rol verilmesidir. Romantizm "bir muammadır"(Dellaloğlu, 2010, s. 19). Aslında en önemli romantiklerden biri olarak görülen Novalis dünyayı nasıl romantikleştirdiğini anlatırken dolaylı olarak bir romantizm tanımı da yapmaktadır. Novalis, "Sıradan şeylere yüksek bir anlam, alışılmışa gizemli bir itibar, bilinene bilinmeyenin onurunu, sonluya sonsuz bir görünüm vererek onu romantikleştiriyorum."(Safranski, 2013, s. 11), diyerek bir anlamda romantizmin, modernleşmenin sürekli yenileyici anlayışına karşı bir itiraz olduğunu, bunu da yine yeni bir söylemle, gizemle yaptığını ima etmektedir.

Doğası gereği, aşk, mutluluk, coşku gibi duygulara gönderme yapan romantizm 18. yüzyılda modernleşmenin öne çıkardığı aklın karşısına arzu, coşku gibi duyguları; sağduyunun karşısına ise imge ve algıyı çıkartarak modern sanatçı ve düşünürler tarafından modernliğin modern bir eleştirisini ortaya koyan bir düşünce akımıdır (Aksakal, 2010, s. 11). Bir başka ifadeyle romantizm, modernleşmenin kendi kendine yapmış olduğu bir

özeleştiri (Löwy&Sayre, 2001, s. 21), modernleşmeye ilk başkaldırıdır (Dellaloğlu, 2010, s. 10). Fakat bu romantikler tarafından modernleşmenin bütün yönleri ile toptan eleştirildiği anlamına gelmemektedir. Zira romantizm "elma kurdu" örneğinde olduğu gibi bir yandan modernleşmeyi eleştirirken diğer yandan ondan beslenmektedir (Kaya, 2018, s. 1488). Modernleşmenin eleştirilen yönleri daha çok onların dayanılmaz buldukları yanlarıdır (Löwy&Sayre, 2001, s. 29). Akımın önemli temsilcilerinden olan Hammann, aydınlanma ve modernleşmenin öne çıkardığı aklın üstünlüğü tezini özellikle Tanrı'ya ulaşma noktasında eleştirmekte Tanrı'nın varlığının akılla değil kalbin sezgileri aracılığıyla kavranabileceğini ortaya koymaktadır (Salihoğlu, 1988, s. 201).

Niteliğin, sosyal ve dini değerlerin düşüşü, romansı ruhun ve hayal gücünün ölümü, hayatın tekdüzeleştirilmesi, insanların birbiri ile ve doğa ile olan ilişkilerinde çıkarcılığı esas alması gibi modern toplumsal hayatın olumsuz yanlarının hepsinin kaynağının "para tanrısı" olduğu -bu durumun her şeyin piyasa konu edilmesinin bir neticesi olduğu- birçok romantik tarafından kabul görmektedir. Bir başka ifadeyle modern toplumsal hayatı para aracılığıyla zehirleyenlerin, havayı endüstriyel duman tarafından kirletenlerin aynı sapkın kökten geldiği çoğu romantik tarafından bilinmektedir (Löwy&Sayre, 2001, s. 35). Bu manada erken dönem romantikler modernleşmenin en önemli güç ayaklarından biri olan rasyonelleşmeyi ve materyalist düşünceyi sorgulamışlar (Aksakal, 2015, s. 167), modernleşmenin ya da modernitenin bireycilik anlayışını eleştirmişlerdir. Modernleşmenin bireyi silikleştiren, onu herkesten biri haline getiren anlayışına karşı her bir bireyin özgünlüğünü, farklı niteliğini, biricikliğini ön plana çıkarmaya çalışmışlardır (Simmel, 1992, s. 224). Modernleşmenin bir ürünü olan şehir ve şehirleşme de romantiklerin üzerinde durdukları konulardan biridir. Onlara göre şehir insan doğasına uygun olmayıp insanı öz değerlerinden uzaklaştırmakta ve ruhsuzlaştırmaktadır (Aksakal, 2015, s. 225). Bu doğrultuda romantikler, doğayı hâkimiyet altına almaya, onu da araçlardan biri yapmaya çalışan modernlerin aksine doğayla barışık ve onunla iç içe bir yaşam sürmek için doğaya yönelimi desteklemektedir. Taylor da bu durumu araçsal aklın hâkim olduğu dünyanın romantik düşünürler tarafından oldukça sığ ve değersiz bulunduğunu, romantiklere göre araçsal aklın, makineleşmenin, faydacılığın egemen olduğu dünyada dengeyi sağlayacak olanın gerçek bir doğa ve bozulmamış bir insan düşüncesi olduğunu vurgulayarak ortaya koymaktadır (Taylor, 2012, s. 690).

Modernleşmenin yıkıcı etkilerine karşı romantizmin sunduğu temel kurtarıcı reçete yapaya karşı doğalı, niceliğe karşı niteliği, analitik olana karşı şiirsel olanı, akla karşı ruhu, maddi zenginleşmeye karşı benliğin zenginleştirilmesini desteklemesidir (Aksakal, 2010, s.

39). Görüldüğü üzere romantizm modernleşmenin, ekonomik, teknik ve bilimsel aygıtlarla oluşturduğu, öznenin sönükleştirilip her şeyin pazarlanabilir hale getirildiği sistemin karşısında yer almakta, bir anlamda sisteme karşı sistemsizliği, bir bakıma kuralsızlığı savunmaktadır. Romantizmin bu şekilde tersine modernleşme çabasına girmesinin temel sebebi modern aklın meydana getirdiği bu problemlerin yine aynı akılla çözülemeyeceği yönündeki inancıdır. Bu yüzden romantikler aklın ötesine, bilinç dışına yönelmişlerdir (Bektaş, 2017, s. 142). Öte yandan romantizm mekanikleşmeye karşı organik bir toplum tasavvuru ortaya koymakta, modernleşmenin homojenleştirici, tek tipleştirici toplum anlayışına karşı durarak her toplumun özgün olduğunu ve öyle kalması gerektiğini ileri sürmektedir (Aksakal, 2015, s. 239). Aynı şekilde doğanın doğa bilimlerinin nedensellik ilişkileri ile açıklanıp mekanik bir hale sokulması, doğanın makine gibi görülmesi romantiklerin uzak durduğu bir başka alandır (Dellaloğlu, 2010, s. 29). Bütün bu değerlendirmelerden de anlaşılacağı üzere romantizm; modernleşmeye yöneltilen, modernleşmenin getirilerinin sorunlara yol açtığını ortaya koyan en erken eleştiridir. Bir başka ifadeyle modernleşmeye vurulan ilk darbedir. Belki de en erken eleştiri olmasından kaynaklı olarak ortaya konulan çözüm önerileri birbirinin çok aksi istikametlerde gerçekleşmiştir. Her ne olursa olsun romantizm yine de modernleşme savunucularının bir duraksayıp kendini sorgulamalarını sağlamıştır.

Çalışmalarını genellikle modernleşmenin açmazları üzerine yoğunlaştıran bir başka akım Frankfurt Okulu'dur. 1923 yılında Felix Veil tarafından Almanya'da kurulan okul Almanya'da faşist politikaların yükselmesinden sonra Amerika'ya taşınmıştır. Daha çok Horkheimer, Adorno ve Marcuse gibi isimler ile adını duyuran okul; faşizm ve nazizmden burjuva toplumuna, devlet örgütlenişine, ekonomik düzene, bilime ve tekniğe, ideoloji ve sanata, edebiyata ve modern bireye ve bireyi kuşatan mekanizmalara kadar birbiriyle iç içe geçmiş toplumsal olgulara dair çalışmalar ortaya koymuştur (Fırıncıoğulları, 2018, s. 51). Okulun eleştirisinin merkezinde Aydınlanma'nın vaatlerinin gerçekleşmediği, Aydınlanma'nın insanların özgürleşmesi bir yana toplumun homojenleşmesine neden olduğu, bu sonucun da temel olarak pozitivist bilim anlayışından kaynaklandığı düşüncesi hâkimdir. Bir başka ifadeyle modernleşme geleneksel dönemde, önde gelen din adamlarının, siyasetçilerin ve Kilise'nin gücünü yok etmiş daha sonra aynı gücü kendi lehine farklı araçlarla (bilim, ekonomi, sanayileşme) kendisi kullanmaya başlamıştır. Bu yüzden aslında modernleşme birçok yönü itibarıyla, "yenici" değil "yenidenci" bir nitelik arz etmektedir (Aksakal, 2015, s. 115). Bu niteliğinden ötürü modernleşme, kapitalizm üzerinden,

sermayenin hâkimiyeti altında kendi hâkimiyetini sürdüren, hatta güçlendiren, ticari mal üreten sömürge sistemi olarak görülmektedir. (Best&Kellner, s.306 2016). Adorno da bu anlamda modernleşmeyi ele almakta, eleştirilerini kavramsallaştırdığı "*kültür endüstrisi*" üzerinden ortaya koymaktadır. Adorno, modernleşmenin özünde baskı ve tahakkümün yer aldığını, bu baskı ve tahakkümün hayata geçirilmesinde kültür endüstrisinin yeni araçlar sunduğunu ifade etmektedir. Egemen kültürel sistem haline gelen kültür endüstrisinin, mevcut kapitalist sistemin hayatta kalabilmesi için bireylerin sisteme bağlılığını arttıran, sistem içerisinde özgür iradesiyle yer almasını engelleyen daha doğrusu hür iradesine ipotek koyan tavrını eleştirmektedir (Kurt, 2009, s. 7). Adorno ve Horkheimer, kültür endüstrisine direnen birinin bir kez fark edilmesinin sisteme dâhil edilmesi için yeterli olduğunu, hayatta kalabilmesinin tek şartının düzene uymak olduğunu vurgulamaktadır (Adorno&Horkheimer, 2014, s. 176). Öte yandan kültür endüstrisinin vaatleri hiç bitmemekte, tüketiciler doyuma ulaşmadan sürekli kandırılmaktadır (Adorno&Horkheimer, 2014, s. 176). Adorno ve Horhkheimer'a göre kültür endüstrisi; bireyi şeyleştirmekte, bedenini özgür bırakmış gibi görünse de ruhunu esaret altına almaktadır. Her şeyi birbirine benzetmekte, yeniden üretmekte, sanat ve eğlenceyi de bir tüketim malzemesine dönüştürmektedir. Bireyleri tüketici olmanın ötesinde birer nesne haline getiren, ihtiyacın ne olduğuna da kendisi karar veren kültür endüstrisi bireye bir yandan günlük yaşamın telaşından uzaklaşmayı teklif ederken öbür yandan da aynı günlük yaşamı bir cennet gibi sunmaktadır. (Adorno&Horkheimer, 2014, s. 187-188). Okulun bir başka temsilcisi olan Marcuse modernleşmenin veya modern endüstriyel toplumun insana sunduğu seçenekleri arttırdığını fakat bunun insanın özgürleşmesi anlamına gelmediğini "*Efendileri özgürce seçme, efendiler ya da köleleri ortadan kaldırmamaktadır.*" şeklinde ifade etmektedir (Marcuse, 1990, s. 7). Kültür endüstrisi, tüketicileri olan bireyleri yine kendisi üretmekte, söz konusu bu bireyler; kültür endüstrisine teslim olarak yaşamını sürdürebilmektedir (Dellaloğlu, 2001, s. 103).

Horkheimer, modernleşmenin ürünü olan araçsal aklı eleştirerek nesne ile özne, parça ile bütün arasında, akıl ile öz arasındaki bağın görünmesini sağlayan ve araçlara değil amaçlara odaklanan nesnel aklı öne çıkarmaktadır (Gülenç, 2015, s. 27). Frankfurt Okulu'na göre modernleşmesinin ilk basamağı olarak ele alınan Aydınlanma'nın vardığı nihai nokta, kendi kendinin imhası olmuştur. Aydınlanma'nın kendisini imhaya götüren sürecin iki temel nedeni bulunmaktadır. İlk neden araçsal aklın geldiği nokta itibarıyla bireyi silip iradesini sıfırlamasıdır. İkinci neden ise öznenin doğa ile olan ilişkisini tersine döndürmesidir. Büyülü

dünyada özne doğaya aitken ve kendisini onun bir parçası olarak hissederken gelinen noktada doğa, insana ait kılınmış ve böylece insan için, içinde bulunduğu doğa dışsal bir faktör haline gelmiş ve insan için nesneleşmiştir. Modernleşme ile birlikte bilim ve teknoloji insanın doğa üzerindeki hâkimiyetinin araçları haline gelmiştir. Öte yandan doğaya hâkim olan insan aynı zamanda hâkimiyet altına girmiş, doğanın hâkimiyetini kaybettiği gibi kendi iç doğasının hâkimiyetini de kaybetmiş ve kendi çöküşünü hazırlamıştır (Dellaloğlu, 2001, s. 33-34).

Frankfurt Okulu'nun eleştirilerini yoğunlaştırdığı temel noktalardan biri de modern bilimsel anlayış olan pozitivizmdir. Okul pozitivizmi genel olarak, doğru bir toplum kavrayışına sahip olmamakla, yetersiz kalmakla ve yanlış yönlendiricilikle, mevcut toplumsal düzene salık vermekle, temel bir değişimi engellemekle ve siyasi bir hareketsizliğe yol açmakla, yeni bir tahakküm biçimi olan "teknokrasiyi" kurmak ve onun varlığını sürdürmesine imkân vermekle suçlamaktadır (Bottomore, 2013, s. 34-35). Horkheimer'a göre bilim, tarafsızlık görüntüsü altında yanlı bir pozisyon alarak toplumsal çelişkilerin altında yatan gerçek nedenleri gölgeleyerek çelişkilerin yeniden üretilmesine neden olmaktadır (Gülenç, 2015, s. 162). Öte yandan yine bilimle ilgili olarak Okul, her türlü "mutlak doğru"yu reddetmekte bunun yerine "haklı çıkarma" kavramını getirmektedir. Okula göre mutlak bir hakikat yoktur, sadece doğruluk konusunda haklı çıkarılmış hakikatler vardır (Dellaloğlu, 2001, s. 38). Bununla birlikte Hokheimer ve Adorno geçmişteki dini dogmalar gibi modern dünyada da bilim ve araçsal aklın mit oluşturduğunu, geçmişte dine duyulan körü körüne bağlanma ve kulluk etme tarzlarını yeniden ürettiğini dile getirmektedir (Best&Kellner, 2016, s. 306).

Marcuse'a göre kapitalizm bütün unsurları ile bir bütündür. O üretim, dağıtım, kendi hâkimiyetinin yaygınlaştırılması gibi bütün araçları öncelikle edinmiştir, bunlar kendi içinde mevcuttur. Dolayısıyla bu denli bütünlükçü bir sistemde; siyaseti, kültürü, teknolojiyi sistemin kendisinden kopuk olarak düşünmenin, farklı bir ruh taşıdığını ileri sürmenin imkânı yoktur (Dellaloğlu, 2001, s. 98). Bu durum modernleşmenin tüm yönleri ile bir tek tipleştirme faaliyeti olduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir.

Kızılçelik'e göre Frankfurt Okulu'nun ilk dönem temsilcileri, Marx'ın modernleşmeyi kapitalizm üzerinden açıklayan fikirlerinin etkisinde kalmışlardır. Öte yandan yine Kızılçelik'e göre Habermas'la birlikte Okul'un Marx'la ilişkisi kesilmiştir (Kızılçelik, 2013, s. 36). Okul'un son dönem temsilcileri arasında görülen Habermas, Kızılçelik'in tezini

doğrularcasına modernleşme konusunda bazı noktalarda hocalarından ayrılmaktadır. Habermas, bir proje olarak gördüğü modernleşmenin hocalarının aksine azımsanamayacak getirileri olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre; bilginin artışı, ekonomik ilerlemeler, bireylerin özgürlüğündeki genişlemeler hep modernleşmenin getirilerindendir (Finlayson, 2007, s. 105). Bununla birlikte modernleşme, toplumsal rasyonellik, ahlak ve adaletin yaygınlaştırılması bakımından henüz tamamlanmamıştır. Projenin bu hedefleri gerçekleştirebilmesinin yolu olarak Habermas, tahakküme yol açan araçsal eylem yerine, üzerinde uzlaşma sağlanmamış olan konularda rasyonel söyleme yönelmeye, özgür ve eşit katılıma izin vermeye, sorunları ve çözüm argümanlarını idrak etmeye, en iyi çözümü sunan argümanı kabul etme ve rasyonel uzlaşmayı onaylama gönüllülüğüne dayanan "çarpıtılmamış iletişimi" yani iletişimsel eylemi göstermektedir (Best&Kellner, 2016, s.329). Öte yandan hocalarının aksine onun hâlâ akıldan beklentileri vardır ve aklın modernliğin karşılaştığı sorunların üstesinden gelebileceğini düşünmektedir.

Modernleşmeye ilişkin kavramsal çerçeve çizilip, modernleşmenin tarihsel serencamından ve modernleşmeye yönelik iki farklı sistemli eleştiriye genel olarak yer verildikten sonra Özel ve Taylor'ın modernleşmeye yönelik düşüncelerinin literatürde nasıl değerlendirildiğine değinmek çalışmanın akışı açısından faydalı olacaktır.

2.2. Literatür

Gerek Özel'in gerekse Taylor'ın çok farklı disiplinleri ilgilendiren çalışmaları mevcuttur. Bu yüzden Özel ve Taylor hakkında yazılanların hepsi veya onların ileri sürdüğü fikirlere yapılan eleştirilerin tümü bu çalışmanın konusu ile doğrudan ilgili değildir. Bu yüzden literatür değerlendirilirken bu durum göz önünde bulundurularak bir sınırlandırma yapılmıştır. Bir başka ifadeyle Özel ve Taylor'a ilişkin ikincil kaynaklardan oluşan literatür değerlendirilirken çalışmanın konusu kapsamına giren literatür esas alınmış ayrıca tekrara da düşmemek adına konuyu ilgilendiren bütün literatür değil daha çok konu açısından özgünlük taşıyanlar ele alınmıştır.

Literatür değerlendirmesine geçmeden önce bir kopukluk olmaması açısından kısaca çalışmanın konusu itibariyle Özel ve Taylor'ın görüşlerinin özet bir değerlendirmesi burada sunulacaktır. Özel'e göre modernleşme Avrupa kültürünün bir ürünü, Avrupa'nın yaşadığı içsel değişimlerin bir sonucudur. Bununla birlikte bu değişim Avrupa dışında hayat bulmak için tüm yerel değerleri ortadan kaldırmayı kendisinin hayatta kalma koşulu olarak

belirlemiştir (Özel, 2018b, s. 167). Bu doğrultuda Özel'e göre modernlik, milli kimliği din dışı bir anlam üzerine inşa etme gayretindedir (Özel, 2017h, s. 171). Özel; hayatlarımıza bizi çekip çeviren, yönlendiren, emir ve talimat veren bir yürütme gücünün hâkim olduğunu, hayatımıza hükmeden, onun hükümeti olan bu gücün modernlik olduğunu, modernliğin hayatımızın her alanında bir meşguliyet sahası oluşturduğunu ifade etmektedir (Özel, 2009, s. 11). Modernleşme; Batı kültürü ile Hristiyanlık arasına giren ve din ile devlet, din ile bilim, din ile felsefe gibi ayrımları din aleyhine anlamsızlaştıran yeni bir durumdur (Özel, 2017c, s. 159). Bu yeni durum, Türk toplumu üzerinde Özel'in tabiriyle "abdest bozucu" bir etki doğurmuş, toplumun sağlıklı bir zemin üzerinde var olmasını sürekli biçimde engellemiştir (Özel, 2018b, s. 291). Özel'e göre modernlik; Allah'ın insanlara imtihan olarak gönderdiği bir felakettir. Ona göre modernliğin özü kapitalizmin makyajlanması, kapitalizmin görünürlüğünün gizlenerek işlerin görülmesidir (Özel, 2017e, s. 25). Özel, modernleşmeye bağlı olarak Batı toplumunun organik bir ilişki yapısından mekanik bir ilişki yapısına evirildiğini, bunun Türk toplumu için de geçerli olduğunu ileri sürmektedir. Aynı zamanda Özel, Batı ile bizde farklı olan bir durumu da vurgulamaktadır. Ülkemizde kazanılan başarıların önemli bir bölümünün cemaat tarzı yapılanma döneminde elde edildiğini, bu dönemde toplumda çimento vazifesini inanç, alışkanlıklar, düşünce tarzları ve ortak duyguların gördüğünü, Batı'da olduğu gibi modernleşme ile birlikte bu görevi kurumların üstlenmesi beklenirken kurumların bu görevin üstesinden gelemediklerini ifade etmektedir (Özel, 2016c, s. 43-44). Bir başka açıdan Özel; modernleşen dünyada yaşayan bireyi, çıktığı merdivenlerin basamaklarının kırılması sonucu en üst basamakta çaresiz kalan insan imgesiyle simgeleştirmektedir (Özel, 2017d, s. 205). Bu benzetmeden de anlaşılacağı üzere Özel; modern insanın bir temelinin, dayanağının, hayatına biçim veren bir rehberinin olmadığını, varsa bile bunları çok sık unutup yenileri ile değiştirdiğini vurgulamaktadır.

Özel'e göre modernleşme, çözümün modernleşmenin ve onun ortaya çıkardığı kültürün kendi temel kaynaklarında yani Aydınlanma'da arandığı 1960'lı yıllarda bunalıma girmiş, atalete düşmüş ve zorlayıcı gücünü kaybetmiştir. Modernleşmenin içine düştüğü bu durum yine onun taraftarlarının bazılarınca modernleşmenin sona erdiği ve yeni bir dönem başladığı ve bu yeni dönemin post-modern bir dönem olduğu ifade edilse de Özel'e göre post-modernler de modernlerin ötesinde kayda değer yeni argümanlar ortaya koyamamışlar ve post-modernite kisvesi altında moderniteyi devam ettirmek istemişlerdir (Özel, 2017e, s. 179). Aslında modernite ile post-modernite arasındaki tartışma Özel'e göre aile içi bir tartışmadır. Modernler yaşanan sorunları bir geçiş döneminin normal sıkıntıları olarak

görürken post-modernler geçiş yapılacak, gidilecek yeni bir yer olmadığını ileri sürmektedirler (Özel, 2018b, s. 455). Habermas'ın modernleşmeyi tamamlanmamış bir proje olarak görmesi de Özel'i haklı çıkartan önemli bir argümandır. Kavramsal açıdan da değerlendirildiğinde modernleşme adından söz ettirmeye devam edecek olan, kazanç ve kayıpları ile daha uzun süreler tartışılacak bir olgu gibi görünmektedir.

Özel'in modernleşmeye bakışının olumsuz olduğu, modernleşmenin dinden kimliğe kadar hayatın her alanında varlığını hissettirdiği, kuşatıcı, baskılayıcı bir durum ortaya çıkardığı yukarıdaki değerlendirmelerin öz bir ifadesidir. Taylor'ın penceresinden bakıldığında, Taylor modernleşmeyi; bir yandan bilim, teknoloji, kentleşme, sanayileşme gibi yeni pratiklerin ve kurumsal yapıların ortaya çıkışı; diğer yandan bireyleşme, sekülerleşme, araçsal akılcılık gibi yeni yaşam formlarının, bunlara bağlı olarak yabancılaşma, anlam kaybı, kurumsal çözülme gibi yeni sorun ve sıkıntıların insanlığın daha önce hiç görmediği kadar önemli bir karışımı, bileşimi olarak tanımlamaktadır (Taylor, 2018a, s. 11). Taylor'a göre, sekülerleşme de dahil olmak üzere Batı'da ortaya çıkan modernleşme yeni icatların, yeni benlik düşüncelerinin ve ortaya çıkan birçok yeni gelişmenin sonucudur ve insan yaşamanın farklılaşmayan özellikleri üzerinden açıklanamaz (Taylor, 2014a, s. 28). Bir başka ifadeyle Taylor'a göre modernleşme uzun bir süreçtir. Bu süreç ekonomik, siyasi ve teknolojik toplumsal tahayyüldeki topyekûn bir değişimle açıklanabilir. Tanımından da anlaşılacağı üzere Taylor modernleşmeyi, kaynak ve dinamikleri, ortaya koyduğu yeni biçim ve kuralları, fayda ve zararları ile birlikte topyekûn bir bütün halinde ele almaktadır. Dolayısıyla Taylor, modernleşmenin ne tam olarak lehinde ne de bütünüyle aleyhindedir. Bu açıdan Taylor'ın perspektifi çift yönlüdür. Öte yandan Taylor, tüm dünyanın tek bir modernleşme deneyimi yaşayacağını savunmaz. Taylor'a göre ortak yön ve sıkıntılar meydana gelse de dünyanın farklı farklı yerlerinde farklı modernleşme biçimleri meydana gelebilir. Bu farklı modernleşmeleri, kendi toplumsal yaşayışlarını ve kültürlerini hesaba katarak değerlendirmek doğru olan anlayıştır (Taylor, 2018a, s. 11).

Diğer yandan Taylor, modernleşmenin kültür ile ilişkisi bakımından iki farklı modernleşme teorisi ortaya koymaktadır. Bunlardan birini kültürel (cultural) diğerini ise kültür ile ilişkisiz gerçekleşmesinden, kültüre bağlı olmamasından dolayı kültürsüz (acultural) olarak nitelendirmektedir (Taylor, 2001, s. 1). Kültürel olmayan modernleşme geleneksel toplumdan modern topluma geçişi geleneksel inanç ve bağlılıklardaki kayıplar üzerinden açıklamaktadır. Bu tür modernleşme teorilerinde değişim, nüfus hareketleri, göç, sekülerleşme, sanayileşme gibi belirli bir durum üzerinden açıklanmaktadır. Aynı zamanda

Taylor'a göre yaygın olan modernleşme teorisi de budur. Fakat Taylor bu tür modernleşme teorisini yetersiz ve bozucu bulmaktadır. Batı modernleşmesini açıklayan teori ise kültürel teoridir. Taylor'a göre kültürel teori, mevcut kültürün bütün olarak bir değişim ve dönüşüm geçirdiği Batı tipi modernleşme teorisidir (Taylor, 1992, s. 205,208).

Genel olarak Taylor, hem hâkim modernleşme taraftarlarının hem de karşıtlarının görüşlerini dar bulmaktadır. Ona göre her iki kesimde görüşlerini ileri sürerken gerekçelendirmede yetersiz kalmaktadır (Taylor, 2012, s. 773). Taylor, modernleşmeyi mükemmelleştiren anlatılardan da bir felaket tellalcısı olan görüşlerden de uzaktır. Örnek vermek gerekirse bilimin sekülerleşmeyi tetikleyen bir unsur olduğu savını kabul etmez. O, bu noktada bilimin etkisini kabul etmekle birlikte bu etkinin asli bir etki olmayıp dolaylı bir etki olduğunu ileri sürmektedir.

Taylor açısından modernleşme anlatısı aynı zamanda bir sekülerleşme hikâyesini içerir. Bu yüzden Taylor'ın sekülerleşmeye bakışına da kısaca değinilecektir. Taylor'a göre sekülerleşmenin net bir tanımı yoktur. Bu yüzden Taylor sekülerleşme kavramına aşina olduğumuz yaklaşımlardan çok farklı bir perspektiften yaklaşmaktadır. Sekülerleşmeye genel olarak dinin hayatımızdan çıkması şeklinde bir anlam yüklenirken Taylor açısından sekülerleşme, dinin hayatımızdan çıkması değil inancın çeşitlenmesidir. Taylor sekülerleşme konusuna, Batı toplumunda nasıl 1500'lü yıllarda Tanrı'ya inanmamak neredeyse imkânsızken 2000'li yıllarda bunun çok kolay hatta birçokları için kaçınılmaz hale geldiği sorusu üzerinden cevap aramakta ve çözümlemesini genellikle bu soru üzerine inşa etmektedir. Bu kapsamda Taylor sekülerleşmenin üç farklı anlamını ortaya koymaktadır. Buna göre sekülerleşmenin ilk anlamı kamusal alanla ilgilidir. Çünkü kamusal alan, Tanrı'dan arındırılmış olan alandır. Daha açık bir ifadeyle ekonomi, siyaset, eğlence, eğitim, kültür gibi alanlarda eylemde bulunulurken tabi olunan normlar ve bulunulan yargılar bireyleri genellikle Tanrı'ya veya başka bir dini inanca yönlendirmemekte, bu alanlarda bireyler genellikle o alanların rasyonel argümanlarına göre hareket etmektedir (Taylor, 2014a, s. 4). Bu durum modern bir olgudur. Zira büyülü zamanlarda hayatın her alanında Tanrı'nın etkisi görülmektedir. Taylor'a göre ikinci anlamda sekülerleşme, bireylerin dini inançlarının ortadan kalkması ve pratikleri uygulamaktan vazgeçmeleridir. Bu düşünceye göre insanlar dini mabetlere gitmeyi bırakmakta, bir anlamda Tanrı'ya sırtlarını dönmektedirler. Taylor'a göre kamusal alanda az çok Tanrı'ya yer vermeyi sürdüren Batı toplumlarının çoğunluğu sekülerleşmenin bu ikinci anlamı itibarıyla tam sekülerleşmişlerdir. Sekülerleşmenin üçüncü anlamı ise Tanrı'nın sorgulanır hale geldiği,

Tanrı'ya inancın seçeneklerden biri haline geldiği bir toplum yapısına geçildiği bir durumu yansıtmaktadır. Hatta bu anlamda ele alınan sekülerlik tanımında Tanrı'ya inanmak zor bir seçenek olarak görülmektedir (Taylor, 2014a, s. 5). Taylor'ın değerlendirmeleri onun özgün bir sekülerleşme anlatısı ortaya koyduğunu göstermektedir.

Özel, modernleşmenin sekülerleşme ve laiklik dışarıda tutularak anlaşılmasının mümkün olmadığını, modernleşmenin yaygınlaştıkça dinin büzüldüğünü ileri sürmektedir. Özel, bu durumun en çok Hristiyanlık'ta daha sonra ise Yahudilik'te yaşandığını, İslamiyet'te ise tersi bir durum görüldüğünü, modernleşmenin etki alanını genişlettikçe İslam'a duyulan önemin arttığını ifade etmektedir (Özel, 2017e, s. 138). Şüphesiz Özel'in daha erken dönem yazıları için geçerli olan bu düşüncesi değişen dünya dinamiklerine ve Türkiye'ye etkilerine bağlı olarak 2000'li yıllara doğru gelindiğinde değişikliğe uğramıştır. Her ne kadar din üzerine tartışmalarda bir yoğunluk görülse de Özel, kimsenin imana davet etmediğini, modernleşmenin insan hayatının şekillenmesinde ve bir yol bulmasında dine merkezi bir rol vermek istemediğini ifade etmektedir (Özel, 2017b, s. 168). Özel, özellikle 2000'li yıllara kadar, ülkemizde modernleşme ile Müslümanlığın at başı gittiğini söyleyegelmiştir. Oysa 2000'li yıllardan sonra çok sert bir sekülerlik tablosu çizmeye başlamıştır. Bu tablonun ortaya çıkması ile Özel'in Türkiye'deki Türklerin Türklüklerini sorgulamaya başlaması tarihsel olarak bir yakınlık göstermektedir. Özel'e göre içinde bulunduğumuz dönem "*İslam'ı arayanların onu ancak kitaplarda, Müslümanları arayanların ise onları ancak mezarlarda bulabildiği*" bir dönemdir. Bu dönemde "*İnsanlar kimin terbiyesi altında ise rableri odur.*" diyen Özel, günümüzde insanların ekonomik değer ifade eden metalara kul olduklarını ima etmektedir (Özel, 2018b, s. 476). Diğer yandan Özel, Türkiye'de devletin laik politikalarının toplumun sekülerleşmesinde önemli bir etkiye sahip olduğunu ifade ederken Taylor laikleşme ile sekülerleşme arasında farlılık olduğunu ortaya koymakta, laikliği; din karşısında devletin bağımsızlık elde ettiği siyasi bir süreç olarak görmekte, sekülerleşmeyi ise insanların dünyaya bakışlarında ve hayatlarını şekillendirmede somutlaşan şaşırtıcı bir toplumsal olay olarak görmektedir. Dahası devletlerin sekülerleştirici politikalar yerine laikleştirici politikalar izlemesi gerektiğini belirtmektedir. (Maclure&Taylor, 2015, s. 23). Şüphesiz Taylor'ın burada kastettiği politika katı bir laiklik politikası olmayıp çoğulcu bir laiklik politikasıdır.

Taylor'ın medeniyetle bir sorunu yokken Özel medeniyete karşı bir tavır takınmaktadır. O medeniyete karşı duruşunu "*Ben bir medeniyet düşmanıyım. Medeniyetin insanlara hayır temin etmediğini düşünüyorum*." (Özel, 2010, s. 250) sözleri ile dile

getirmektedir. Öte yandan yabancılaşmayı da medenileşmeye bağlamakta, yabancılaşmanın medenileşmenin bir sonucu olduğunu bir başka ifadeyle yabancılaşmadan medeni olmanın mümkün olmadığını ifade etmektedir (Özel, 2017a, s. 28). Burada Özel'in hareket noktası kendi öz değerlerine bağlı birisi için yabancılaşmanın söz konusu olamayacağı, bu noktada bir yabancılaşma varsa bunun medeniyete karşı bir yabancılaşma olacağı düşüncesidir.

Özel ve Taylor'ın modernleşmeye yönelik düşüncelerinden kısaca bahsettikten sonra şimdi Özel'e ilişkin değerlendirmelerden başlayarak her iki yazarın modernleşmeye ilişkin görüşlerinin nasıl karşılandığı noktasında bir bilgi sunulacaktır. Bu kapsamda ele alacağımız ilk çalışma Özel'i tüm yönleri ile ele alan ve bu konuda en hacimli çalışmalardan biri olan ve bir biyografi niteliği taşıyan İbrahim Tüzer'in *"İsmet Özel: Şiire Damıtılmış Hayat"* adlı eseridir. Daha çok edebi bir saik üzerinden ele alınmış olsa bile söz konusu eserde Özel'in modernleşmeye yönelik eleştirilerine, başta kentleşme ve yabancılaşmaya ilişkin görüşlerine yer verilmiştir. Tüzer, Özel'in toplumsallaşma karşısında bireyselleşmeye yönelerek toplumsallaşmanın neticelerinden olan sıradanlaşmaya ve tek tipleşmeye karşı bilinçli bir yalnızlığa ve yabancılaşmaya yöneldiğini, her şeyin aklın rehberliği altında yürütülmesine karşı bir duruş sergilediğini ileri sürerek onun araçsal aklı hâkim kılan bir dönemle savaşa girdiğini ileri sürmektedir. Tüzer, ayrıca Özel'in modern hayatların hüküm sürdüğü şehri bireylere ait değerlerin korunarak yaşatıldığı mekânlar olarak görmediğini, yine şehrin bu durumuna karşı yalnızlığı bir savunma mekanizması olarak öne çıkardığını ifade etmektedir (Tüzer, 2012, s. 229-230). Daha çok Özel'in sahicilik ve ontolojik güvenlik arayışını ön plana çıkartan Tüzer Özel'in modernleşme eleştirisi üzerinde olumsuz yargılarda bulunmamış, Özel'in eleştirilerini benimseyen, bir başka ifadeyle onla aynı doğrultuda düşündüğü izlenimi sunan bir tavır sergilemiştir.

Bu konuda değerlendirmeye tabi tutulacak ikinci çalışma Arif Aytekin'in *"İsmet Özel Versus Dünya Sistemi"* adlı çalışmasıdır. Özel'in Türkiye'nin karşısına bir "öteki" olarak Batı'yı, daha doğru bir söylemle Batı medeniyetini koymasından hareket ederek çalışmasını bu şekilde isimlendiren yazar, Özel'in modernleşme eleştirisini de daha çok kapitalizm, medeniyet karşıtlığı üzerinden okumuştur. Aytekin, Özel'in çok da özgün olmadığını ima edercesine Özel'in fikirlerini ortaya koyarken aslında Fransız yapısalcılarının biçime ilişkin özelliklerini taşıdığını, içeriğe ilişkin olarak da Frankfurt Okulu'nun modernleşme eleştirilerini üzerine temellendirdikleri, yabancılaşma, teknoloji karşısında öznenin kaybı ve kent yaşamı eleştirisi gibi fikirlere bağlı olduğunu ileri sürmektedir. Bununla birlikte 1970'lerden itibaren Özel'in görüşlerinin temel referansının İslam olduğu da yazar

tarafından kabul edilmiştir (Aytekin, 2017, s. 333). Öte yandan Aytekin, Özel'in düşüncelerini üzerine bina ettiği konular benzerlik gösterse de Özel'i düşünce akımlarından birine dâhil etmenin mümkün olmadığını, onun rasyonalist, romantik gibi bir akımla anılmasının, bir sentezci gibi de değerlendirilmesinin mümkün olmadığını ifade etmektedir (Aytekin, 2017, s. 222).

Özel'in düşüncelerini konu edinen bir diğer çalışma Selahattin Yusuf'un *"Bir Masal İsmet Özel'i"* adlı çalışmasıdır. İsmet Özel'in düşüncelerini daha çok sosyolojik bir bakış açısıyla ele alan bu eserde bizim çalışmamızda da değerlendirilen teknik, medeniyet, yabancılaşma gibi konular ön plana çıkartılmıştır. Selahattin Yusuf, Özel'in tekniğe ve yabancılaşmaya ilişkin görüşlerinin Müslüman olduktan sonra değiştiğini ifade etmektedir. Özel'in sosyalist dönemde tekniği doğaya hâkimiyetin bir aracı olarak gördüğünü ileri süren yazar Müslümanlık döneminde Özel'in tekniğe yönelik düşüncelerinde Heidegger'in izlerinin görüldüğünü, Heidegger'in tekniğin karşısına geleneği koyduğunu, tekniğin gelenek üzerinde bozucu, dönüştürücü bir etkide bulunduğunu ileri sürdüğünü dile getirmiştir. Heidegger'in, tekniğin bu bozucu etkisinden kurtulmak için bunun kolektif bir bilinç, bir millet (Almanlar) tarafından bozulmamış kaynaklarına referans yapılarak yeniden üretilmesi gerektiğini ileri sürdüğünü belirten Yusuf, Heidegger'in bu düşüncesiyle Özel'in Türklüğü ön plana çıkarması arasında da bağlantılar aramaktadır (Yusuf, 2014, s. 79). Ayrıca Yusuf, Özel'in 2000'li yıllardan itibaren İslam ve Müslüman kavramları yerine Türk kavramını öne çıkarmasının onun modernleşme eleştirisinin bir stratejisi olduğunu ileri sürmektedir. Modernleşme eleştirisini "dünya sistemi" karşıtlığı üzerine inşa eden Özel, Yusuf'un değerlendirmelerine göre "dünya sisteminin" milliyetçilik üzerinden merkez ülkeleri tahkim ettiği, çevre ülkeleri ise kendi değerlerinden uzaklaştırarak merkez ülkelerin birer kopyası durumuna getirdiğini vurgulamaktadır. Buradan hareketle Yusuf, Özel'in modernleşmeye daha doğru bir ifadeyle dünya sistemine karşı mücadele etmek için onun bir aracı olan milliyetçilik yerine milli kimliği esas aldığını bu yüzden Türk vurgusunu öne çıkardığını ileri sürerek onun modernleşmeye karşı mücadelesinde olumlu bir değerlendirmede bulunmaktadır (Yusuf, 2014, s. 122).

Özel düşüncesini, özellikle de "dünya sistemi" düşüncesini değerlendiren çalışmalardan biri de Yasin Aktay ve Ertan Özensel'in birlikte kaleme aldıkları "Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce" kitabının İslamcılık cildinde yer alan "*İsmet Özel: Dostların Eşiğindeki Diaspora"* adlı makaledir. Bu makalede Özel'in modernleşme eleştirisini "dünya sistemi" karşıtlığı üzerinden okuyan aslında onun "dünya sistemi" analizinin "üç mesele"nin

bir sonucu olduğu vurgusunu yapan yazarlar, Özel'in dünya sisteminden çıkışın maddi açıdan mümkün olmadığını kabul ettiğini, dünya sistemine karşı sadece ahlaki bir karşı duruş gösterilebileceğini belirtiğini ifade ederek Özel'in modernleşme eleştirisini "komplocu" bir anlayış olarak değerlendirmektedirler. Yazarlara göre dünya sistemine düşünsel boyutta karşı koymak mümkün değildir. Bu yüzden Aktay ve Özensel'e göre, Özel'in dünya sistemine karşı daha geniş anlamda modernleşmeye karşı sunduğu reçetelerin bir belgesi, anlamlı bir gerekçesi yoktur (Aktay&Özensel, 2005, s. 789-790).

Özel'in modernleşmeye yönelik düşüncelerini değerlendiren çalışmalardan birisi de Mahmut Hakkı Akın'ın "*1980 Sonrası Dönemde İslamcılarda Modernlik Karşıtlığı*" isimli çalışmasıdır. Çalışmasında İsmet Özel ile birlikte Abdurrahman Arslan ve Ali Bulaç'ın modernleşmeye yönelik düşüncelerini de değerlendiren Akın, genel olarak hem Özel ve Arslan'ın hem de Bulaç'ın modernleşmeye yönelik değerlendirmelerinin kısmen yüzeysel kaldığını, Özel'in "ya Türk'sün ya Amerikalı" söylemi üzerinden "ya-ya da" mantığının belirli kalıplar üzerinden değerlendirme yapma ve konformizme düşme gibi sonuçlar doğurabileceğini ifade etmektedir. Özel'in düşüncelerinin onun selefi olan İslamcı düşünürlerin ortaya koyduğu fikirler ile bir makas değişikliği niteliğinde olduğunu vurgulayan Akın, onun düşüncelerinin daha önceki birikime yaslanmadığını, kendinden sonraki dönemde de bir kazanım olarak görülüp görülmeyeceğinin şüpheli olduğunu ifade etmektedir. İlk dönem İslamcıların Batı'nın tekniğinin alınıp kültürüne mesafeli durulması yönündeki fikirlerinin söylem düzeyinde kaldığını ifade eden Akın, Özel'in medeniyet karşıtlığı fikrinden çok ikinci kuşak İslamcıların İslam medeniyeti düşüncesine yakın durduğunun izlenimlerini vermektedir (Akın, 2019, s. 51-52).

Özel'in düşüncelerinin bir makas ayrımı niteliğinde olduğunu vurgulayan Akın gibi Tanıl Bora da Özel'in radikal bir ret tavrı ortaya koyduğunu, sadece İslamcılığın değil bütün "Türk ideolojilerinin" modernleşme karşısında ortaya koyduğu tüm çözüm formüllerini reddettiğini ileri sürmektedir. Bora, İslamcılığın söylemlerini kullanmakla birlikte kendini İslamcılığın dışında konumlandırdığını ifade ettiği Özel'in modernliği her ortamda reddeden "paradigmatik reddiye" geliştirdiğini ileri sürmektedir (Bora, 2017, s. 451,453).

Burada İslamcılık ve Türk düşüncesinde Özel'in oturduğu yeri ve onun modernleşmeyi yine modern kavramlarla eleştirdiğini göstermek adına değerlendirilmesi gereken çalışmalardan birisi de Doğan Ertuğrul'un İsmail Kara ile yaptığı ve Nehir Dergisi'nde yayımladığı *"Türkiye'de Yalnız İslamcılık Düşüncesinin Tam Bir Antolojisi*

Var" başlıklı söyleşisidir. Hem Akın hem de Bora gibi Kara da bu söyleşide Özel'in İslamcılık düşüncesi açısından bir kırılma noktası teşkil ettiğini, bu yönüyle farklı bir yerde durduğunu ifade etmektedir. Kara, Özel'in modernleşmenin hem imkânlarını hem de sorunlarını taşıdığını, çağdaş İslamcı düşünce tarafından göz ardı edilen geleneksel düşünme tarzlarına, bunların anlam derinliklerine ve zenginliklerine göndermelerde bulunduğunu diğer yandan modernleşme ile birlikte İslamcılık düşüncesine giren modern kavramları, düşünce kalıplarını alışılmışın dışında yeniden değerlendirdiğini, o kavramları daha doğru yerlere oturttuğunu ifade etmektedir. Kara'ya göre Özel, "*modern dili ve imkânları kullanarak modernizme karşı çıkan veya onu ciddi süzgeçlerden geçiren gerçek bir düşünür"*dür (Kara, 1994, s. 67).

Özel'in yabancılaşma konusundaki düşüncelerini ele alan ve burada değinilmesi gerektiğini düşündüğümüz çalışmalardan birisi de Tabip Gülbay'ın "*İsmet Özel'de Yabancılaşma*" ismiyle kitaplaştırdığı çalışmasıdır. Gülbay, çalışmasında Özel'in "Üç Mesele" kapsamında ele aldığı konular ile aslında bir Aydınlanma eleştirisi yaptığını dile getirmektedir. Öte yandan Gülbay, Özel'in Batı medeniyetine yönelik eleştirilerinin diğer birçok medeniyet eleştiricisi tarafından yapılan eleştiriler ile benzerlikler gösterdiğini, Özel'in eleştirilerinin bu anlamda herhangi bir post-modernin veya Marksist'in eleştirilerinden çok da farklı olmadığını ifade etmektedir. İlk bakışta Özel'i özgün olmamakla suçlar gibi görünse de Gülbay, dikkatli bir okuma yapıldığında Özel'in belirli noktalarda farklılıklar gösterdiğinin görülebileceğini ifade ederek Özel'in hakkını teslim etmektedir. Diğer yandan Özel'in Batı medeniyetinin; putperestlik, hümanistlik ve tanrıtanımazlık noktalarında homojen olduğu nitelemesini eleştirmekte, onun Batı medeniyetinin hiç de homojen bir medeniyet niteliği taşımadığı gerçeğini göz ardı ettiğini ifade etmektedir. Gülbay'a göre, belki bu nitelikler Batı medeniyetine rengini veren niteliklerdir fakat Batı medeniyeti sadece bunlardan ibaret değildir. Gülbay'ın bir diğer önemli eleştirisi, Özel'in Batı medeniyetinin sorunlarını ortaya koyarken gösterdiği ustalığı söz konusu sorunlara çözüm sunarken gösteremediği yönündedir. Yabancılaşma sorununa bazen hiçbir çözüm üretememekle bazense çözüm diye sunduğu argümanları yeterince gerekçelendirememekle Özel'i eleştiren Gülbay, Özel'in ideal bir toplum düşüncesine karşı çıktığını, geçmişten beri dillendirilen "kendini Allah'a ver ve kurtul" söylemini tekrarlamanın ötesine geçemediğini belirtmektedir. Özel'in maddi olarak dünya sistemine karşı konulamayacağı, sistemin sorunlarına karşı sadece Müslümanların cevap üretebileceği, özgürlüğü daha çok içsel özgürlük olarak görmesi ve kendi özgürlüğünün diğerlerinin

özgürlüğü üzerindeki etkisini düşünmemesi gibi fikir ve açıklamaları Gülbay tarafından eleştirilmekte ve eleştirdiği modernleşmenin tuzağına kendisinin de düştüğü yönünde değerlendirilmektedir (Gülbay, 2015, s. 99-101).

Gülbay'ın yabancılaşma kavramı özelinde dillendirdiği Özel'in sorun tespitinde usta olduğu fakat sorunlara esaslı çözümler getiremediği eleştirisi aslında Özel'in modernleşme karşıtı düşüncelerine yöneltilen en temel eleştirilerdendir. Bir diğer önemli eleştiri de yukarıda Kara'nın değerlendirmelerinde yer verildiği ve Kara'nın da belirttiği üzere Özel'in modernleşmenin imkânlarıyla, yani Batı'nın teknik ve teknolojisiyle Batı'yı, modernleşmeyi eleştirdiği yönündedir. Daha açık bir ifadeyle eleştirdiği araçları kendisinin de kullandığı eleştirisi Özel'e yöneltilen önemli eleştiriler arasındadır. Akademik literatürde pek az rastlanan bu tür eleştiriler çeşitli iletişim kanallarında yapılan söyleşilerde Özel'e sıklıkla yöneltilen sorular arasındadır. Osman Öztürk ve Mehmet Şilen'in Özel ile yaptıkları 1995 yılında Gençlik Dergisi'nde yayımlanan "*Türkiye'de İslami Hareket Bir Rövanş Hareketidir*" başlıklı söyleşide; dünya sisteminin dışında kalabilmek için sistemin gayrimeşru ilan edilmesinin yeterli olduğu, maddi mukavemet araçlarının sistem tarafından boşa çıkarıldığı, geriye sadece zihinsel, manevi araçların kaldığı söylemlerinin hatırlatılması üzerinden kendisine yöneltilen "*Bu zihni mukavemet nereye kadar ve nasıl gidecek* ?" (Özel, 2017g, s. 335) sorusu bunun en güzel örneklerindendir. Eksik kalmaması açısından Özel'in bu tür sorulara; "çözümün ancak meseleleri olan insanlar tarafından bulanabileceği", önemli olanın "meseleyi tanımak", "tarafını belli etmek", "karşı tarafla çatışmaya girmek" olduğu, "yollar asfalt döşenmişse bu yollardan gider geliriz; başka bir seçeneğimiz yoktur" (Özel, 2017g, s. 47, 119, 335) şeklinde cevaplar verdiğini belirterek Taylor'a geçiyoruz.

Taylor, bilim ve teknolojide yaşanan gelişmelerin inançsızlığa yol açtığı şeklindeki modernleşme eleştirilerini indirgemeci eleştiriler olarak değerlendirmektedir. Ona göre modernleşme topyekûn toplumsal tahayyülde yaşanan bir değişimdir. Bu açıdan Taylor ile modernleşmeyi eleştiren diğer birçok düşünür arasında bu açıdan esaslı bir fark vardır. Taylor'ın modernleşme eleştirilerini değerlendiren Türkçe literatür oldukça kısıtlıdır. Bu açıdan burada Taylor açısından yabancı literatüre de başvurulmuştur. Taylor'ın modernleşmeye ilişkin eleştirileri noktasında değerlendirmelerine başvurulacak olan ilk çalışma, Türkçe literatür açısından şuana kadar bütünüyle Taylor'ı konu edinen ilk ve tek kitap olma özelliği taşıyan Çağrı Taşgetiren'in "*Batı'nın Sekülerleşme Süreci Charles Taylor ve Modernite Eleştirisi*" adlı kitabıdır. Taşgetiren, çalışmasında Taylor'ın modernleşmeyi Hristiyan Batı dünyası ekseninde ele aldığını, dolayısıyla onun

modernleşmeye yönelik düşüncelerinin geniş bir şekilde Hristiyanlığın kendi içsel dönüşümleri ve sekülerleşmeye yönelik analizlerinden oluştuğunu ifade etmektedir (Taşgetiren, 2018, s. 129). Bu yönüyle her ne kadar açıkça ifade etmese de Taşgetiren'in, Taylor'ın modernleşmeye yönelik düşüncelerini ve eleştirilerini, Taylor'ın kendinin de kabul etmediği bilim ve teknoloji karşısında inancın zayıflaması üzerinden ele aldığı fikrini ileri sürdüğünü dillendirmek mümkündür. Taşgetiren'in, Taylor'ın modernleşmeye yönelik düşüncelerini çözümlerken onun Reform hareketinden kalkarak sekülerleşme sürecini, Protestanlık-Deizm ve Deizm-çağdaş ateizm ilişkileri analizini övmesi onun bütün bu yönleri ile modernitenin anlaşılmasında önemli mihenk taşlarından biri olduğunu vurgulaması da bu durumun göstergelerinden biridir.

Değerlendirmelerine başvurulan ikinci çalışma, Taylor ve Kymlicka'nın çokkültürcülük yaklaşımını ele alan İhsan Konak'ın "*Liberal ve Komüniteryan Çokkültürlülük Kymlicka ve Taylor Perspektifinden ABD ve Kanada Örnekleri*" adlı çalışmasıdır. Daha çok Taylor'ın modernleşmenin sıkıntılarına bir çare olarak ileri sürdüğü çokkültürcülük ve tanınma konularını ele alan çalışmada Konak, modernleşme konusunda Taylor'ın daha çok kültürel bir modernleşmeden yana olduğunu, onun modernleşme analizinin aslında geçmişin ve geçmişte hayat bulmuş ahlaki değerlerin analizi üzerine oturduğunu Taylor'dan referanslarla ön plana çıkarmaya çalışmaktadır. Dahası yazar, Taylor'ın geçmiş dönemlerin ahlaki değerlerinin açığa çıkarılmasının bir başka ifadeyle geçmişe vurgu yapılmasının modernleşmenin reddi anlamına gelmeyeceğini ifade ettiğine değinerek onun modernleşmeye yönelik eleştirilerine pek fazla değinmemiştir (Konak, 2020, s. 157-158).

Taylor'ın modernleşmeye yönelik düşüncelerini değerlendiren bir diğer çalışma Tone Svetelj'in "*Rereading Modernity - Charles Taylor on its Genesis and Prospects"* adlı doktora tezi çalışmasıdır. Svetelj çalışmasında Taylor'ın derinlemesine bir modernleşme analizi ortaya koyma arzusunda olmadığını, onun analizinin esasının modernleşmenin ortaya çıkardığı sıkıntılar üzerinden bir çözüm önerisi ortaya koymak olduğunu ileri sürmektedir. Dahası Svetelj, Taylor'ın modernleşme analizinin Hegel'in endişelerine bir cevap bulma arayışı olduğunu ileri sürmektedir (Svetelj, 2012, s. 249). Hegel'in radikal özgürlük ve etkileyici bütünlük/tamlık konusunda arayışları olduğunu ifade eden Svetelj, Taylor'ın modernleşme analizinin de Hegel'in bu konular üzerindeki endişelerine cevap bulma noktasında geliştiğini ileri sürmektedir (Svetelj, 2012, s. 3).

Howard A. Doughty "*The College Quarterly*" Dergisi'nde Taylor'ın "*Modernliğin Sıkıntıları*" adlı kitabı üzerine yaptığı değerlendirmede onun modernleşme eleştirisi için kullandığı argümanları, felsefi değerlendirmeleri açık ve anlaşılır bulmakta, eleştirilerini ince ve iyimser olarak değerlendirmekte, bu yönüyle onun eleştirisinin Heidegger'in ötesine geçtiğini vurgulamaktadır (Doughty, 1995).

Taylor'ın modernleşmeye bakışını iyimser olarak değerlendiren bir başka çalışma, Zeynep *Berke'nin "Modernliğin Sıkıntıları ve Sahicilik Etiği: Charles Taylor"* başlıklı makalesidir. Berke makalesinde, Taylor'ın modernleşmenin neden olduğu ortak hoşnutsuzluk ve kaygıları irdelediğini, bu irdelemenin neticesinde söz konusu hoşnutsuzluk ve kaygılara çözümler sunduğunu dile getirmektedir. Berke, Taylor'ın modernleşmeye karşı takındığı bu tavrı, iyimser ve yapıcı bulmaktadır (Berke, 2019, s. 80). Berke'ye göre Taylor, modernliğin ortaya çıkardığı bireyleşme, araçsallaşma ve anlam kaybı gibi sıkıntılara karşı "sahicilik etiği" çözümünü ortaya koymuştur. Sahicilik etiği modern bireyin kendine karşı dürüst kalarak, diğer insanlarla da diyalog kurarak kendi "ben"ini inşa etmesidir. Bir başka ifadeyle modern düzen ahlakına uygun birey anlayışının ortaya konulmasıdır. Berke; tüm bu çabaları karşısında Taylor'ın modernleşmeyi bazı düşünürlerin yaptığı gibi toptan reddetmediğini, bazı düşünürler gibi övmediğini, bazıları gibi de bu iki uç düşünür arasında orta yol bulmaya çalışmadığını, onun modernleşmenin sıkıntılarına karşı düzeltici bir dördüncü yol tercih ettiğini ifade etmektedir (Berke, 2019, s. 83).

Selçuk Erincik'in kaleme aldığı "*Charles Taylor'da Modernliğin Sıkıntıları Olarak Üç Mesele*" başlıklı makale, Taylor'ın modernleşme eleştirisinin kapsamı konusunda bilgi sunan önemli bir çalışmadır. Erincik çalışmasında, Taylor'ın toptancı bir eleştiriden uzak durmaya çalıştığını, "*kendini gerçekleştirmeyi yaşamdaki başlıca değer yapan görüşün uzantısı olan ve dışsal ahlaki talepleri ya da başkalarına karşı olan ciddi sorumluluğu pek tanımıyor görünen narsisizm kültürüne ilişkin bir bakış açısı geliştirmeyi*" (Taylor, 2017, s. 56) amaçladığını ileri sürmektedir (Erincik, 2012, s. 148). Erincik ayrıca Taylor'ı, modern kültürü bir bütün olarak değerlendirmemekle, modernliğin sıkıntılarına bir sapma gibi yüzeysel bir anlam yüklemekle ve sıkıntılara çözüm olarak sadece katılımcı demokrasiyi sunmakla eleştirmektedir. Erincik'in Taylor'a yönelttiği bir başka eleştiri de Taylor'ın modernliğin sıkıntılarına karşı çözüm olarak gösterdiği katılımcı demokrasiyi sadece çevre sorunlarının çözümünde bir örnek olarak gösterebilmiş olmasıdır (Erincik, 2012, s. 159-160). Bir başka ifadeyle aslında Erincik, Taylor'ın çözüm olarak sunduğu reçetenin modernliğin sıkıntılarını gidermede çok da işe yaramayacağını düşünmektedir.

Ezgi Demir Oralgül, kaleme aldığı *"Charles Taylor'da Kimlik ve Siyaset İlişkisi"* başlıklı makalesinde Taylor'ın modern kimliğin oluşum sürecini tarihsel bir perspektiften izlediğini, bununla birlikte mekânsal olarak sadece Batı'yı ele aldığını dile getirmektedir. Oralgül, her medeniyetin kendi modernleşme deneyimini yaşayabileceğini söyleyen Taylor'ın sadece Batı deneyimini ele almasını, Batı'ya alternatif olabilecek modernleşme deneyimlerini dışarıda tutmasını vurgulamakta, Taylor'ın bu seçimini bir anlamda eleştirmektedir (Oralgül, 2018, s. 18).

Carlos Colorado'nun bir bölümünde Taylor'ın teknolojiye bakışını da değerlendirdiği "*Charles Taylor and George Grant on the Problem of Instrumentalism: Expressivism and Justice as Alternative Ontologies"* başlıklı tez çalışması Taylor'ın çalışmamız kapsamındaki fikirlerinin değerlendirilmesi açısından başvurulacak kaynaklardan birisidir. Colorado, Taylor'ın teknolojinin ahlaki ve politik açıdan ortaya çıkardığı tuzakları onun hakimiyet sağlama aracı olarak değerlendirdiğini, teknolojinin tehlikesinin onun nesneleştirici ve özne ile çevresinin bağlarını kopartıcı yönünden kaynaklandığını ileri sürdüğünü ortaya koymaktadır (Colorado, 2004, s. 73). Colorado Taylor'ın teknolojiye karşı toptan reddiyeci bir bakış açısının olmadığını, hatta onun bazı tahakküm araçlarına karşı özgürleştirici olarak teknolojinin kullanılabileceğini düşündüğünü ifade etmektedir. Colorado, Taylor'ın teknolojinin her zaman arkasında kötü bir ahlaki değer taşımadığını, bu yüzden çoğu zaman teknolojiye iyiliksever amaçlar için erişilebileceğini vurguladığını dile getirmektedir. Bu açıdan Colorado Taylor'ın teknolojiyi sadece doğaya hâkimiyet sağlamak için geliştirilen bir araç gibi görmediğini ifade etmektedir (Colorado, 2004, s. 77). Buradan da anlaşılacağı üzere Colorado'ya göre araçsalcılığa meydan okuyan Taylor, teknolojinin bir hâkimiyet sağlama aracı olarak işlev görmesine karşı durmakta, bu açıdan teknolojiye eleştirel yaklaşmaktadır (Colorado, 2004, s. 102). Özel ve Taylor'ın düşüncelerine ilişkin literatürde yer alan değerlendirmelerden örnekler sunduktan sonra çalışmayı biraz daha derinleştirmek için yeni bir bölüme başlamanın vaktinin geldiğini düşünerek bu bölümü burada sonlandırıyoruz.

3. MEDENİYET, TEKNİK VE MODERNLEŞME

Medeniyet, teknik ve modernleşme, kimlik, çokkültürcülük ve toplumsal örgütlenme, sekülerleşme başlıklarından ve bu başlıklara bağlı çeşitli alt başlıklardan oluşan bu bölümde konu derinlemesine irdelenecektir. Söz konusu başlıklar üzerinden Özel ve Taylor'ın modernleşmeye yönelik düşüncesi tüm yönleri ile ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Özel açısından bakıldığı zaman medeniyet, teknik ve yabancılaşma bir anlamda modernleşmenin sacayaklarını oluşturmaktadır. Aslında Özel bütün bu bileşenlerin "dünya sistemi" dediği dünyayı çekip çeviren daha büyük bir oluşumun parçaları olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla bütüne bakışı gibi parçalara bakışı da aynı şekilde olumsuzdur. Taylor açısından bakıldığı zaman ise medeniyete kötü bir imaj yüklenmediği, tekniğin ise bazı açmazları olmakla birlikte modernleşmenin doğurduğu bütün sıkıntıların müsebbibi olmadığı, modernleşmenin de belli başlı sıkıntıları olmakla birlikte bütünüyle olumsuz olarak değerlendirilmediği görülmektedir.

3.1. Medeniyet mi? Din mi?

İsmet Özel; medeniyet, teknik ve yabancılaşma olgularını "Üç Zor Mesele"[1] adlı kitabında ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Kitabın ikinci baskısı için yazdığı önsözde Özel, günümüz insanlarının İslam'ı kavrayabilmeleri için tecrid, tefrid ve tevhid olmak üzere üç aşama geçirmeleri gerektiğini ve kendisinin de söz konusu kitabı tecrid aşamasında yazdığını ifade etmektedir (Özel, 2017a, s. 24). Özel'e göre tecrid, İslam'ın emir ve yasaklarının evrensel olarak geçerli olmasıdır. Bu, İslam'ın doğru bir şekilde anlaşılıp bir yaşam tarzı haline getirilebilmesinin, canlı bir organizma olarak etkinlik gösterebilmesinin olmazsa olmazıdır (Özel, 2017g, s. 30). Yine ona göre bu aşamada İslam'ı kabul eden bireyler Müslüman olarak hareket ederler ve kendi akıllarından hareketle Allah'ın emirlerine uymaktan başka bir çıkış yolu olmadığını idrak ederler. Öte yandan akıl tek başına insanların itaat ettikleri emirlerin doğruluğu konusunda ikna edici deliller ortaya koymalarına imkân vermemektedir. Özel, tecrid aşamasında insanların kendilerini koruyabilmeleri için Müslümanların kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'in ayetlerini birinci kaynak olarak kabul ettiklerini, Kur'an-ı Kerim'in getirdiği delilleri önde tuttuklarını, ayetlerden açık olarak

[1] Kitabın ilk baskısı 1978 yılında Düşünce Yayınlarından "Üç Mesele" ismiyle çıkmıştır.

anlaşılmayan hususlarda yorumlara göre hareket etmediklerini ifade etmektedir (Özel, 2017a, s. 24).

Özel'in medeniyete ilişkin düşüncesinin çıkış noktası kanaatimizce İslam'ı anlamak için öne sürdüğü bu aşamalarla ilgilidir. Yukarıda da belirtildiği gibi Özel, insanın hayatını dinin belirlediği kurallar çerçevesinde sürdürmesi gerektiği fikrini savunmaktadır. O medeniyeti, "yaşama biçimimiz, insanlarla olan bağlantımız, hayat tarzımızla ilgili bir kavram" (Özel, 2017a, s. 27) şeklinde tanımlamakta fakat bu tanımı kabul etmemektedir. Tanımı kabul etmesinin çeşitli medeniyetlerin varlığını kabul etmesi ve bunlar arasında bir tercih yapmak zorunda kalması anlamına geleceğini ifade etmektedir (Özel, 2017a, s. 28). Oysa Özel için azgın Batı medeniyetinin dışında başka bir medeniyet yoktur.

Özel, her medeniyetin özünde var olan değerin hâkimiyeti için mücadele ettiğini ileri sürmektedir (Özel, 2017e, s. 55). Ona göre, modern Batı medeniyeti ise "paranın mutlak hâkim olduğu yaşam tarzı"dır (Özel, 2017g, s. 70). Buna karşılık Taylor, birçok konuda Batı medeniyetinin üstünlüğünü kabul etmekle birlikte diğer toplumların da kendi toplumsal tahayyüllerini oluşturabileceklerini ifade ederek tek bir medeniyet yerine medeniyetlerden söz etmektedir (Taylor, 2018a, s. 188). Özel'in ister bilinsin ister bilinmesin bütün medeniyetler arasında akrabalık bağı vardır (Özel, 2017g, s. 29) düşüncesi Taylor'ın, medeniyetlerin birbiriyle ilişki ve etkileşim kurduklarına ilişkin düşüncesiyle örtüşmektedir. Esasen Taylor'a göre modernleşme teorileri de kültürel ve kültürel olmayan şeklinde ikili bir ayrıma tabi tutulmaktadır. Kültürel olmayan modernleşme türünde etkileşimden söz etmek kültürel modernleşmeye göre daha zordur (Taylor, 2001, s. 1). Medeniyetlerden söz etmesine rağmen Taylor, yine de Batı medeniyetinin öncü medeniyet olduğu fikriyatını taşımaktadır. Diğer yandan Taylor; Hristiyanlığın, bir başka ifadeyle dinin önemini yadsımaz. Manzoor da kanaatimizi destekleyici yönde Taylor'ın, Batı'yı tarihselleştirirken Hristiyanlığa aşkın bir anlam yüklediğini dile getirmektedir (Manzoor, 2008, s. 133). Bununla birlikte Taylor'ın tezi modernleşmenin dine karşı bir hamle olduğu düşüncesini taşımamaktadır. Fakat modernleşme Hristiyanlığın iç dinamiklerinin bir sonucudur (Cloots, Latré ve Vanheeswıjck, 2015, s. 959). Bir başka ifadeyle Taylor modern medeniyetin gelişimi karşısında dinin mevziisindeki gerilemeyi dışsal gerçekliklerin din üzerindeki etkilerine değil oluşturulan yeni hayat anlayışlarının kabulünün etkilerine bağlamaktadır (Gallagher, 2008, s. 434).

Özel'e göre Müslümanlar, Batı ile bir medeniyet yarışına girmekten kaçınmalıdır. Böyle bir yarışa girilmesi demek medeni olmayı geçerli bir ölçüt olarak görmek ve İslam'ı bir dolgu düşüncesi seviyesine indirmek anlamına gelecektir. Batı medeniyetinin kendisine bahşettiği bilinç ve aklı sürekli bir çatışma ortamı oluşturarak kullanmasına karşın İslami anlayış, insan ve insanüstü arasında ihsana dayalı bir insani ilişkiler dengesi oluşturmaktadır. O bu fikirden hareketle Özkul'un bizim de katıldığımız ifadesiyle medeniyet karşısında dinin üstün olduğuna ilişkin bir anlatı sunmaktadır (Özkul, 2019). Taylor, duyarlı bir Hristiyan'dır. Dinden uzaklaşmanın yani sekülerleşmenin Batı medeniyetinin toplumsal tahayyüllerinden biri olduğunu ifade etmektedir (Taylor, 2018a, s. 188). Kaldı ki sonraki bölümlerde bahsedeceğimiz sekülerleşme tiplerinden Taylor'ın en fazla üzerinde durduğu, bir başka ifadeyle modern Batı'da geçerli olan sekülerleşme biçimi olarak gördüğü de budur. Diğer yandan Taylor'da Özel'deki gibi medeniyet karşıtlığından söz edilemez. Bununla birlikte Taylor'ın, her medeniyetin kendine has bir modernleşmeye sahip olabileceği, medeniyetlerin birbirine öykünmek yerine kendi gelişim seyrini gösterebileceği tezi, Özel'in İslam toplumunun kendi değerleri ile kendi hareketini başlatabileceği düşüncesine hem yakınlık hem de bir çıkış zemini olarak değerlendirilebilir. Daha net bir ifadeyle hem Taylor, hem de Özel, modernleşmenin bütün toplumların aynı şekilde geçirmesi gereken bir süreç olduğu düşüncesinde değildir. Onlar bu anlamda, modernleşmeyi evrimci bir anlayışla değerlendirenlerden de farklılaşmaktadır.

Özel'e göre din; özelde de İslam dini, bireylerin şahsi değerlendirmelerine göre bir yere oturtulamaz. Dinin belirli bir zaman dilimi için anlam ifade etmesi beklenemez. Aynı zamanda din, kültürel bir vaka, bir milletin kültürel varlığının tamamlayıcısı veya onun bir eklentisi olarak görülemez (Özel, 2016c, s. 251). Çünkü Özel bir toplumun köklerine bağlılığını o toplumun töresine olan bağlılığı şeklinde görme eğiliminden çok uzakta durmaktadır. Ona göre İslamiyet kuru bir gelenekçilik değil, inanç, düşünce ve davranış bütünlüğüdür (Özel, 2017a, s. 98). Özel bu düşüncesini destekleyici yönde, İslam'ın ruh, beden ve nefis bütünlüğünü gerektirdiğini, Müslümanın ibadetlerinin de teori ve pratik olarak ikili bir ayrıma tabi tutulmadığını ifade etmektedir (Özel, 2017a, s. 144-145). Toplum için bir kök aranıyorsa o kök yok edilmiş bir gelenekte değil İslam'ın kaynaklarında aranmalıdır. (Özel, 2017a, s. 99). Taylor, inanca giden yolun modern medeniyetin ortaya çıkardığı argümanlarda değil kişinin içe dönük arayışlarında olduğunu dile getirmektedir. Dolayısıyla Taylor da dinin, insan hayatında egemen olabilmesi için öncelikle kişinin kendine yönelmesi gerektiğini, içe dönük bir otantiklik arayışının sonucunda Tanrı'ya

ulaşılabileceğini ifade etmektedir (Taylor, 2012, s. 206). Bununla birlikte Rose'nin de vurguladığı gibi Taylor, modern medeniyetle uyumlu bir inanç yaşamayı da öğütlemekten geri durmamaktadır (Rose, 2014). Çünkü Taylor, modern Batı medeniyeti geliştikçe bireylerin dini geleneklerini kendi tecrübeleri ışığında tekrar tekrar yorumladıklarından, hayata bakış açılarını şekillendiren dinsel veya seküler olgulara dinsel bir hava verme yoluna gittiklerinden bahsetmekte ve bu gidişata da çok olumsuz bakmamaktadır (Maclure&Taylor, 2015, s. 95). Bunun bir neticesi olarak da Taylor demokratik haklara daha fazla imkân verdiği gerekçesiyle dini merkeze alan yönetimlere kıyasla laikliği esas alan farklılıklara hoşgörü gösteren yönetimlerden yana bir tavır takınmaktadır (Taylor, 2014b, s. 60). Bununla birlikte genel itibarıyla laikliğin çok katı bir şekilde uygulanmasını da savunmamakta, özgürlük ve tarafsızlık arasında hassas bir denge tutturulmasından yana olmaktadır.

Taylor, kişinin yaşadığı çağın doğasını anlaması ama kendisini salt bununla tanımlamaktan da kaçınması gerektiğini ifade eder. Kişi inandığı dinin kaynaklarından, geçmişinden, nasıl ortaya çıkıp geliştiğinden de haberdar olmalıdır. Yine kişi dini geçmişinin bu çağa nasıl yansıdığının da idrakinde olmalıdır. Bu dinsel arka plan kişinin anlam dünyasının motiflerini oluşturmalıdır (Taylor, 2008). Bununla birlikte medeniyet geliştikçe Taylor'a göre işler pek de bu yönde gelişmemiştir. Medeniyet geliştikçe insan yeni düşüşler ve kayıplar yaşamaya başlamıştır. Bu kayıpların en önemlilerinden biri, bireyselleşmenin getirdiği yalnızlaşma olgusudur. Bireyselleşmeyle birlikte kişi, atalarının ahlaki ilke ve kurallarını tanımadığı gibi dinin kurallarını da tanımama eğilimine girmiş ve kendi hayatını kendi belirlediği kurallar çerçevesinde sürdürme yoluna gitmiştir (Taylor, 2017, s. 88). Fakat bu bireyi özgürleştirmek şöyle dursun gittikçe zincirlenmesine neden olmuştur. Liñán'ın da belirttiği gibi artık insanlar, kendi sözcükleri ile konuşamaz, kendi kendine düşünemez hale gelmişler; tüm bu noktalarda medya ve teknoloji adeta onların sözcüsü olmuştur (Liñán, 2019, s. 1).

Özel, istisnasız bütün medeniyetlerin toplumsal örgütlerinin bir hiyerarşik yapı oluşturduğunu bu yüzden medeni olmanın insan ilişkilerinin bozuk ve haksız olmasına bir dayanak teşkil ettiğini ifade etmektedir (Özel, 2017a, s. 228). Özel medeniyet eleştirisi yaparken bir öz eleştiri yapmaktan da geri durmamış İslam toplumlarının da tarihsel süreçte bazen medeni olduklarını bununla birlikte ne Peygamber Efendimiz Dönemi'nin, ne Dört Halife Dönemi'nin, ne de Osmanlı Devleti'nin ilk iki yüzyılının medeni dönemler olduğunu ifade etmiştir (Özel, 2017a, s. 228). Bir başka ifade ile İslam'ın en parlak dönemlerinde

toplumun medeni olmadığını dile getirmektedir. Daha net bir ifadeyle Özel, İslam ile İslam medeniyetinin farklı kurumlar olduğunu ileri sürmekte, karşıtlık noktasında medeniyet farkı gözetmemektedir (Özel, 2017g, s. 30). Özel'e göre, Osmanlı'nın en parlak dönemini yaşadığı 15. yüzyıl, devlet açısından İslam'dan uzaklaşılmaya başlanılan bir dönem olduğu gibi medeni bir dönemdir de. Yine Özel, Emevi ve Abbasi Devletlerinin medeni dönemlerinin toplumsal refah artışına bağlı olarak İslam dışı eğilimlerin arttığı bir dönem olarak görmekte, Selçuklu Devleti döneminin ise medeni bir dönem olarak görülebileceğini ifade etmektedir. (Özel, 2017a, s. 228). Bu sebeple Özel, Türk'ün kökünü medenileşen bu devletlere değil doğrudan Asr-ı Saadete dayandırmaktadır (Özel, 2017h, s. 157). Bu doğrultuda Özel, mücadelesinin hedefinin bir İslam medeniyeti kurmak olmadığını, mücadelesinin Kur'an ve sünneti en temel otorite kabul edecek bir İslam toplumu oluşturmayı hedeflediğini belirtmiştir. Zira Özel'e göre "medenileşmek yetim hakkını gaspa yönelmektedir." (Özel, 2017a, s. 228-229). Özel'e göre modern medeniyet, yaratıcı karşısında duyulan korkunun insanların gelişimine, zenginleşmesine engel olduğu telkininde bulunmaktadır (Özel, 2017ç, s. 44). Bir başka ifadeyle modern medeniyet, dini insanın çeşitli yönlerden gelişiminin önünde bir engel, bir ayak bağı olarak görmektedir. Gündelik hayatta sık sık karşılaşılan "Hangi çağda yaşıyoruz?" sorusu da Özel'in bu düşüncesini destekleyen argümanlardan biridir.

Özel, medeni toplumun ve medeniliğin bazı özelliklerini de sıralamaktadır. Özel, medeni insanların toplumsal hayat içerisinde çok ince ve zarif davrandıklarını, ince davranırken içten davranmadıklarını iddia etmektedir. Ona göre medeni insanların inceliklerinde bir lüzumsuzluk, israfa düşkünlük gizlidir. Zira onlar rahat olanın aynı zamanda güzel olmasını da istemektedir. Diğer yandan Özel, medeniyetin semerelerinin bir bedelinin olduğunu, bu bedelin toplumun refah seviyesi düşük kesimleri tarafından ödendiğini dile getirmekte, bedel ödeyen bu kesimin aynı zamanda toplumun refah içerisindeki zarif kesimine özenti hastalığına duçar olduğunu ifade etmektedir (Özel, 2017a, s. 234-235). Zira Özel'e göre modern Batı medeniyeti yoksulluğu mükemmel olana uzak kalma olarak görmekte, mükemmeli ise henüz ulaşılamamış maddi kazanç yeri olarak tarif etmektedir. Özel ise yoksulluğun başkasının sahip olduğuna imrenmekten başka bir şey olmadığını dile getirmektedir (Özel, 2017e, s. 79). Taylor, Özel'in Batı medeniyetine yüklediği bu suçlamaları tamamen reddetmez. Ama bu suçlamaların kaynağı olarak medeniyeti değil, bu yaşam tarzının Batı medeniyetinde de bir toplumsal tahayyül haline gelmesine neden olan modernleşmeyi görmektedir. Zira Taylor'a göre modernleşme ve

doğurduğu sıkıntılar sadece Batı medeniyetine özgü değildir (Taylor, 2018a, s. 189). Taylor burada her medeniyetin kendi modernleşme dinamiklerini ve toplumsal tahayyülünü oluşturabileceğinin ve onların da farklı farklı sonuçlarının olacağının işaretlerini vermektedir.

Özel'in hareket noktası herhangi bir toplumda dinin egemen olması durumunda o toplumda süregelen yaşam biçiminin, düşünce yapısının, yeniden düzenlenecek olması varsayımıdır. Çünkü bir toplumun İslam'ı kabul ettim demesi yeterli değildir. Bir toplumun İslam toplumu olabilmesi için İslam'ın tüm emir ve yasaklarını hayatlarında uygulamaları gerekmektedir. Zira Özel'e göre İslam'ı kabul etmiş bir toplumun milli kültürü İslam'ın egemenliğinin kabul edilmesiyle birlikte yerini dinin asıl kaynakları olan Kur'an ve sünnete bırakır ve o toplumda otoritenin biçimini din belirlemeye başlar (Özel, 2017a, s. 236). Taylor'ın böyle bir iddiası yoktur. Dahası böyle bir durumu doğru da bulmamaktadır. O böyle bir durumda çoğulcu demokrasinin çözümlerinin çalışmasını istemektedir (Maclure &Taylor, 2015, s. 28). O, Batı medeniyetinin neden olduğu Hristiyanlıktan sapmaları bir inançsızlık olarak görmez. Ona göre bu sapmalar inanışın değişik tonlarıdır (Rose, 2014). İki düşünürün söylediklerinden hareketle Özel'in tek biçimciliği, bunun karşısında Taylor'ın çoğulculuğu savunduğu rahat bir şekilde ifade edilebilir.

Bir toplumda dinin tek egemen otorite olmasını engelleyen iki temel unsur bulunmaktadır. Bunlardan biri töre/gelenek diğeri ise akıl yani insan düşüncesinin ürettiği sebep-sonuç ilişkileri bütünüdür. Toplumdaki akıl ve töre hâkimiyetinin İslam ile oluşturduğu sentez Özel'e göre çoğu zaman İslam medeniyeti denilen olguyu ortaya çıkarmaktadır. Özel, Arap töresi ile aklın İslam ile bir birliktelik oluşturduklarında Abbasi Dönemi'nde zirveye ulaşan medeniyetin, Türk töresi ve aklın, İslam ile aynı potada eritilmesi neticesinde de Selçuklu ve Osmanlı medeniyetlerinin doğduğunu ileri sürmektedir (Özel, 2017a, s. 237). Aytekin'in modernleşme ile birlikte dinden doğan boşluğun yerine ikame edilen toplumsal alanların meşruiyet zemininin rasyonalite ve devlet ile doldurulmaya çalışıldığı yönündeki düşüncelerinde Özel'i destekleyen yargıların izlerini bulmak mümkündür (Aytekin, 2017, s. 149). Diğer yandan Özel'e göre, insan ilk olarak kendini tanımlamakta, kendini bir sıfatla adlandırmaktadır. Kendini, Müslüman olarak tanımlayan Müslüman sıfatını kabul eden bir insan Özel'e göre davranışlarının şeklini, içeriğini ve kapsamını peşin olarak kabul etmektedir. Çünkü Müslüman tanımı insanı; inanç, hukuk, ahlak ve bilgi gibi hayatın her alanında geçerli olan ve birbirini tamamlayan hükümlerle

çevrelemektedir. Bununla birlikte Özel, tarihsel süreçte kendi tanımına veya sıfatına uygun olarak yaşayan insanların tarihin çok kısa bir zaman diliminde yer aldığını, genel olarak insanların, kendi tanımını eksik kavramaları nedeniyle kendi varlıklarını insani ölçülerin göreceliği doğrultusunda kabul ettiklerini ileri sürmekte, böyle bir tercihin sonucu olan yaşayışların da kendi mecrasına uygun farklı biçimler ortaya çıkarttıklarını ifade etmektedir. Özel'e göre çağdaş insanın tarihi birikimi olarak görülen bu farklı biçimlerden biri medeniyettir (Özel, 2017a, s. 239-242). Buradan hareketle Özel'e göre medeniyet denen olgunun, İslam'ı kabul etmiş olmakla birlikte onu tek otorite olarak görmeyen İslam toplumlarında ortaya çıktığını bu anlamda Özel'in medeniyeti dinden sapma, dinin bozulması olarak gördüğünü rahatlıkla ifade edebiliriz. O, bütün medeniyetlerin hurafelerin ürünü olduğunu söylemekten geri durmamaktadır (Özel, 2017b, s. 200). Özel, Guénon'un, modern Batı'nın Hristiyan olarak algılanmasının bir hatadan ibaret olduğu, modern düşüncenin din karşıtı olduğu (Guénon, 1999, s. 142) şeklindeki sözlerini akıllara getirircesine Avrupa Hristiyanlaşmamış buna karşılık Hristiyanlık Avrupalılaşmıştır (Özel, 2017d, s. 97) şeklinde beylik ifadelerde bulunmaktadır. Hatta Özel akıllara Nietzsche'yi getiren Batı medeniyetinin, dünya üzerinde egemen olmak için Tanrı'yı öldürdüğü, dini otoritelerin ürettiği iktidar söylemlerini yok ederek her türlü metafizik olgu ile alay etme derecesine geldiği gibi söylemlerde bulunmaktadır (Özel, 2017h, s. 196). Özel'in bu son söylemi Taylor'ın modernleşme eleştirisinin de kısa bir özeti niteliğini taşımaktadır. Özel'e göre, insanın kendi tanımına sahip çıkması demek insanın din üzere yaşaması demektir ve medeniyet gibi tamamen tarihsel ve toplumsal değerler üzerinden kavranabilecek bir kavram Müslümanın hayatını yönlendirici bir unsur olarak kabul edilemez ve medeniyete böyle bir ayrıcalık verilemez (Özel, 2017a, s. 243). Özel ayrıca, İslam'ın günümüze kadar gelmesini sağlayan yapıların medeni olmayan unsurlar tarafından korunan yapılar olduğunu belirtmektedir (Özel, 2017g, s. 71). Medeniyet bir anlamda insanın özüne yabancılaşma sürecidir (Karataş, 2013). İnsan, medeniyetin dayatmaları karşısında insan olmanın getirdiği ve özünde bulunan değerleri ve sahiciliğini yitirmemelidir (Fırat, 2018). Svetelj, Taylor'ın Batı medeniyetinin bugün aldığı hal karşısında Hristiyanlığı sorgulamaksızın reddetmekten de, net bir şekilde kabul etmekten de uzak olduğunu belirtmektedir (Svetelj, 2012, s. 511). Bir başka ifadeyle dinin modernleşme ile birlikte toplumsal hayat üzerindeki rolü Taylor tarafından da sorgulanmaktadır. Yani Taylor da medeniyetin geldiği yer karşısında dinin pozisyonundaki gerilemenin farkındadır. Diğer yandan Taylor Batı medeniyetinin ürünü olan modernleşmenin Hristiyanlığın bazı orijinal öğretilerini yeniden canlandırmak gibi olumlu bir yönünün olduğundan da bahsetmektedir (Sohrabifar, 2018, s. 124).

İbn-i Haldun'un medeniyet konusundaki olumsuz görüşlerini benimseyen Özel'e göre medeniyet, toplum hayatının şekillendirilmesinde insan aklının hâkimiyetinin, arzu ve isteklerin karşılanmasında nefsin isteklerinin kabul görmesinin doğal bir sonucudur. Bu açıdan İslam'ı savunmanın geleceği noktanın bir İslam medeniyeti kurmak olduğunu savunmak yanlıştır. Çünkü İslami ilkelerin savunulması bir medeniyet savunusu olarak değerlendirilemez. Böyle bir değerlendirme kişiyi, Kur'an ve sünnetin medeniyet kurma gibi bir amacı olduğu gibi yanlış bir anlayışa götürür (Özel, 2017a, s. 256). Böyle bir anlayış ancak Batılı yaşam tarzı sürdüren Müslümanların kabul edeceği türden bir anlayışa karşılık gelmektedir.

Özel; geçmiş diğer medeniyetleri, batıl düşüncelerin ürünü olduğundan dolayı reddetmekte, Batılılaşma hamlelerini bir batıllaşma hareketi olarak görmektedir (Özel, 2017ç, s. 151). Bununla birlikte İslam medeniyetini, vahiy kaynaklı ve İslam kaynaklarına bağlı olduğu için üstün ve geçerli kabul eden düşüncelerin de karşısında durmaktadır. Çünkü o Kur'an ve sünnete dayalı bir toplumsal düzeni ve onun ürünlerini medeniyet olarak görmenin gereksiz olduğunu bunun zaten din/İslam olduğunu ifade etmektedir (Özel, 2017a, s. 257). Bir başka ifadeyle Özel; İslami mücadelenin, bireyin ve toplumun hayatının İslami ilkeler çerçevesinde düzenlenmesini amaçladığını bunun da bir medeniyet arayışı olarak anlamlandırılmaması gerektiğini ifade etmektedir. O sürekli muhatabı olan kitlelere maddi yönlerine değil ruhsal yapılarına özen göstermeleri gerektiğini telkin etmektedir (Öztürk, 2015, s. 101). Oysa Özel'e göre, bir rekabet medeniyeti olan Batı medeniyeti, insanlığın yeryüzünde bulunuşuna ilişkin gerçekçi bir yorum ve anlam üretememekte, olgunlaşmayı değil bitmemiş bir proje olarak kalmayı tercih ederek varlığını sürdürmenin yollarını aramaktadır (Özel, 2016c, s. 256). Diğer yandan Özel'e göre kökleri İslam'a uzanan bir toplumun kurtuluşu modern Batı medeniyetinin kendisine bahşedeceği değerlerde görmesi o toplumun içinde bulunduğu esaretten memnun olduğunu gösterir (Özel, 2018b, s. 128). Kısaca Özel, tarihsel ve toplumsal süreçlerin bir birikimi olan medeniyetten yana değil, birey ve toplum hayatının tek belirleyicisi olmasını istediği dinden yana net bir tavır takınmaktadır.

Diğer yandan Taylor, dinin birey ve toplum hayatı açısından son derece önemli bir sosyal kurum olduğunu ve bütün sekülerleşme teorilerine karşı hiçbir zaman ortadan kalkmayacağını ileri sürmektedir. Taylor'da Hristiyanlık dininin önceki normlarına olan bir özlemin izlerine rastlamak da mümkündür. Bununla birlikte Taylor'da Özel'deki gibi kesin

bir medeniyet-din karşıtlığı yoktur. Dine olan inancının yanında tek bir medeniyetin varlığı iddiasında olmasa da Taylor'da Batı medeniyetinin öncü medeniyet olarak kabulünün izleri, kolay bir şekilde görülmektedir. Avrupa'da ortaya çıkan ve Avrupa'nın çok ötelerine ulaşan medeniyetin eşitlik, hak, bağımsızlık ve ıstırabın bitirilmesi gibi çok çeşitli konulara farklı bir önem gösterdiğini, evrensel adalet ve iyilikseverlik taleplerinin Avrupalıların omuzlarına yüklendiğini belirtmesi bu durumun iyi bir örneğidir (Taylor C. , 2012, s. 603). Örnekten de anlaşıldığı üzere Taylor, Avrupalılara dünyanın geri kalanının yaşadığı bazı problemleri çözme görev ve yetkisinin verildiğini düşündürtmekte, akıllara Amerika Birleşik Devletleri'nin dünyanın her yerine demokrasi götürmeyi kendisine görev bilmesini getirmektedir.

3.2. Teknik ve Medeniyet İlişkisi

Özel, teknik ve bilim arasında ayrım yapmaktadır. Bilimi, eşyanın hakikatini öğrenme çabası olarak görür. Bu anlamıyla tekniğin aksine bilimi soyut kabul eder. Teknik, insan aklının çeşitli alanlarda hakikate dair ipuçları bulan bir mücadelenin ürünü, maddenin imkânları dairesinde ortaya konan pratik bir çözümdür. Bunun bir neticesi olarak bilimsel buluş insan aklının herhangi bir konudaki ilk hamlesiyken teknolojik buluş insan aklının tıkandığı herhangi bir konudaki yeni bir açılımıdır (Özel, 2017a, s. 348). Sombart da Özel'e benzer bir tanımla tekniğin, bilinen çeşitli şeylerden yeni bir ürün ortaya koyma çabası olduğunu ifade etmektedir. Sombart esas itibariyle tekniği toplum için olmazsa olmaz bir ihtiyaç değil manevi bir mal olarak görmektedir (Sombart, 2004, s. 33). Yaptığı ayrımın neticesi olarak Özel, Batı medeniyetinin tekniğine yüklediği kötüleyici anlamı bilime yüklemez. Taylor, teknik ve teknoloji konusunda, Özel gibi ikili bir ayrıma başvurmaz. Bununla birlikte teknik ve teknoloji konusunda Özel ile örtüştüğü ve ayrıştığı noktalar bulunmaktadır. Bunlara yeri geldikçe değinilecektir.

Özel'e göre teknik denilince bugün Batı medeniyetinin geliştirdiği teknik anlaşılsa da her toplumun kendi hayatını yansıtan, kendine özgü tekniği bulunmaktadır (Özel, 2017a, s. 320). Bu aslında tam da Postman'ın alet kullanan kültür dediği durumu akıllara getirmektedir. Alet kullanan kültürler de Postman'a göre farklı farklı teknikler kullanmaktadır. Fakat bu teknikler temel olarak iki amaca hizmet etmektedir. Bunlar, kültürlerin kendi ihtiyaçlarına pratik çözümler üretmek ve inanışlarını sembolize etmektir (Postman, 2006, s. 35). Taylor da benzer şekilde Batı medeniyetinin öncülüğünü kabul

etmekle birlikte, tek bir medeniyetin, tek bir toplumsal tahayyülün varlığının kabulü yönündeki düşüncelerin karşısında yer alır (Taylor, 2018a, s. 188). Onun bu tavrı, her bir toplumun kendi tekniğini geliştireceği düşüncesi konusunda Özel ile aynı yerde durduklarını göstermektedir. Buradan hareketle gerek Özel, gerekse Taylor açısından teknik, bir toplumun, hayata ve dünyaya bakışının bir ürünüdür ve teknik o bakışa göre şekillenmektedir. Özel, bu durumu aynı zamanda bir gereklilik olarak görmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere hem Özel hem de Taylor teknoloji ve tekniği kendi başına tarafsız gören çevrelerden uzak bir yerde konum almaktadır. İnsanın dünyadaki varlığını geleneksel anlayıştan farklı olarak yeniden belirleyen bir düşüncenin ve ahlakın ürünü olan Batı medeniyeti, bu yeniden belirleme kapsamında insanın yeryüzündeki yönetilen statüsünü yöneten olarak değiştirmiş ve tekniğe de aynı perspektiften yaklaşarak dünyaya egemen olma işini teknolojik hâkimiyet ile gerçekleştirmiştir. Taylor, Batı medeniyetinde teknolojinin bir gelir kaynağına dönüştüğünü kabul ederek teknolojinin kapitalizme sağladığı destek ile Batı'nın bir anlamda diğer toplumlar üzerinde hegemonya oluşturduğunu itiraf eder gibidir (Taylor, 2012, s. 313). Bu hegemonyasını devam ettirebilmek adına tekniğe ve teknolojiye tanınan imtiyaz devam ettirilmiştir. Dün olduğu gibi bugün de tekniğe ve teknolojiye duyulan istek medenileşmeye yönelik bir istek olmayıp toplumsal bir hayatiyet endişesinden ileri gelmektedir. Taylor da benzer endişeleri taşımakta ve insanların hep aynı yönde hareket etmelerinin arkasında yatan düşüncenin ne olduğunu sorgulamaktadır. Üretimde tekniğin çok fazla kullanılmasının ardındaki motivasyonun ahlaki bir motivasyon olması gerektiğini, buna karşılık genellikle gayriahlaki yollara başvurulduğunu ifade etmektedir. Taylor'a göre bilimsel anlam yüklenen bu motivasyonlar, Özel'in de vurguladığı hâkimiyet, güç gibi genellikle denetim sağlamaya yönelik araçlar olmaktadır (Taylor, 2017, s. 26-27). Zira Taylor, O'Shea'nın da desteklediği gibi 19. yüzyıldan itibaren yaygın teknolojik hâkimiyetin, bireylerin içsel doğasında yer alan tüm iyiliklerin sır kaynağını aşındırmaya başladığını ifade etmektedir (O'Shea, 2010, s. 21). Özel de hâkimiyeti ele geçiren teknik ve teknolojinin kendi kurallarını, hüküm sürdüğü toplumlara çok rahat bir şekilde kabul ettirdiğini ifade etmektedir (Özel, 2017a, s. 320). Bir başka ifadeyle Özel'e göre teknolojiyi sadece bir araç olarak görmek doğru değildir, insana hizmet etmesi beklenirken insanı hizmetine alması kaçınılmaz olabilir (Özel, 2017g, s. 334). Tabiatın bir ürünü olan insanı, tabiatı hâkimiyet altına alabilen bağımsız bir varlık olarak gören Batı medeniyeti için teknik, tabiatı hâkimiyet altına alma arzusunu hayata geçirme pratiğidir. Bir başka ifadeyle teknik, insanın insana, sınıfın sınıfa, toplumun bir başka topluma egemenliği düşüncesini hayata geçiren Batı medeniyetinin insanın tabiata mutlak

egemenliği düşüncesinin bir neticesi, bu egemenlik hakkını tercih eden Batı medeniyetinin sahip olduğu ahlakın somutlaşmış biçimidir (Özel, 2017a, s. 342-343). Özel, teknolojik Batı medeniyetinden sahip olduğu değerlerle bir cennet kurmasını beklemenin bakırın altına dönüşmesini beklemek gibi bir şey olduğuna vurgu yaparak Batı medeniyetinden umutsuzluğunu ortaya koymaktadır (Özel, 2017e, s. 111). Aytekin de teknolojiden dünyanın yoksul kesimleri için fırsat üretmesini beklemenin nafile olduğunu, dahası teknolojinin gelişmesine bağlı olarak yoksulların dünyanın var olan zenginliklerinden haklarına düşeni almalarının zorlaştığını ifade ederek Özel'in teknoloji ve teknik eleştirilerini desteklemektedir (Aytekin, 2017, s. 163). Özel, bu açıdan Batı medeniyetinin tekniğe yüklediği anlamı İslam'ın temel prensiplerine uygun görmez. Batı medeniyetinin yüklediği anlam itibariyle tekniği, kulluk haddinin aşılmasının bir işareti olarak görür (Özel, 2017a, s. 343). Zira Özel, günümüzde Batı medeniyetinin ekonomik, askeri, enformatik olarak üstünlüğünü tartışmasız olarak kabul etmesine rağmen Batı toplumunun telef olmuş insanların toplumu gibi bir algı taşıdığını ifade etmektedir (Özel, 2017b, s. 41).

Özel'in tekniğe bakışının çıkış noktası tekniğin bir ahlaki değeri yansıtıp yansıtmadığı sorunudur. Ona göre teknik sadece alet ve araçların sağladığı bir kolaylık olarak değerlendirilirse onun peşin olarak kendi ahlaki değerini de yerleştirdiğinin kabul edilmesi gerekecektir. Zira teknik bir makine veya aletin veyahut onun çalışma kurallarından oluşmamaktadır. Tekniğin gelişimini, insanların dört ayaklı hayvanlar yerine dört tekerlekli arabalar ile ulaşım sağladıkları, kas gücünün yerini enerjinin aldığı şeklinde basitce açıklamak mümkün değildir. Çünkü teknik belirli bir medeniyetin kendine özgü şartlarında ortaya çıkan ve o medeniyet tarafından kendisine bir misyon biçilen üründür (Özel, 2017a, s. 321-322). Özel'e göre İslami yayın yapması televizyonu İslamileştirmemektedir (Özel, 2017g, s. 336). Bu anlamda Özel, Batı medeniyetinin ürünü olan tekniğin en temel misyonlarından birinin akıl ve varlık arasındaki bağları kesmek olduğunu (Özel, 2017a, s. 322), tekniğin akıl ile varlık arasında lüzumsuz bir yer işgal ettiğini ifade etmektedir (Özel, 2018b, s. 238). Diğer yandan Özel'e göre teknik, her ne kadar pratik fayda sağlasa da insanın kendi zihnini ve kalbini kullanmaya engel olmaktadır (Özel, 2017g, s. 41). Özel, tekniğe yaklaşırken onun üstlendiği misyonu bilmenin gerekli olduğunu aksi durumda onun kişilikten yoksun olduğu yanılgısına düşüldüğü zaman ona sahip olmanın da karşısında konumlamanın da imkânsız olduğunu dile getirmektedir (Özel, 2017a, s. 322). Denilebilir ki Özel, 2020'li yılların Türkiye'sinde en fazla gündem olan ve olmaya da devam edecek olan "yerli ve milli" tartışmasını yaklaşık kırk yıl önce başlatmış tamamıyla bugün tartışılan

anlamıyla olmasa da daha o günden "yerli ve milli" bir teknolojinin gerekliliğini ilan etmiştir. Teknoloji konusunda benzer bir öz eleştiri Taylor tarafından da yapılmaktadır. Modern Batı medeniyetinde teknolojinin yeryüzü ve onun işleyişi ile insanın, insanın kendisi ve doğal varlığı ile ilişkisinin kesildiğini ifade etmektedir. Taylor'a göre insan, hem kendi içsel doğası hem de dışsal doğası ile tahakküm uygulayan bir güç tarafından vahşi bir savaşa zorlanmaktadır (Taylor, 2017, s. 88). Taylor'ın bu düşüncesi akıllara Zygmunt Bauman'ın Holocaust'unu getirmektedir. Burada Bauman modernleşmenin ürünü olan teknoloji ve bürokrasinin ahlakı ortadan kaldırarak veya araçsallaştırarak bir görev bilinci ile soykırımın işlenmesine meşruiyet kazandırdığını iddia etmiştir.

Özel'e göre eski Doğu toplumlarında maddi gelişmeler ile zihni gelişmeler birbiri ile uyumlu bir seyir izlemiştir (Özel, 2017a, s. 103). Bu uyumlu seyrin temel sebebi akıl ile insanın kendi varlığı arasındaki uyum ve bütünlüktür. Bir başka ifadeyle insan aklı; hem fizik, hem metafizik, hem estetik hem de etik alanlarda aynı oranda etkin olabilmekte, bir kuşun uçuşunu anlayabildiği kadar; bir maddenin erimesini, bir davranıştaki saygı ve saygısızlığı da aynı şekilde anlayabilmektedir (Özel, 2017a, s. 324). Oysa Batı medeniyetinin ürünü olan teknik, insan aklını, sadece fizik alanına mahsus kılmaktadır. Özel'e göre bilimin egemen olması ile birlikte insan dünyadaki sahip olduğu özel yeri kaybetmiştir (Özel, 2017b, s. 209). Bilim; sezgilere yer verirken uygulanmış bilim olan teknoloji, bilimdeki merak duygusunu bertaraf ederek gerçek karşısında dogmatik bir tavra bürünmüştür. Teknolojinin böyle bir tavır takınmasının nedeni Özel'e göre kendine bir uygulama sahası açma isteğidir. Teknoloji ve teknik insan aklının yetilerinin birbirinden farklı zaman ve mekânlarda kullanılmasına neden olmaktadır. Bunun sonucu olarak insan, zamanı kendi somut organizmasının dışında soyut, teknik bir organizma ile kavramaktadır. Teknik, insan zihni ile farklı yönlere doğru gitmektedir. (Özel, 2017a, s. 324). Özel, bu durumu Propaganda Şiir'inde yer alan "*geceyi saatlerine bakarak anlıyorlar*" (Özel, 2017i, s. 164) dizesi ile de somutlaştırmaktadır. Taylor, insan zihni ve teknik konusundaki bu değişimin kaynağını, insanın evreni algılayış biçimindeki değişikliğe dayandırmaktadır. Zira modernleşme ile birlikte teolojik evren anlayışından mekanik evren anlayışına geçilmiştir. Bu değişikliğin neticesinde insanın tefekküre verdiği önem azalarak pratik fayda üreten tekniğe verdiği önem artmıştır (Taşgetiren, 2018, s. 38-40).

Taylor, teknolojinin insan hayatında bir daralmaya, hayatı çevreleyen diğer bazı zenginliklerin kaybına neden olduğunu ifade etmektedir (Taylor, 2003, s. 7). Özel'de

Taylor'ın bu eleştirisi, modern teknolojinin egemenliğinin insanı küçülttüğü şeklinde karşılık bulmaktadır (Özel, 2017g, s. 79). Özel, teknik ve teknolojinin aynı zamanda insanları herhangi bir alanda uzmanlaşmaya zorladığını ve bu suretle kendine mahkûm ettiğini ifade etmektedir (Özel, 2017a, s. 325). Tam bu noktada Taylor'dan da aynı ses yükselmektedir. Tekniğin gelişip fabrikalarda üretime geçilmesiyle birlikte ailelerin, başta çocuklarının yetişmesi ve eğitimi gibi birçok konuda geleneksel uygulamalardan vazgeçerek bu tür hizmetleri profesyonel kurumlardan talep etmeye başladıklarını vurgulayan Christopher Lasch'a (Lasch, 1991, s. 154) atıfla Taylor, tekniğe olan inancın artışının bir neticesi olarak geleneksel uygulamaların terk edilmesinin insanların, mutluluk, çocuk yetiştirme, kendini gerçekleştirme gibi konularda kendi sezgilerine güvenemez hale geldiklerini, bu noktada onların yardımına ilgili alanların uzmanlarının yetiştiğini ifade etmektedir (Taylor, 2012, s. 766). Teknik, insan aklının çok dar bir alanda çalışmasını istemekte, insana nesnenin nesne ile olan ilişkisinden öte bir alan bırakmamakta, nesnenin özünü sorgulama fırsatı vermemektedir. Bunun sonucu olarak Özel'e göre insan aklı hakikati bırakıp gerçeğin peşine düşmekte, nesnenin hakikati yerine içerikten yoksun olan gerçeğini araştırmaktadır (Özel, 2017a, s. 325).

Özel, insan aklının daha cüzi bir alana hapsedilmesinin tarihinin, bilimin laikleştirilmeye başlandığı 18. yüzyıla, John Locke'a kadar gittiğini ifade etmektedir. 18. yüzyıl filozoflarının akla karşı böyle bir davranış içerisine girmelerinin nedenini ise Özel, semavi dinlerin kâinata ilişkin müdahalesinden kaçınmak olarak açıklamaktadır (Özel, 2017a, s. 326). Zira Locke'a göre insanın bu dünyadaki işi haz alabileceği bir hayat için çalışmak, bu dünya sona erdiğinde de gidilecek öteki dünyada rahat bir şekilde yaşamayı umut etmek ve bu doğrultuda çalışmaktadır. Bu iş için de nesnelere ilişkin tarihten ve gözlemden kaynaklanan bilgiler ile kendi eylemlerimizin bilgisinin dışında başka bir bilgiye ihtiyaç yoktur (Woolhouse, 2011, s. 149). Taylor ise bu konuda Bacon'a atıfla aynı düşünceye ulaşmaktadır. Taylor, Bacon'ın bilim alanında değeri yeniden tanımladığını ifade ederek onun evrendeki düzeni tefekkür etme anlamına gelen teorik bilgi arayışını boş bir çaba olarak gördüğünü, bilim açısından asıl değerli olanın gündelik hayata pratik çözümlerle hizmet etmek olduğunu öne sürdüğünü ifade etmektedir. Taylor'a göre bilim açısından Bacon'ın öncülük ettiği bu değer değişimi bir anlamda hakikat arayışına son vererek tekniğe önem verilmesinin başlangıcı olmuştur (Taylor, 2012, s. 321).

Özel'e göre Batı tekniği, bilgiyi kullanma açısından da insan aklını cüzi bir alana mahkûm etmektedir. Ona göre Batı'nın bilim anlayışı, kavramak yerine algılamayı tercih etmekte, algıda duyu organları ile nesne arasında kapalı bir devre yer alırken kavrayışta hem duyular hem de akıl aktif olmaktadır. Batı medeniyeti, akıl ve duyuların bir arada aktif olduğu zihin faaliyetini uygulama gerektirmeyen sadece pratik bilgiye ihtiyaç duyulan dönemlerde kullanmıştır. Batı'nın bu anlayışı tekniğe uygulanınca Özel'e göre teknoloji, kendi kanunlarını kendi koyan bağımsız bir diktatör haline gelmektedir. Bu anlamda Batı medeniyetinin tekniğini almak bu diktatörün ajanlarını kendi ülkemize sokmak demektir (Özel, 2017a, s. 327). Özel'in bu temkin söylemi Heidegger'in "itidal" söylemi ile birebir örtüşmektedir. Heidegger de tekniğin insanı köksüzleştirdiğinden, tefekkür alanından uzaklaştırdığından bahsetmekte, bununla birlikte teknik ve teknolojinin hayatımızdan çıkarılmasının da söz konusu olamayacağını ifade etmekte, çözüm olarak onların mutlak olmadığının bilinciyle itidalli bir yaklaşım önermektedir (Megill, 1998, s. 273-274). Bu minvalde Özel de bize ait olmayana karşı temkinli olmak gerektiğini ifade etmektedir. O bize ait olmayana karşı temkinli davranmadığımız zaman modernleşmenin kültürümüzü yozlaştırmasının kaçınılmazlığını ifade etmekte ve bunu da birkaç metafor üzerinden açıklamaktadır. Doğu insanının suyu akıtarak Batı insanının ise biriktirerek kullandığını ifade eden Özel tam bu noktada ibrik metaforunu ortaya koymakta, Doğu'daki ibriğin ağzının dar olduğunu çünkü suyun akıtılarak kullanıldığını Batı'daki ibriğin ağzının geniş olduğunu çünkü orada suyun leğene boşaltılarak kullanıldığını ifade etmektedir. Tekniğin kültürleri yozlaştırdığı, tek tipleştirdiği savını desteklemek için Özel'in kullandığı bir başka metafor ise küvet metaforudur. Buna göre modernleşme ile birlikte Türklerin de evlerine küvet girmiş, Batılılar küvetin içini su ile doldurarak kullanırken Türkler küvete oturmuşlar ama suyu dökünmüşlerdir (Özel, 2017a, s. 361).

Teknik ve medeniyet ilişkisi konusundaki düşüncelerine bakıldığı zaman Özel'in başta Batı'nın tekniğini alıp maneviyatını dışarda tutmak gerektiğini savunan Mehmet Akif olmak üzere diğer birçok İslamcı düşünürden farklılaştığı görülmektedir. Çünkü Özel'e göre medeniyet maddi ve manevi değerleri ile bir bütündür. İnsan hayatında tekniğin tuttuğu yerin bilinmesi gerektiğini ifade eden Özel, teknolojinin iktisadi, siyasi ve kültürel çatışmalar karşısında maddi bir unsur olarak mı yoksa manevi bir yapının somut hali olarak mı görmek gerektiğini sormakta ve kendisi ikinci seçeneğin doğru seçenek olduğunu ifade etmektedir (Özel, 2017a, s. 341). Teknik eleştirisi açısından Özel ile Nurettin Topçu'nun aynı istikamette olduklarını söylemek mümkündür. Daha doğrusu Özel'in teknik eleştirisinin

Topçu'nun teknik konusundaki düşüncelerinin geliştirilmiş hali olduğu söylenebilir. Topçu da tekniğin insanlığı bir uçurama götürmesinin kaçınılmazlığından ve bu kaçınılmaz tehlikeye karşı sığınılacak yerin kültür olduğundan bahsetmektedir (Topçu, 2010, s. 16). Teknik ve teknolojinin arkasında bir ahlaki düşünce barındırdığı Taylor tarafından da kabul edilmektedir. Fakat Taylor, Özel'in aksine olumsuz bir eylemin arkasındaki düşüncenin de olumsuz karşılanmasını doğru bulmamaktadır (Taylor, 2012, s. 757). Taylor'a göre teknoloji sadece bir tahakküm aracı olmayıp zengin ahlaki değerleri de barındırmaktadır. Bununla birlikte günümüzde araçsal değerlerdeki artış arka planda yatan ahlaki zenginliği perdelemektedir (Taylor, 2017, s. 92). Günümüzün insanı artık geleneksel tekniğin kendilerine kullanması için sunulan hakkından da uzaktır. Çünkü modern rasyonel teknoloji, kendi hükümranlığını savunan ve tercih hakkı vermeyerek kendini kullandırtmaya zorlayan teknokrat ve bürokratlardan oluşan toplumsal koruyuculara sahiptir (Özel, 2017a, s. 362). Diğer yandan Özel, Batı medeniyetini taşıyanların, ona koltuk çıkanların daha çok Batılı olmayan kültür dairesine mensup insanlar olduğunu ileri sürmektedir (Özel, 2016c, s. 396). Zira Batılı insan, artık Batı'nın ürünleri olmaksızın da yaşanabileceğini, diğer kültür çevrelerinin insanlarından daha iyi idrak etmektedir. Diğerleri ise Batı medeniyetinin ortaya koyduğu pastadan daha fazla pay alabilmenin veya o pastanın daha leziz hale gelmesinin hesabı içerisindedir (Özel, 2017e, s. 58).

Özel, Batı medeniyetinin ürettiği tekniğe şiddetle karşı durmasına rağmen Batı medeniyetinin bir ferdi olan Taylor'ın tekniğe bakışı ılımlıdır. Taylor'a göre teknolojiyi hem eleştirenlerin hem de onu destekleyenlerin haklı olduğu taraflar vardır. Ona göre esas olan teknik ve teknolojiye karşı toptancı bir bakış açısından uzak durmaktır. Teknik ve teknolojideki gelişmeleri bayağılaştırmadan vaatlerini gerçekleştirmeye zorlamak onun ortaya koyduğu çıkış yollarından biridir (Taylor, 2017, s. 18). Teknik ve teknolojiye karşı Özel'e göre daha ılımlı bir tavır takınmış gibi görünse de başta araçsal aklın gelişimi ve insanın yabancılaşması olmak üzere Taylor da tekniğin fanatik bir destekçisi değildir. Bununla birlikte Taylor, Batı medeniyeti içerisinde yer aldığı için Özel'in taşıdığı İslam ve kültür kaynaklı kaygılardan uzaktır. Her toplumun kendine özgü bir tekniği olabileceği düşüncesini kabul etmekle birlikte Batı medeniyetinin başka bir medeniyetin veya dinin tekniğini benimseyip benimsememesi konusu Taylor'ın gündeminde yoktur.

3.3. Din ve Modernleşme İlişkisi

Modernleşme ile birlikte soyut gerçekliklerin önemi artmış ve modern dünyanın insanı, asıl gücünü soyutluğundan alan bu soyut gerçekliklere teslim olmuştur. İnsanların bu soyut düşüncelere sorgulamadan güvenmesi Hristiyanlık ve Yahudilik de dâhil olmak üzere tüm üst inanışlara karşı bir tavır sergilemesine neden olmuştur (Özel, 2017b, s. 277). Modernleşme insanı, var olan tüm sorunlar için ortaya konulacak çözümlerin insanın elinden çıkacağına, bir başka ifadeyle çözümün sadece insan ürünü olacağına inandırma mücadelesi vermektedir (Özel, 2017e, s. 355). Modernleşmeye bağlı olarak ortaya çıkan kültür devrimleri daha önce egemen olan çeşitli dinsel formların gücünü kırmış ve onları istikrarsızlaştırmıştır. Modernleşmeyle birlikte ulusal ve azınlık kimlikleri tarafından domine edilen kiliselerin gücü azalmış öte yandan kiliselerin etik kurallarında ve otorite tarzında değişiklikler meydana gelmiştir (Taylor, 2014a, s. 593). Modernleşme, insanın yüceliğini belirli değerlerin korunması için gösterdiği kahramanlıklardan değil insanlar tarafından oldukça hoş karşılanan eşyaların üretilmesinden aldığı inancının yerleşmesi ile başlamıştır (Özel, 2018b, s. 423). Buradan da anlaşılacağı üzere Özel modernleşmenin başlangıcını insanın değer algısını değiştiren kapitalist anlayış ile aynı görmektedir.

Ülkemizin ilk dönem İslamcı aydınları, din ve modernleşme konusunda Hristiyanların dinlerinden sapmaları sayesinde geliştikleri ve modernleştikleri, Müslümanların ise dinden uzaklaşmaları nedeniyle geri kaldıkları yönünde bir anlayış içerisinde olmuşlardır (Aktay, 2004, s. 131). Özel de teknik ve teknolojik açıdan gelişmenin ve ilerlemenin İslam dairesi içerisinde kalarak gerçekleştirilmesini istemektedir. Özel'e göre İslam değerlerinin günümüz bilim ve teknik kafası ile uyum içinde olmasını düşünmek sadece bir avuntudur. Çünkü günümüzün bilim ve tekniği Batı'da belirli bir dönemde etkili olan, İslam'a tamamen zıt bir kafa yapısının ürünüdür (Özel, 2017a, s. 93). Özel'e göre modernleşme kan dolaşımını sağlayan kapitalizm ile Türklüğün, geniş manada İslam'ın zıtlaşmasının neticesinde ortaya çıkmıştır (Özel, 2018b, s. 401). Bu yüzden Özel'e göre modern çağın değerleri ile bir kaynaşma yoluna gidildiği takdirde İslam "kendi" olmaktan çıkacaktır (Özel, 2017a, s. 265). Shantz'ın da ifade ettiği gibi Taylor, Allah inancı olmayan birinin hayatının anlamsız olacağına inanmaktadır (Shantz, 2009, s. 5). Dahası Taylor'da da bir Hristiyan'ın duyarlılığı açık olarak görülmektedir. Rose'ye göre zaman zaman kiliseyi sorgulayıp liberal dinsel görüşleri benimsese de Taylor kendini inançlı bir Hristiyan olarak tanımlamaktadır (Rose, 2014). Bununla birlikte Özel'in bir devlet, bir millet için tek din vurgusuna Taylor'da

rastlanmaz. O herhangi bir devletin veya milletin Müslüman'ı Hristiyan'a, inançlıyı inançsıza tercih etmesini doğru bulmamaktadır (Taylor, 2011, s. 37). Daha doğru bir ifadeyle Taylor, din ve diğer inanç sistemlerine karşı devletin tarafsız olması gerektiğini savunmaktadır. Özel'in sert Batı karşıtlığına rağmen Manzoor'un da vurguladığı gibi Taylor Batı medeniyetinin öncü medeniyet olduğunu kabul etmektedir (Manzoor, 2008, s. 133). Dolayısıyla Taylor'ın modernleşme ve din konusundaki düşünceleri üzerinde hem Batı savunusunun hem de inançlı bir Hristiyan olmanın izleri görülmektedir. Schweiker da bu görüşü desteklemekte, Taylor'ın Batı toplumunu Hristiyanlığın ve İncil'in temel değerlerine döndürme umudu taşıdığı izlenimini dile getirmektedir (Schweiker, 2009, s. 326).

Özel'e göre modernleşme, sağduyuyu hedef alarak gelişen bilimsel bilgi (Özel, 2017h, s. 315) ve teknolojinin oluşturduğu yeni bir din doğurmuştur. Bu din varlığını sürdürebilmek ve hayatta kalabilmek için modern öncesi toplumlarda insanların önemsediği din, ahlak vb. kavramların yerine yeni kavramlar koymakta, toplumu kendi kurallarına göre yönetme eğilimine girmekte, toplumun her ferdini kendisinden haberdar etmekte ve bu şekilde kendine tapanların sayısını sürekli arttırmaktadır. Bilim ve teknoloji modern toplumda başlı başına birer din gibi algılandığı için yaşanan modernleşme İslam'ın kurallarına aykırılıkları da beraberinde getirmektedir (Özel, 2017a, s. 204). Zira Postman'ın dediği gibi artık bilimin ve teknolojinin söylediklerine inanmamak o kadar kolay değildir, teknolojinin yolu da Tanrı'nınki gibi huşulu ve gizemlidir (Postman, 2006, s. 76). Özel, tarihsel süreçte Batı'da kilise ile filozofların tartıştığını, bu tartışmanın aslında din ile bilimin rol mücadelesi olduğunu ifade etmektedir. İslam dünyasının güçlü olduğu dönemlerde bilim ile dinin bir mücadele içerisinde olmadığını, İslami açıdan bilim ile dinin alanlarının farklı olduğunu dile getirmektedir. Özel'e göre geleneksel dönemde bilim, din dışında bir gelişme gösterse bile din tarafından hoş görülmeyen bir fiili, bir davranışı meşrulaştırıcı bir yargıda bulunmaktan uzak durmuştur. Modernleşme ile birlikte bilim, durduğu bu alanı terk ederek din alanında da yargıda bulunmaktan uzak durmamıştır (Özel, 2017a, s. 318-319). Taylor, bilimi din karşıtı bir konuma yerleştirmez. Ona göre, inancı sorunlu hale getiren, çoğunlukla da zor ve şüpheli kılan tek şey bilim değildir (Taylor, 2014a, s. 661). Taylor'a göre teknoloji önceki yaşam şekillerinin barındırdığı birçok özelliği bugün yok etmiştir. Teknik ve teknolojideki gelişmelerin modern Batı dünyasında inançsızlığın yaygınlaşmasına olan etkisi de reddedilemez. Fakat Taylor bütün bunların tek başına dinin altını oyduğunu iddia etmeye yetmediğini ifade etmektedir. Ona göre bunlar normal bir sosyal değişimle de gerçekleşebilecek durumlardır (Taylor, 2012, s. 471).

Modernleşmeyi doğuran Batı medeniyetini diğer medeniyetlerden ayıran en önemli özelliklerden biri bu medeniyetin ahiret düşüncesini insan hayatından uzaklaştırma girişimidir. Modern Batı medeniyeti bir yandan kutsal olanı hurafeleştirmiş diğer yandan da hurafeleri kutsallaştırmıştır. (Özel, 2017b, s. 179-180). Batı medeniyeti; maneviyata, doğaya, yaratılmışlık düşüncesine karşı verilen bir savaşı tanımlamaktadır (Özel, 2018b, s. 127). Özel'in bu düşüncesi ile Taylor'ın modern insanın, Hristiyanlığın geleneksel formlarından saptığı, eskiden herkes tarafından reddedilen birçok hususun günümüzde daha çok insan tarafından benimsenir hale geldiği, birçok kritik dogmayı reddeder oldukları, bazılarının Hristiyanlık ve Budizm'in sentezi bir anlayışa inanmaya başladıkları savı örtüşmektedir (Taylor, 2014a, s. 603).

İslam ile yeni bir din doğuran modernleşmenin uyuşmayacağını ileri sürmesine rağmen Özel, Türkiye'de modernleşmeyle birlikte İslam'ın at başı bir yükseliş seyri izlediğini belirtmekte, insanların teknoloji tarafından kuşatıldıkça yeni arayışlara yöneldiğini ifade etmektedir (Özel, 2017g, s. 153). Özel, Batı'dan farklı olarak Türkiye'de böyle bir durumun görülmesinin arkasında Türkiye'ye özgü siyasi, ekonomik, etnik birçok sebebin olduğunu, ekonomik yönüyle Osmanlı'da modernleşmeyi savunan eğitimli toplum kesiminin toplumda hâkim bir sınıf yapısına sahip olmaması ile açıklamaktadır. Özel'e göre ekonomik ve eğitsel açıdan toplumda önemli bir yer edinen halktan kişilerin dâhil oldukları modern hayata, kendi dünya görüşlerini taşımalarının bir sonucu olarak modernleşme ve İslamlaşma birlikte gelişmiştir (Özel, 2017a, s. 410-412).

Özel, modernleşme ve İslamlaşma birlikteliğini bir başka açıdan daha ele almaktadır. Buna göre modernleşen toplumda dine bir çağrı olmamasına rağmen dinin etkisi artmaktadır. Kilise veya camilere gidenlerin sayısında artma olmamasına bilakis azalma olmasına rağmen dine olan ilgi artmakta, dünya genelinde toplumların dinin rehberliğinde yeni bir biçim alacağı düşüncesi yaygınlaşmaktadır. Özel, bu durumu Müslümanların çabalarından çok Müslüman olmayanların çabalarına bağlamakta, etki-tepki ilişkisi içinde açıklamaktadır (Özel, 2016c, s. 205). Bununla birlikte Özel, bu yaygınlaşmanın dinin toplumsal açıdan ortaya koyduğu veya koyması gereken sonuçlar bakımından zuhur ettiğini, itikadi açıdan bir derinleşmenin söz konusu olmadığını dile getirmektedir (Özel, 2017b, s. 167). Özel'in modernleşmeyle beraber Türkiye'ye özgü olarak dine artan bir eğilimin olduğu görüşünün aksine Taylor da Batı için benzer fikirleri ileri sürmektedir. Taylor'a göre dinin altını oyduğu iddia edilen teknolojik ve bilimsel gelişmeler bazen de bir dindarlaşma eğilimine neden

olmaktadır (Taylor, 2012, s. 471). O, tarihsel süreç içerisinde dinin gücünün doğrusal olarak zayıflamadığını, dönem dönem toplumlarda bir dine dönüşün gerçekleştiğini bununla birlikte her dine dönüş hareketinde insanların dinin temel kaynaklarına geri dönmediklerini ifade etmektedir (Taylor, 2014a, s. 595). Diğer yandan Taylor, modernleşme ve sekülerleşmenin dini (Hristiyanlığı) yeniden şekillendirdiğini kabul etmekle birlikte sekülerleşme ile din arasında bir çatışma ilişkisi görmemektedir. Ona göre sekülerleşme artsa da din ortadan kaybolmayacak, inanç biçimleri değişecektir (Taylor, 2002, s. 106-107). Bir başka ifadeyle günlük ibadetlerini terk etse bile insanlar herhangi bir mezhebe veya Allah'a inandığını söyleyemeye devam etmekte, gayrişahsi bir varlığa inanma konusunda çeşitlilik artmakta, bununla birlikte Hristiyanlığın geleneksel formuna inananların sayısı azalmakta, özellikle doğu kökenli New Age tarzı yaklaşımlara olan rağbet artmaktadır (Taylor, 2014a, s. 603). Tam bu noktada Özel de hiç kimsenin tanrısallık dairesinin dışında kalamayacağını, fakat herkesin Tanrı'sının farklılaşabileceğini ifade etmekte, kimsenin ateist olabileceğine inanmadığını vurgulamaktadır (Özel, 2017g, s. 212). Bu vurguları ile Özel de inancın ortadan kalkmayacağı noktasında Taylor'a yakınlaşmaktadır. Diğer yandan Taylor, geleneksel toplumlarda dine dönüş hareketinin toplumsal bir hareket olduğunu, modernleşme ile birlikte ise bu arayışın daha bireysel düzeyde kaldığını ifade etmektedir (Taylor, 2014a, s. 595). Daha da ilginci Mozumder'e göre, Taylor değişik inanç biçimlerinin sürdürülebilmesi için modern sekülerleşmeyi bir gereklilik olarak görmektedir (Mozumder, 2011, s. 20).

Diğer yandan Özel, günümüz modern toplumunda din ile ilgili düşünce ve tartışmaların insanların zihin dünyalarında yer alan iki engel ile bir etkileşim yaşayarak anlam kazandığını ileri sürmektedir. Modern toplum bireyleri dini gerçekliği, ispat edilmesine gerek olmayan bir alan, bir sistem olarak görmekte bu anlayışın sonucu olarak "ister inan ister inanma" gibi iki farklı kabul ortaya çıkmakta ve modern toplum bu iki kabulden birine sahip olanların diğeri üzerine hâkimiyet kurma girişimi gibi düşünülmektedir. Diğer engel ise modern toplum bireylerinin dini, tarihin belirli bir kesitinde ortaya çıkmış bir gerçeklik olarak görmeleri nedeniyle onun varlıkla olan bağının kesilmesidir. Özel'e göre dini bu şekilde gören modern toplum bireylerinden kendilerini muhafazakâr görenler, günümüz gerçeklerinin açıklanmasını gereksiz bularak tarihin o kesitine yoğunlaşmakta, diğerleri ise dini tamamen metruk görmektedir. Modern yaşama biçiminin yaygınlık kazanması ve insanın dünyayı din üzerinden değil de çeşitli soyutlamalar üzerinden anlamaya çalışmasının çıkış noktası bu iki unsurdur. Bu iki unsurdan

hareketle ortaya çıkan düşünceler modernleşme ile birlikte toplumda din ile sekülerleşmenin birlikteliğinin de kaynağıdır (Özel, 2017b, s. 83-85). Diğer taraftan Taylor inanç ve inançsızlığı birbirinin rakibi olarak görmez. İnanç ve inançsızlık bireylerin ahlaki ve manevi hayatlarını sürdürürken takip ettikleri farklı yollardır (Manzoor, 2008, s. 134).

Taylor'a göre modernleşme ile birlikte insanlar herhangi bir inancı kabul etse bile o inancın gereklerini yerine getirmeyebilmektedir. Çünkü modernleşme insanlara günlük yaşamda yapılması gereken daha önemli işler olduğunu kabul ettirmiştir. Bu yüzden modern insan; dinini yaşayan insanları takdir edip dine karşı tavır alanları reddetse bile inancının gereklerine yeterince dikkat göstermemektedir (Taylor, 2014a, s. 612). Ahlaki ilkelerin dinden arındırılması insanın bütünlüğünü tehdit ettiği gibi modernleşme ile birlikte ortaya çıkan insan merkezli kültür, manevi değerleri yok etmeye girişmektedir (Özel, 2017b, s. 308).

Özel'e göre modernleşme insan hareketini gittikçe organik bir hareket olmaktan mekanik bir hareket olmaya doğru itmektedir. Daha mekanik bir hayat yaşamaya evrilen insan, yaşarken karşılaştığı olaylarla ilgili daha önce aramakta olduğu daha ulvi bir anlamı da aramaktan vazgeçmektedir. Bir başka ifadeyle modern insanın "Yaşamak neye değer ?" sorusuna verdiği cevap öncekilerden çok farklılaşmıştır. Yaşamanın ulvi anlamını kaybeden modern insan; tüketim araçları ve yeni haz yolları açısından kafasında beliren sorulara cevap üretmek zorunda kalmaktadır. Zira Özel'e göre mekanizmayı çalıştıranlar değeri tek bir ölçüye yani maddi bir ölçüye indirgemektedir (Özel, 2017b, s. 137-140). Değeri yalnızca maddi olarak gören "bireyin dili duadan, duası dilden" ayrılmaktadır (Özel, 2017b, s. 154). İnsanlar için en önemli ve en hâkim din " geçim derdi dini" olmaktadır (Özel, 2017ç, s. 65). Taylor, Özel'in modernleşme karşısında "dilin duadan, duanın dilden" ayrılması olarak ifade ettiği durumu Grace Davie'nin "temsili din" terimi ile ifade eder. Buna göre modern insan kiliseden uzak durmakta buna karşılık kiliseye karşı saygı duymaktadır. Kilisenin varlığını sürdürmesini istemektedir. Ama bu isteklerinin arkasında yatan sebep bazen atalarının anılarını yaşatmak, bazen gelecekte başlarına gelecek cenaze töreni gibi toplumsal bir ritüel için ortaya çıkacak ihtiyaçları karşılamak, bazen de toplumsal bir afet karşısında teselli bulmak için sığınılacak bir yerin gerekliliğidir (Taylor, 2014a, s. 612). Bir başka ifadeyle, Taylor da modernleşmenin insanı inandığına emin olmadan dua eder hale getirdiğini söylemekte, hatta din olarak Hristiyanlık ve Budizm'in birleşimi yeni bir dine insanların ilgisini arttırdığını ifade etmektedir (Taylor, 2002, s. 107).

Gerçek ile hakikati ayıran Özel, modernleşmenin tek tipleştirme suretiyle öğretmeye çalıştığı gerçeğin insanın sahip olduğu eşyaya bağlı olan gerçek olduğunu ve bu gerçeğin söz konusu eşyanın ömrü ile sınırlı olan bir gerçek olduğunu ifade etmektedir. Dinin öğrettiği hakikat ise varlığın hakikati olmakta ve insanı sürekli çağdaş kılmaktadır. Modern dünyada dinin çağrısına kulak veren insan eşyanın gerçeğine sahip olma anlamında çağ dışı kalırken varlığın gerçeğine sahip olma açısından ise sürekli çağdaş kılmaktadır. Diğer yandan modernleşme ile birlikte eşyanın gerçeğine sahip olmayı hedefleyerek efendisine benzeme yolu ile özgür olacağını düşünen birey özgürlüğünü hiçbir zaman elde edememektedir (Özel, 2017b, s. 261). Bu ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Özel, geçici gerçekliklerin değil genel geçer gerçekliklerin savunusunu yapmaktadır (Öztürk, 2015, s. 103).

Taylor, modernliğin sıkıntılarından biri olarak gördüğü bireyciliğin benzer bir kapı araladığını ileri sürer. İçe kapanıklık şeklinde gelişen bireycilik, bireyin sadece kendi benliği üzerine yoğunlaşmasına neden olmakta bireyi toplumsal olana karşı duyarsızlaştırmaktadır (Yüksel, 2002, s. 186). Söz konusu bu duyarsızlaşma aynı zamanda dine karşı da gelişmekte, birey daha çok kendisi için günlük olarak önem atfettiği değer ve gerçekliklere yönelmektedir. Toplumsal hayattan tamamen kopmasa bile, hatta dindar bile olsa onun toplumsal hayatında dinsel kodlar yer almamaktadır (Hazır, 2012, s. 146). Bir başka ifadeyle modern toplumda bireysel adanma, itaat ve rasyonelleştirilmiş erdeme dayanan bireyselleştirilmiş din gelişmektedir. Oysa modern öncesi toplumlarda toplumsal hayat ile dini hayat iç içedir. Bu iç içelik bireyin toplumla olan bağının kuvvetli kalmasının en önemli sebeplerinden biri olmuştur. Modernleşme bu tahayyülü değiştirmiş, toplumsal bir din anlayışı yerine bireysel din anlayışını egemen kılmıştır. Bu da nihayetinde dini, bütün toplumun hayatında belirleyici bir kurum olmaktan çıkartmış ve böylece din, kendini dine adayanların uğraş alanı haline gelmiştir. Modernleşmenin neden olduğu bu kopuş din ile toplum arasında bir boşluk oluşturarak bireyi toplumdan ayırmıştır (Taylor, 2018a, s. 58-59). Diğer yandan Taylor'a göre, herhangi bir birey, Tanrı inancı olmaksızın tatmin edici bir hayat sürebilir. Fakat toplumun inançsız bir başka ifadeyle Tanrı'sız bir hayat sürmesi mümkün değildir. Modernleşme bu anlamda toplumu kompleks hale getirmiş, inanmayan bireyler ortaya çıkarmış veya Tanrı'ların ya da kendisine inanç duyulan şeylerin sayısını artırmıştır. Dolayısıyla modernleşme inançsızlık kadar inanç sistemlerinin çeşitlenmesine de neden olmuştur (Soletskyy, 2012).

Özel, modern toplumun en önemli dinamiği olan bilimi din karşısında tamamen yok saymamaktadır. Özel'e göre bilim, tamamen inancın yerini alamayacağı gibi din de bilimin yerini alamaz. Bilim-inanç zıtlaşmasından verimli bir sonuç alınamayacağı gibi bilim ile dinin uzlaşmasından da olumlu bir sonuç beklemeyen Özel, bu konuda takınılması gereken en doğru tavrın inancı bilim gibi tarihsel bir argüman olarak görmekten kaçınmak ve bilimin kazançlarını da feda etmemek şeklinde olması gerektiğini ifade etmektedir. Özel'e göre gerek bilimin gerekse de inancın kaynağı bilgi içermektedir. Hem bilimi hem de inancı kapsayan ve onların sınırlarını belirleyen bilgidir (Özel, 2017b, s. 221-222). Kendini bir doğa bilimcisi olarak görmeyen Taylor, doğa bilimleri ile din arasında derin bir çelişki görmez. Taylor'a göre bilim insan hayatını, insanlığın mana verdiği birçok kriteri dışarıda tutarak nesnel bir şekilde tanımlamaya çalışır. Bununla birlikte insan yaşamı sadece objektif kriterlere göre değil insanlığın mana yüklediği dinin de dahil olduğu birçok başka kritere göre şekillenir (Soletskyy, 2012). Taylor dinin seküler düşünceye olan katkısının mutlak olmadığını belirtir. Bir başka ifadeyle kişinin algılayışına göre dini bir bakış açısıyla bilimi ele almanın mümkün olduğunu ifade eder (Taylor, 2014a, s. 95). Taylor'ın bu sözünü biraz açmak gerekirse o, Özel gibi dinin de bir bilgi kaynağı olduğunu, bilimsel gerçeklere ulaşmada dinin hakikatlerinden faydalanılabileceğini ifade etmektedir.

Taylor'a göre modern eğilim Hristiyanlık dünyasından uzaklaşan bir seyir izlemektedir. Buna rağmen Batı toplumlarında Hristiyanlığın izleri ebediyen kalacaktır (Taylor, 2014a, s. 604). Bir başka ifadeyle modernleşme, kentleşme, sekülerleşme dinin gücünde bir gerilemeye neden olmakta veya inançta bir çeşitlilik doğurmaktadır; ama bu, inancın ortadan kalkması veya Tanrı'nın ölmesi anlamına gelmemektedir (Mozumder, 2011, s. 23). Bununla birlikte modernleşme, insanların eskiden dine duyduğu ilgiyi güçlü bir siyasi kimliğe veya grup kimliğine ya da toplumsal olarak gerekli bir etiğe yönlendirmektedir (Taylor, 2014a, s. 604). Özel de modern insanın artık ay, güneş, menat gibi klasik putlar yerine devlet adamlarına, piyasaya, makinelere, teorilere, teşkilatlara taptıklarını ifade ederek Taylor ile benzer düşünceleri ileri sürmektedir (Özel, 2017a, s. 78). Taylor'a göre modernleşme ile birlikte dinin gerilemesi noktasında Amerika ile Avrupa arasında da bir farklılık bulunmaktadır. Amerika'da başta toplumun dinlerini koruyarak birbiri ile entegre olması nedeniyle toplum dini bir canlılık taşırken Avrupa'da dinin gerilemesi barizdir. Avrupalı aydınlar dini duyguların yüksek sesle dillendirilmesinden rahatsızlık duymaktadırlar (Taylor, 2014a, s. 613).

Özel'in hayatımızı şekillendiren birincil unsurun din olması gerektiği düşüncesi karşısında Taylor Shantz'ın da vurguladığı gibi, determinizmi her şeyin temeli olarak gören doğacılık anlayışına meydan okurken modern dünyada dinin önemli bir yeri olduğu düşüncesinde ısrarlıdır (Shantz, 2009, s. 5).

3.4. Aklın Araçsallaşması ve Yabancılaşma

Özel, birçok düşünürün aksine yabancılaşma kavramına olumlu bir anlam yüklemektedir. Yabancılaşma kavramını din üzerinden tanımlaması onun kavrama olumlu bir anlam yüklemesine neden olmuştur. Özel'e göre Müslüman, içinde yaşadığı çağa rağmen belirli görevleri yerine getirmekle mesuldür. Bu mesuliyet, Müslümana çağ karşısında pasif değil aktif bir rol yükler. Bir başka ifadeyle Müslüman, çağın şartlarını veri kabul edip kendine o şartlar dâhilinde bir hareket alanı çizmez. Bunun yerine kendi değerleri doğrultusunda bu şartları değiştirmeye yönelir. Yani Müslüman, çağın getirdiği yeni koşullara karşı müdahaleci bir tavır takınarak çağın düşünce yapısının dışında Kur'an ve sünnet ışığında sorunlara cevap bulmaya çalışır. Böylece Müslüman kendi değerlerine bağlı kalarak çağın zorlamalarına ve tahakkümüne yabancı kalır (Özel, 2017a, s. 113). Bu noktada Taylor da kişinin dinine bağlı olmasının seküler bir toplumda o topluma yabancılaşmasına, bu dünyaya karşı düşmanca bir tavır sergilemesine neden olacağını ifade ederek Özel'in düşüncelerine benzer bir perspektif sunmaktadır (Taylor, 2014a, s. 667). Özel'e göre Asr-ı Saadet temel alınarak belirlenecek bir hareket, Müslüman toplumu, medeniyete karşı medeniyetle mücadele etme veya medeniyetle bütünleşme tehlikesinden koruyacaktır. Bunun için yapılması gereken bilinçli bir yabancılaşmaya yönelme, bunun ön şartı olarak da araçsal aklı egemen kılan dünya sisteminin zihniyeti ile bu sistemin geliştirdiği kavramlarla çatışmaktır (Özel, 1990, s. 100). Özel, çağa yabancı kalmanın daha doğru bir ifadeyle yabancılaşmanın, çağdan habersiz kalmak olmadığını bilakis çağın hakikate yabancı olmasından dolayı onu reddetmek anlamına geldiğini ifade etmektedir (Özel, 2017a, s. 114). Buradan da anlaşılacağı üzere Özel'in düşüncesinde yabancılaşma iradi ve istenen bir şeydir. Özel bunu "*Cehennem ateşinden uzak durmak, rahatlarını ve hazlarını cehennemle tadanların arasından ayrılmak, onların dünyasına yabancılaşmak istiyorum*" (Özel, 2017h, s. 462), "*ben Müslümanın yabancılaşmasını özler gibiyim*" (Özel, 2017a, s. 114) cümleleri ile dile getirmektedir. Zira Özel'e göre modernleşme, insanın içinde yaşadığı aile ve cemaat gibi toplumsal yapıları bir anlamda devre dışı bırakmış, kendinden sonra karşılaştığı ilk sosyal halkayı medeniyet haline getirmiştir. Bir başka ifade ile kişi kendini toplum içinde

sadece Batı medeniyetinin kuralları ile bağlı hisseder duruma gelmiştir. Özel, bireyi kendi ailesinden, cemaatinden, milletinden, dininden koparan çağa karşı bir savaş içerisindedir. Bu savaş insanın ve diğer her şeyin kendi anlamını ve yerini bulması için verilen bir savaştır. (Özel, 2017a, s. 185). Bir anlamda bu savaş kendi mevziisini korumak için yabancı kalmanın savaşıdır.

Taylor, modernleşme düzleminde araçsal aklı yeni yaşam tarzlarından biri, yabancılaşmayı da modernleşmenin ve ona bağlı yaşam tarzlarının sıkıntılarından biri olarak görmektedir (Taylor, 2018a, s. 11). Buradan da anlaşılacağı üzere Taylor'ın yabancılaşma kavramına yüklediği anlam Özel'in aksine olumsuzdur. Taylor, araçsal aklı veya aklın araçsallaşmasını modernliğin temel sıkıntılarından biri olarak görür. Taylor'a göre araçsal akıl, "*belirli bir amaca ulaşılırken araçların en ekonomik olarak nasıl kullanılacağını hesaplarken kullandığımız akılcılık"*tır. Araçsal akla göre başarının ölçüsü en yüksek fayda, en düşük maliyettir (Taylor, 2017, s. 11). Bir başka ifadeyle araçsal akıl Özel'in her şeyin değerinin ekonomik olarak ölçülmesi dediği, Cemil Meriç'in yabancı bir Tanrı, modern Batı'nın Tanrı'sı olarak adlandırdığı olgudur. Meriç'e göre bu Tanrı insanı maddeye ve rakama zincirlemiştir (Meriç, 2014, s. 182). Daha da ötesi gelişen teknolojiye bağlı olarak araçsal akıl, Rogobete'nin de ifade ettiği gibi bireyleri müşteri olmaktan çıkartıp satın alınmayı bekleyen birer ürün haline getirmiştir (Rogobete, 2015, s. 123). Taylor, teknolojide yaşanan gelişmenin araçsal aklın yaygınlaşmasına kolaylık sağladığını ifade etmektedir. Öte yandan Taylor; modernleşmeye bağlı olarak kişinin kendi kimliğini; din, aile, gelenek gibi dışsal üst değerler yerine içsel değerlerle belirlemesi şeklinde tanımladığı benlik-merkezci bireyciliğin yaygınlaşmasının doğa ve toplum üzerinde araçsal akılcı uygulamaları arttırdığını ileri sürmektedir. Bu tür bireycilik anlayışının hâkim olduğu bir toplumda Tanrı'nın eseri olarak görülmeyen her şeyin insanın çıkar ve mutluluğu için kullanılmaya uygun araç veya ham madde olarak görüleceğini ifade eden Taylor bunun da insan hayatını dar bir alana hapsedeceğini ve tatsızlaştıracağını belirtir (Taylor, 2017, s. 12-13). Bir başka ifadeyle Taylor, bireyin nesneye sadece kullanılıp atılacak bir eşya gözüyle bakmasının bir yere kadar tatmin duygusu sağlayabileceğini bir yerden sonra bireyin yeni arayışlara yöneleceğini ifade etmektedir. Özel bu durumu motto haline gelen ifadesiyle "Eşya parladıkça insan sönüyor" şeklinde açıklamaktadır. Aklın araçsallaşmasındaki yaygınlık, insanın ekonomi temelli değer algısı dışındaki anlam dünyasını yüzeyselleştirmektedir. Aklın araçsallaşmasının korku duyulması gereken yanı; Taylor'a göre yukarıda bahsedildiği gibi değeri ekonomik bir ölçüte indirgemesi, yüksek anlamların terk edilmesine neden

olması ve bireyin hayatını tatsızlaştırmasıdır. Araçsal akıl sadece bununla da yetinmeyerek kişilerin tercihini sınırlandırmakta, özgürlük kaybına neden olmakta hatta istenmeyen bir yaşam biçimini bireylere ve gruplara dayatmaktadır (Taylor, 2017, s. 12). Dahası araçsal akıl, bireyin hem kendi kendini hem de kurumları yönetmesi noktasında sıkıntılar çıkartarak bir yandan bireysel diğer yandan da kamusal olmak üzere çift yönlü bir sonuç doğurmaktadır (Taylor, 2012, s. 753). Diğer yandan modern öncesi toplumlarda sosyal davranışlar üzerinde etkili olan ortak norm, hedef, değer ve amaçlar ile kurumlar da modern toplumda gördüğü ilgiyi kaybetmektedir. Zamanla demokrasinin seçim, oy, katılım gibi argümanları modern bireyi tatminden uzaklaştırmakta ve yabancılaştırmaktadır (Svetelj, 2012, s. 98). Araçsal aklın neden olduğu bu durum halkın bağımsızlığını, kendi kendini yönetmesini tehdit etmektedir (Taylor, 2012, s. 753). Bogdan'ın da vurguladığı gibi Taylor aslında iki tür yabancılaşma üzerinde durur. Bunlardan ilki ben merkezli bireycilik anlayışı nedeniyle bireyin kendi toplumsal değerlerine yabancılaşması diğeri ise herhangi bir toplumun kadim değerlerine yabancı bir bireyi dışlaması sonucu oluşan yabancılaşmadır (Bogdan, 2007, s. 440). İkinci tip yabancılaşma Taylor'ı, çokkültürcülük ve tanınma politikalarına götüren süreci başlatmış, Taylor evrensel düzeyde bu ikinci tip yabancılaşmaya söz konusu bu politikalarla çözüm aramıştır.

Özel, faydanın nicelikte değil nitelikte aranması gerektiğini söyleyerek aklın araçsallaşmasına karşı duruşunu dile getirmektedir. Aklın araçsallaşmasının bir neticesi olan modanın da nitelikli nesneler hakkında söz konusu olamayacağını, bir başka ifadeyle moda olan ve daha sonra demode olan bir şeyin niteliğe göre değil, niceliğe göre değerlendirildiğini ifade etmektedir (Özel, 2017c, s. 196-197). Özel'e benzer bir şekilde Taylor da Marx'ın aklın araçsallaşmasına atfen söylediği "katı olan her şey buharlaşıyor" sözünden hareketle, toplumda daha önceki kuşaklar tarafından kullanılan katı, devamlılığı olan, çoğunlukla da kendisini kullananlar için bir anlam ifade eden nesnelerin, insanların etrafını kuşatan geçici, imitasyon nesnelerin tercih edilmesi nedeniyle atıldığını ifade etmektedir (Taylor, 2017, s. 14). Daha açık bir ifadeyle Taylor da Özel gibi aklın araçsallaşmasının insanları modaya tabi olmaya ittiğini söylemektedir. Diğer yandan Özel, araçsal aklın yaygınlaşmasının toplumsal davranışlarda bireyi taklide zorladığını, hedefi ve amacı olmayan kişilerin araca amaç gibi bir değer yüklemeye kalktıklarını belirtmektedir (Özel, 2017a, s. 521). Öte yandan modernleşmenin yeni yaşam tarzlarından olan araçsal akıl, bireyi vicdanının sesini dinlemekten alı koymaktadır. Taylor bu durumu devlet yönetiminde söz sahibi olanların araçsal akıl nedeniyle kendi isteklerinin dışında karar vermek zorunda

kaldıklarını, ekonomi yönetiminde söz sahibi olanların da ekonomik büyüme lehine adaletli bir gelir dağılımını engelleyici yönde kararlar alabildiklerini belirterek açıklamaktadır (Taylor, 2017, s. 13). Başka bir ifadeyle araçsal akıl bu iki örnekte olduğu gibi çıkarlar uğruna adaleti göz ardı etmektedir.

Özel, yabancılaşmanın insanın kendini nasıl gördüğü ile ilgili bir kavram olduğunu ifade eder. Yani Özel'e göre yabancılaşma, insanı anlamak için üzerinde düşünülmesi gereken temel kavramlardan biridir (Özel, 2017a, s. 27). Özel yabancılaşmayı kendi hayatından örneklerle de açıklamaktadır. Sosyalistlikten Müslümanlığa geçiş noktasında kendini bir yalnızlık içerisinde hissettiğini, Müslümanlığa bu yalnızlık dönemindeki düşüncelerinin etkisiyle geçtiğini ifade etmektedir. Burada Özel, yabancılaşma kavramını değil de yalnızlık kavramını kullanmış olsa da onun yalnızlık kavramına yüklediği anlam yabancılaşma kavramına yüklediği anlama yakındır. Bir başka ifadeyle yalnızlık Özel'i yabancılaşmaya ulaştırmıştır. Özel'e göre yalnızlık demek, Batı medeniyetinin, modernleşmenin dayattıklarını reddetmek (Özel, 2017c, s. 92), modern bir birey olmaktan kurtulmak demektir (Özel, 2017c, s. 86). Bir başka ifadeyle Özel yabancılaşmaya yüklediği olumlu anlamı yalnızlığa da yüklemektedir. Dolayısıyla Özel'in yalnızlığı şikâyet edilen, rahatsızlık duyulan bir durum değildir (Tüzer, 2012, s. 228). Bilakis onun yalnızlığı, güvenli bir yere ulaşabilmek için hazırlık yapılan bir duraktır. Onun yalnızlığı Gasset'in nesnelere teslim olmamak, onlara egemen olmak, çevresine kendi egemenliğini kabul ettirmek için kendi benliğine dalma dediği şeydir (Gasset, 1999, s. 35). Yani Özel'e göre yalnızlığın yabancılaşmak demek olduğunu söylemekte bir beis yoktur. Özel, yalnızlığı bir uyuşmazlık olarak yaşadığını dile getirmekte, ilk aşama olarak kültüre borçlu olduğunu ifade ettiği kimliğinin, şahsiyetinin farkına vardığını ikinci aşamada ise kültürden bağımsız dediği, varoluşsal uyanış olarak tanımladığı mevcudiyetinin, yaratılmış olduğunun farkına vardığını ifade etmektedir. Özel, modern insan için söz konusu olduğunu söylediği yalnızlıktan yaratılmış olmanın idrakine vardıktan sonra kurtulduğunu ifade etmekte, yaratılmış olmanın idrakinde olmanın ise yaratanın buyruklarına karşı sürekli duyarlı olmak anlamına geldiğini belirtmektedir (Özel, 2017c, s. 93). Bir başka ifadeyle Özel'e göre yalnızlıktan kurtularak yabancılaşabilmenin ön koşulu Batı medeniyetinin, modernleşmenin dayatmalarına karşı yaratıcının iradesine uymaktır. Bu yüzden Özel, kendi toplumsal yabancılaşmasından herhangi bir pişmanlık duymadığını ifade etmektedir (Özel, 2017c, s. 116).

Yabancılaşmayı modernliğin sıkıntılarından biri olarak gören Taylor, liberal düşüncenin insan doğasının değişmeyen uzun soluklu problemleri olduğu, yabancılaşmanın da bunlardan biri olduğu düşüncesine karşı çıkarak yabancılaşmanın özellikle Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan bir olgu olduğunu ileri sürmektedir (Taylor, 1958, s. 15). Bir başka ifadeyle Taylor, yabancılaşmanın insanlık için tarihsel bir problem olmadığını, bu problemin modern insanın bir problemi olduğunu dile getirir. Taylor'a göre bireylerin yabancılaşmasında endüstri toplumunun tüketim kültürünü yaymasının etkisi büyüktür. Araçsal akıl, ben merkezli bireycilik, tüketimi arttırmak için reklamların kullanılması, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması insanların günlük kişisel mutluluklarına yoğunlaşmalarına ve bu yüzden yabancılaşmaya maruz kalmalarına neden olmaktadır. Hayatında bir anlam kaybına neden olmasının yanında yabancılaşmanın aynı zamanda insanı, kendi güç ve kapasitesinin idrakine varmaktan uzaklaştırdığını dile getiren Taylor, Durkheim'ın anomi kavramının yabancılaşmaya alternatif bir kavram olduğunu ama bu kavramın daha çok anomiye yakalanan bireylerin kural ve sınır tanımazlıklarını, toplumla bağlarının gevşemesini ifade etmek için kullanıldığını bu açıdan yabancılaşmadan farklı olduğunu dile getirmektedir (Taylor, 1958, s. 16).

Özel, salaklar ve titizler kavramları üzerinden de yabancılaşma ve aklın araçsallaşması konularını ele alır. Buna göre; titizler, dünyadaki mükellefiyetlerinin farkındadırlar ve bu mükellefiyetlerini yerine getirmek adına en ince ayrıntıya kadar düşünerek yaşamaya çalışan bireylerdir (Özel, 2004, s. 22). Bir başka ifadeyle titizler varoluşsal uyanışı başlatan, yabancılaşmış bireylerdir. Titizler aynı zamanda Taylor'ın tanımladığı anlamda aklın araçsallaşmasına karşı duran bireyleri temsil eder. Diğer yandan salaklar ise temel kriter olarak dünyevi iktidara itaati benimsemiş ve niceliksel olarak daha geniş bir toplum kesimini temsil eden kişilerdir. Özel'e göre bunlar varoluşsal bir uyanış başlatamamış, bir başka ifadeyle yabancılaşmamış bireylerdir. Salaklar; tüketim kültürünü benimseyen, modaya uyan, hayatını dünyada yaşanacak gelişmelerden elde edeceği kazancı ana eksene koyarak düzenleyen ve modaya uydukları gibi iktidarda da hangi güç varsa ona uyum gösterebilen kişilerden oluşmaktadır (Özel, 2004, s. 23).

Özel, medeniyet ve teknoloji konusunda olduğu gibi yabancılaşma konusunda da getirilecek çözümler için uyarılarda bulunmayı da ihmal etmemektedir. Medeniyetin, teknolojinin ve yabancılaşmanın reddinin bireyi gerek koşullar gerekse değerler bakımından yaşadığımız dünyanın dışında kalma mecburiyetinde bırakacağını ifade eden Özel; bu

çözümün kaçınılmaz olarak bireyi dışta kalmaya iteceğini aynı zamanda onu radikalleştirebileceğini, radikalleşmenin kaçınılmaz olarak bir ütopyaya doğru sürüklenmesine neden olacağını belirtir. Radikalleşme ve ütopya tuzağına düşülmesi durumunda ise medeniyet, teknoloji ve yabancılaşma konularında başarıya ulaşmanın imkânsız olduğunu ifade etmektedir. Özel'e göre medeniyet, teknoloji ve yabancılaşma konularına ilişkin bu konuların kendi özgül alanlarında çözüm aramak bir öpücüğü geri almak gibi anlamsız bir arayıştır. Radikalizme ve ütopyaya düşmemek ve bu suretle esaslı bir çözüme kavuşmak Özel'e göre bu meselelerin kaynağının köktenci bir şekilde ele alınmasına bağlıdır (Özel, 2017a, s. 579-583).

Taylor, kadim değerlerine uzak olan bir bireyi toplumun ötekileştirmesi sonucu oluşan yabancılaşmanın önüne geçmek için tanınma politikasını geliştirmiştir. Buna göre bu tür bir yabancılaşma liberal bir devletin tarafsız bir tutum sergilemesi ile çözülemez. Genellikle kültürler konusunda ön yargılı da olsa Taylor, bu tür bir yabancılaşmanın önüne geçmek için devletin koordinasyonunda kültürel dengenin korunması gerektiğini ileri sürmektedir (Bogdan, 2007, s. 440).

Hem Özel hem de Taylor, modernleşmenin ürünü olan araçsal aklın birey ve toplum yaşamında bir tahribata neden olduğu konusunda hemfikirdir. Diğer yandan yine her iki yazar da bu konuda araçsal aklın hâkim olduğu dünyayı değersiz ve sığ gören ilk dönem romantiklerle aynı doğrultuda düşüncelere sahiptir. İki yazar arasındaki fark Özel'in yabancılaşmayı olumlu bir durum olarak değerlendirmesine karşı Taylor'ın yabancılaşmaya olumsuz bir anlam yüklemesidir.

4. KİMLİK, ÇOKKÜLTÜRCÜLÜK VE TOPLUMSAL ÖRGÜTLENME

Önceki bölümde, teknik, teknoloji, medeniyet, din, araçsal akıl ve yabancılaşma konularına, bu konuların birbiri ile ilişkilerine, bireyler ve toplumlar üzerinde nasıl etkiler doğurduklarına değinildi. Teknik ve teknoloji ile araçsal akıl arasında karşılıklı bir ilişki olduğu, tek bir medeniyetin tüm toplumları kuşatacak bir güç devşirmesine katkı sundukları, bunun devamında her ne kadar Özel yabancılaşmaya olumlu bir anlam yüklese de yabancılaşma ile birlikte dinin birey ve toplum hayatında bir büzülme yaşadığı ifade edildi. Bu bölümde de önceki bölümde açıklanan durumların ortaya çıkardığı değişimler, sıkıntılar ve geliştirilen çözüm önerileri olarak kimlik, çokkültürcülük ve toplumsal örgütlenme konuları Özel ve Taylor'ın penceresinden irdelenecek ve böylece modernleşmenin ortaya koyduğu sorunlara biraz daha yakından bakılacaktır.

4.1. Kimlik ve Tamponlanmış Kimlik

Taylor'a göre kimlik; bireyin herhangi bir olay karşısında alacağı tutumu belirleyen, neyin iyi, neyin kötü olduğunun, neyi kabul edip neyi reddetmesi gerektiğinin bilgisini sunan bir çatı değerler manzumesidir (Taylor, 2012, s. 52). Daha açık bir ifadeyle kimlik, bireyin hayatını sürdürürken değerliliği ve değersizliği, iyiyi ve kötüyü belirlerken başvurduğu temel kaynaktır. Aynı zamanda kimlik, bireyin daima kendisine sadık kalması gerektiği ve bununla birlikte sadakatte başarısız olabileceği, bazen de sadakatten vazgeçebileceği, eşyanın kendisi için bir anlam ifade etmesini sağlayan bir anlam bütünüdür (Taylor, 2012, s. 53). Özel'in kimlik anlayışı açıklanacak olursa; o insanların yaşadıkları toplumun ürünü olduğunu, insanlıklarını üzerinde yaşadıkları topraklara borçlu olduklarını dile getirerek bireyin kimliğini kendi toplumunun değerlerine göre şekillendirdiğini, şekillendirmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Özel, 2010, s. 245). Özel'e göre kimlik kişiye bir işlev, bir görev yüklemektedir. Bir başka ifadeyle işlevsiz bir kimlikten söz etmek ona göre mümkün değildir (Özel, 2016b, s. 40). Bu yüzdendir ki Özel değerlerimiz doğrultusunda bir dönüşüm yaşayamadığımız için ülke bazında kimlik sorunumuzun daha doğrusu kimlik edinememe sorunumuzun devam ettiğini sürekli olarak dillendirmektedir. Buna benzer bir durum Sezai Karakoç'ta da görülmektedir. Karakoç da Türkiye'de hala bir kimlik sorunun varlığından bahsetmekte, ekonomik açıdan kendini toplayan milletimizin "*Ben kimim, nereden*

geliyorum, nereye gidiyorum, ne olacağım ?" soruları ile meşgul olduğunu ifade etmektedir (Kara, 1998, s. 474).

Önceki bölümlerde görüldüğü gibi Taylor'a göre modernleşme ile birlikte zihin ve beden ayrımı yapılmış ve böylece fiziksel olan her şey bir neden-sonuç ilişkisine bağlanmıştır. Tamponlanmış benlik, zihinsel yani akla dayanan şeylerin dışında başka ne varsa onlardan uzaklaşma, onlara karşı kayıtsız kalma imkânı anlamına gelmektedir. Tamponlanmış benlik kişiyi belirlediği hedefler doğrultusunda hareket etmeye, bu hareket esnasında ise belirlenen hedefler dışında diğer her şeye karşı kayıtsız kalmaya yöneltmektedir (Taylor, 2014a, s. 46). Özel, tamponlanmış benlik kavramını kullanmamakla birlikte Taylor'ın tamponlanmış benliğe yönelttiği eleştiriler noktasında aynı yerde durmaktadır. Taylor'ın zihin ve beden ayrımına getirdiği eleştiriyi aynı şekilde Özel'de de görmekteyiz. Burada Özel'in Guénon'un düşünce-eylem düalizminden esinlendiğini söylemek mümkündür. Guénon da Doğu toplumlarında düşüncenin, modern Batı toplumunda ise eylemin öne çıktığından hareketle bir karşıtlık ortaya koymaya çalışmaktadır (Guénon, 1999, s. 65). Özel'e göre insan ve düşünce birbirinden ayrılamaz, Müslüman bir bireyin hayatının maddi ve manevi yönleri karşılıklı etkileşim halindedir. Bununla birlikte modernleşme; düşünceye bir aygıt değeri yüklemekte ve bireyin yaşamını sürdürürken kullandığı bu aygıtlar, bireyin değer yargılarını hesaba katmamaktadır. Modern dünyada düşüncenin dışarda tutulması Özel'e göre bireyin hayatını daha da kolay kılmaktadır (Özel, 2018a, s. 254-256). Modern insanın değer yargılarını bir tarafa bırakarak günlük ve araçsal eylemler aracılığı ile hayatını sürdürmesi Özel'in kabul edeceği bir davranış türü değildir. Özel, nesnenin bireye kendi varlığını hissettirerek onu egemenliği altına almasına şiddetle karşı çıkmaktadır. Zira Özel'e göre; Taylor'ın ifade ediş şekliyle kişinin tamponlanmış bir benliğe bürünmesi kişinin, kendi ben'i dışında başkalarına fayda sağlayan ahlak değerlerini ve toplumsal ilişkileri dışarda tutmasına neden olmaktadır (Özel, 2018a, s. 260). Tamponlanmış benliğe bürünmüş bireyler, kendi aklı ile araçsal aklın arasındaki zıtlığın farkına varamamakta, kendi aklı ile hayatını şekillendirememekte bunun yerine insanın kendi eliyle ürettiği yapay kurumlara üstün bir anlam atfederek aşkın değerlerle bezeli kişisel tercihlere yönelmeyi reddetmektedir (Özel, 2017ı, s. 92). Oysa Özel'e göre bireyin varlığından söz edilebilmesi için beyni de dahil olmak üzere bütün fiziki varlığının ötesinde dışsal bir varlığa gönderme yapılması gerekmektedir (Özel, 2016a, s. 134).

Geçirgen benlik, bireyin sadece zihnin ürettiği argümanlar ile sınırlanmasını kabul etmez. Geçirgen benlikte duyguların en önemli kaynağı genel itibarıyla zihin dışındadır. Bir başka ifadeyle geçirgen benlikte kişinin zihinsel olanın dışında olan her şey ile bağlantısını kesmesi söz konusu değildir. Geçirgen benlik; ruh, cin gibi doğaüstü güçlere karşı duyarlı bir benliktir. Tamponlanmış benlik bu tür doğaüstü güçlerden kendini ayrıştırmayı başardığı için kendisine özerk bir yaşam şekli belirleme arzusuna kapılabilmektedir. Geçirgen benliğin aksine korkmayan bir benlik olan tamponlanmış kimlik kişiyi kendi kendini kontrol veya kendine yönelişe sevk edebilmektedir (Taylor, 2014a, s. 46-47). Taylor'a göre geçirgen benliğe sahip olan bireyler aynı zamanda toplumsal olarak yaşayan bir başka ifadeyle yaşantılarında toplumun değerlerine karşı duyarlı olan ve herhangi bir olumsuzluğa karşı da yine toplumsal düzeyde karşı koymak gerektiğine inanan bireylerdir (Taylor, 2014a, s. 51). Özel, Taylor'ın geçirgen benliğe yüklediği anlamı bireyin özgürlüğüne yüklemektedir. Özel'de bireyin özünün gür olması şeklinde tanımlanan özgürlük, bireyin insan olarak barındırdığı içsel özelliklerini, halis, gösterişten uzak, saf insani vasıflarını baskıdan kurtarmak demektir (Özel, 2017d, s. 35). Daha açık bir ifadeyle Özel, özgürlüğü, din, sünnet gibi üst normlara karşı kayıtsız kalmamak, meşru-gayri meşru, helal-haram noktasında şuurlu davranmak, toplumsal ve düşünsel düzeyde araçsal akıl ile hareket etmemek şeklinde ifade etmektedir. Toplumsal bir varlık olan insanın tutum ve davranışlarının anlamı Özel'e göre bireyin kendisi, yaşadığı çevre ve o çevre ile olan ilişkisi olmak üzere üçlü yapı arasındaki karşılıklı etkileşimin neticesinde şekillenmektedir. Bu üçlü yapı, birey için bir uyum mekanizması ortaya çıkarmakta, bireyi verili dünyaya ve benimsediği ahlaki değerlere uyma yükümlülüğü altına sokmaktadır. Bununla birlikte bu ikisinden birine gösterilecek uyum çoğu zaman diğerine karşı bir aykırılık oluşturmaktadır. Birey bu farklı yapıların uyum dayatmalarına karşı uyanık kalabildiği müddetçe kendi özerk tavrına sahip çıkmış olacaktır. Bununla birlikte bireyin gerçek yeri, yalıtılmış birey olarak durduğu yer değil, aşkın değerleri hesaba katması neticesinde elde ettiği özerkliğin sağladığı yerdir (Özel, 2017ı, s. 72). Gerek Taylor ve gerek Özel'in düşüncelerinden kişinin özgürlüğünün, hareket alanının sınırlarının tercih ettiği kimlik türüne göre belirlendiği anlaşılmaktadır. Tamponlanmış benliği tercih eden birey, geçirgen benliği tercih eden bireye göre hem özgürlüğünün dayanaklarını hem de sınırlarını fiziki bir âlem ile sınırlandırmakta, daraltmaktadır. Geçirgen benliği tercih eden bireyin ise fizik ötesi bir âlem ile bağları devam etmekte bir o kadar da modernleşmenin olumsuz etkilerine karşı güç sahibi olabilmektedir.

Geçirgen benliğin terk edilip tamponlanmış benliğe eğilimin artması ile birlikte doğaüstü güçlerden duyulan korku da ortadan kalkmıştır. Bir başka ifadeyle doğaüstü güçlerin tamponlanmış kimlikler üzerinde herhangi bir etkilerinin olmadığının kabulü ile birlikte bireyin metafizik âlemden özgürleştiği kabul edilmektedir. Bu açıdan ele alındığında tamponlanmış kimlik modern kimliğin inşasını kolaylaştırmıştır (Taylor, 2014a, s. 161). Modern insan, hemcinslerine verebileceği şeyleri elde etme çabasından hızla uzaklaşmakta, kendisi için elde tutabileceği, sayısal, ölçülebilir değerler elde etme çabasına ise süratle yönelmektedir. Bu türden olmayan değerlerin yoksunluğunun verdiği eksikliği hissetmesine rağmen yine de ölçülebilir değerlerin kendisini güvende hissettireceği inancını sürdürmektedir (Özel, 2017ı, s. 125).

Taylor, modernleşme ile birlikte kişilerin bireysel zenginliklerinin artmasına, iletişim imkânlarının gelişmesine bağlı olarak toplumsal yaşamın gitgide terk edildiğini, bireysel olarak hayatta kalma mücadelelerinin ve bireysel dini pratiklerin arttığını ifade etmektedir (Taylor, 2002, s. 103). Bu durum tamponlanmış benlik üzerinden de açıklanabilir. Tamponlanmış benlik, kişisel bağlılık ve disiplin düşüncelerini ön plana çıkartmaktadır. Bunun neticesi olarak da toplumsal olarak gerçekleştirilen ritüellere, aidiyet duygularına karşı tamponlanmış benlik mesafeyi açmış, yabancılaşmış ve reform hareketinin de desteği ile ortadan kaldırmaya yönelik bir taarruza başlamıştır. Tüm bu girişimlerin neticesinde disiplini ön plana çıkaran elitler gerek benlik anlayışları gerekse toplum idealleri bakımından bireyi önceleyen toplumsal bir dünya anlayışına meyletmemişlerdir (Taylor, 2018a, s. 70). Tamponlanmış benliği içselleştirmiş bir bireyin toplumsal hayat içerisindeki davranışları samimiyetten uzaklaşmakta bununla birlikte bireyin rasyonel davranışları ön plana çıkmaktadır. Taylor bu durumu modern bireyin atalarının aksine dış dünya ile daha çok bedensiz bir ilişki kurduğunu ifade ederek açıklamaktadır. Yani tamponlanmış kimlik sahibi birey, üçüncü kişiler ile herhangi bir konuda bir etkileşim yaşarken etkileşime geçmeye neden olan çekim merkezi bedenin dışına taşmaktadır (Taylor, 2014a, s. 168). Daha açık bir ifade ile tamponlanmış benlik sahibi birey üçüncü kişi ile etkileşim halindeyken kendi ruh halini olduğu gibi yansıtmamakta, kendini sınırlayarak ve disipline ederek rasyonel bir davranış sergilemektedir (Taylor, 2014a, s. 179). Özel'e göre de geçirgen benliğin özelliklerini atfettiği özgür birey akıllıdır. Tamponlanmış benliğin özelliklerini yansıtan hür birey ise akılcıdır. Taylor'ın da belirttiği gibi akılcı birey rasyonel hareket etmekte, içinde bulunduğu durumun kendi lehine maksimum getiriyi sağlayacak davranış kalıbını benimsemektedir (Özel, 2017d, s. 40). Modern Batı medeniyetiyle ortaya çıkan bu birey

anlayışının filizlendiği Batı toplumu da sadece kendisi için verimli olan sahalarda görülmekte, başkası için karşılıksız bir faydanın söz konusu olduğu işlerden el çekmektedir (Özel, 2018b, s. 140). İçinde bulunduğumuz günlerde yaşanan Koronavirüs Pandemisi karşısında modern Batı devletlerinin ekonomik bir getirisi olmayan sağlık teçhizatlarındaki üretim yetersizliği de en basitinden Özel'in eleştirisini destekleyen örneklerden sadece biridir. Daha dikkat çekici bir örnek ise Avrupa ülkelerinin savaş ve açlık gibi çeşitli nedenlerle ülkelerinden kaçan mültecilerin kendi ülkelerine girişlerini engellemek için sınırlarına duvar örmeleri hatta öleceklerini bile bile botlarını batırmalarıdır.

Tamponlanmış benlik sahibi birey Guénon'un bireycilik tanımına benzer özellikler taşımaktadır. Guénon bireyciliği, bireyin kendisinin dışında/üstünde yer alan her türlü ilke ve yasanın reddi olarak görmektedir (Guénon, 1999, s. 119). Bir başka ifadeyle tamponlanmış benlik sahibi birey bir yandan kendini sınırlandırırken diğer yandan da toplumdan uzaklaşmaktadır. Geçirgen benlik sahibi bir birey topluma gömülü yaşarken ve kendisi için onun dışında bir tahayyül geliştiremezken tamponlanmış kimlikli bireyler toplumsal tahayyülden ayrı bir benlik geliştirmektedir (Taylor, 2014a, s. 179). Özel'e göre tamponlanmış benlik sahibi bireyler; onun, insanın kendi şartlanmaları doğrultusunda, kendi özel seçimlerine uygun şekilde yaşamak dediği insanca yaşamayı tercih etmektedir. Oysa insanın, Taylor'ın ifade ediş şekliyle geçirgen bir benliğe sahip olması durumunda, yani yaşamını sürdürürken ortaya koyduğu kurallarda kendisini yaratana referans vermesi İslam'ca yaşamak olacaktır (Özel, 2017d, s. 193). İslam'ca yaşamak, insanca yaşamanın getirdiği daralma ve anlam kaybını ortadan kaldırmaktadır. Bir başka ifadeyle, geçirgen benlik sayesinde hayatında manevi değerlere yer veren birey, hayatını sadece dünyevi istek ve arzular, gereklilikler ile şekillendirmekten uzak kalmayı başarabilecek ve daha ulvi bir doyum yaşayabilecektir.

Tamponlanmış ve geçirgen benliği genel hatları ile izah ettikten sonra modernleşme karşısında bireyin durumuna daha yakından bakmak faydalı olacaktır. Taylor, modernleşmeyi savunanların bireyi öncelemesine karşılık toplumu önceler. Taylor'a göre; bireyin asıl kimliği, geçirgen bir kimlik olan baba-oğul, kabile üyesi olmak gibi toplumsal temelli kimliklerdir. Modernleşme ile birlikte bu anlayış değişmiş kişi kendini özgür bir birey olarak görmeye başlamıştır (Taylor, 2018a, s. 72). Özel, bireyin erekleri içerisinde bir anlam kazanabileceğini; ereklerinin de ailesi, çevresi, milleti, toplumu ve devleti tarafından şekillendirildiğini belirtmektedir. Modernleşme ile birlikte Özel'e göre bireyin ereklerini

oluşturan diğer tüm unsurlar etkisiz hale getirilmiş, bireyi etkileyen tek dışsal güç devlet olmuştur. Devletin birey üzerinde oluşturmaya çalıştığı anlam ve kimlik ise herhangi bir millet veya kavim kimliği olmayıp modern dünya sisteminin arzuladığı anlam ve kimliktir (Özel, 2018a, s. 488-489). Daha net bir ifadeyle Özel, modernleşmenin milli kimliklerin oluşumunda dini yok sayma gibi bir çabasının olduğunu dile getirmektedir (Özel, 2017h, s. 171). Bireyin kimliğinin toplumsal etkileşimin neticesinde ortaya çıkması noktasında Taylor ile aynı düşüncede olmasına rağmen Özel, toplumsal sıkıntılar noktasında başlatılacak mücadelenin bireyde başlaması gerektiğini savunmaktadır. Özel'e göre Marksistlerin aksine toplum bireyi değil, birey toplumu şekillendirmektedir (Özel, 2017ı, s. 261). İlk bakışta bu iki düşünce arasında bir tezatlık varmış gibi görünmesine rağmen kanaatimizce Özel, toplumun kendi değer yargılarına ters bir durum karşısında düşünce kodlarını o toplumdan alan bireyin hareketi başlatması, ilk kıvılcımı yakması anlamında birey vurgusu yapmaktadır. Zira Özel'e göre herhangi bir durum karşısında sorunun çözümüne bireyin kendisinden başlaması, onun herkesten bağımsız hareket etmesi, kendine özgü tavırlar ortaya koyması olmayıp bilakis en yakınındakilerle bir dayanışma, sorumluluk ve işbirliği oluşturmasıdır (Özel, 2016c, s. 244). Buradan da anlaşılacağı üzere Özel'de bireyciliğin ötesinde bir iradecilik ön plana çıkmaktadır.

Tamponlanmış benlik kişiyi, araçsal aklın ve Taylor'ın ifade ettiği anlamda yabancılaşmanın içerisine itmiş, bireyin hayatında dinsel anlamda bir daralmaya neden olmuştur. Tamponlanmış benlik; eğitim, öz disiplin, ahlak, otoriteye saygı gibi konularda bireyin bakış açısını değiştirmekte; kibarlık toplumu denilen olguya geçişe zemin hazırlamaktadır. Bununla birlikte bu benlik insana sınırlı bir alanda yaşama hissi vermekte, aşkın olan ile birey arasına perde çekmekte ve bireyin hayatını anlamsızlaştırmaktadır (Taylor, 2014a, s. 358). Özgür olmak yerine hür olmayı seçen birey Taylor'ın ifadesiyle tamponlanmış benlik sahibi olan birey, yaşantısında başarı ve elde ettiği imkânlar açısından diğerlerine karşı farkı açabilir, dünyada kendini güvende hissedebilir, günlük birçok sıkıntıdan uzak kalabilir, sorumsuz bir hayat sürebilir, ahlaki değerlere önem vermediği için dünyadan daha fazla tat alabilir ve emsallerine göre daha fazla rahat edebilir. Fakat bu yaşam tarzı bireyin dar bir çerçevenin dışına çıkmasına müsaade etmez (Özel, 2017d, s. 44). Çünkü tamponlanmış bir kimliğe bürünmüş modern insan mensubiyet duygusunu terk ettiği için onun yaşantısında kendi bireysel hayatı dışındaki sosyal kurumlarla bir etkileşimi yoktur (Özel, 2017ı, s. 19). Bu tür bireyler Özel'e göre bir topluluk oluşturmaktan oldukça uzaklaşmış, kendilerini bir arada tutacak bir asabiyetleri kalmamış, modern sistemin istekleri

doğrultusunda günlük hayat içinde yaygın olan yaşam formlarından birini benimseyen bir güruh haline gelmişlerdir (Özel, 2018a, s. 580). Yani birey, kafese tıkılmış bir köleden farksızdır. Taylor da bu durumu araçsal aklın kamusal bağımsızlığı ortadan kaldırması olarak ifade etmektedir (Taylor, 2012, s. 756).

Gerek Taylor gerekse Özel, modernleşmenin bireyleri tamponlanmış bir kimliğe bürünmeye sevk ettiğini, tamponlanmış kimlik sahibi bireyin o toplum için önemli olan değerlere kayıtsız kaldığını, rasyonel hareket ettiğini dile getirmektedir. Taylor da Özel de günlük hayatını rasyonel bir şekilde planlayan, içinde yaşadığı toplumun yüksek değerlerini hesap dışı tutan bireyin kendini özgür saymasına rağmen özgür olamadığını, hayatında bir daralma ve anlam kaybıyla karşı karşıya kaldığını ifade etmektedir. Bununla birlikte, Özel'in bireyin referans kaynağı olarak dini görmesine rağmen Taylor tek referans olarak dini görmemektedir. Taylor için toplumun gelenek ve görenekleri, ritüelleri de bireyin referans kaynağı olarak değerlendirmektedir. Bunun neticesi olarak Taylor siyasi kimlik açısından çok kültürlülük kavramını geliştirirken Özel Müslüman-Türk kimliğinde ısrarcıdır.

4.2. Gündelik Hayatın Onaylanması

Bireyin maksimum faydaya ulaşması, duyacağı sıkıntıları çok geniş bir alana yayarak etkisini en aza indirmesi açısından gündelik yaşantısında takınacağı tavır son derece önemlidir. Gündelik yaşamın onaylanması demek bir anlamda kişinin öte dünya, ilahi inanç ve sorumluluklar gibi birtakım yargılardan kendini sıyırarak daha dar bir çerçevede bir hayat planı öngörmesidir. Taylor; gündelik hayatın onaylanması ile birey için aile, iş ve üretimin en önemli gündem haline gelmesini ifade etmektedir (Taylor, 2017, s. 96). Bir başka deyişle Taylor; gündelik hayatı, bireyin hem ekonomik ilişkilerini sürdürmesi hem de mahrem bir alan olarak kabul edilen aile yaşamını devam ettirmesi olarak anlamaktadır (Oralgül, 2018, s. 6).

Taşgetiren'e göre Taylor'da; gündelik hayatın onaylanması, bireyin kendi doğası ve istekleri doğrultusunda hareket edebilmesine imkân vermekte, bireyi herhangi başka bir otoritenin egemenline girmekten kurtarmaktadır (Taşgetiren, 2018, s. 87). Daha açık bir ifadeyle gündelik hayatın onaylanması, kişinin tamponlanmış bir benlik ile hareket edebilmesine imkân vermekte, hayatını şekillendirirken araçsal iş ve eylemlere başvurabilme fırsatı sunmaktadır. Bu anlamda Taylor da gündelik hayatın insani eksende onaylanmasını araçsal aklın hâkim olmasının arkasında yer alan ahlaki değerlerden biri

olarak görmektedir (Taylor, 2017, s. 96). Zira Taylor gündelik hayatın geçerli yaşam tarzı haline gelmesinde kilisenin ve ruhban sınıfının dini yaşama ilişkin aracılık faaliyetlerine Protestanlar tarafından son verilmesinin, böyle bir aracılık faaliyetinin reddedilmesinin neden olduğunu ifade etmektedir (Taylor, 2012, s. 326). Daha açık bir ifadeyle püriten anlayışın kutsal olanın ve kutsal ile sıradan bireyler arasındaki aracıların reddi, seküler ve modernleşme eğilimli gündelik hayatı öne çıkartmış ve geçerli yaşam tarzı olarak benimsenmesini hızlandırmıştır. Taylor'a göre aslında Püritenler, dinden uzaklaşma anlamında bir hareket içerisine girmeyip isminden de anlaşıldığı üzere bir saflaştırma, arılaştırma hareketine başvurmuşlar ve dini yaşamın tek kutsal kaynağını kutsal kitap olarak görmüşlerdir. Bu hareketin neticesi olarak Roma Katolik Kilisesi ve onun temsilcileri tarafından geliştirilen bazı dinsel ritüeller reddedilmiştir. Tanrı'nın bireyin üretkenliğini arzuladığı bunun gereği olarak da bireyin kendisini yararlı bir işe aktif bir şekilde vakfetme isteği, aynı zamanda bireyin kamu yararı için de çalışmasının gerekli olduğu ve bunun Tanrı'nın amaçlarını gerçekleştirmenin yollarından biri olduğu inancı, gündelik hayatın ekonomik boyutlu onaylanmasını kolaylaştırmıştır (Taylor, 2012, s. 360). Püriten anlayışta, Tanrı'nın şanının arttırılması amacıyla "üretken ol ve çoğal" düsturu ile evliliğe ve cinselliğe, "mesleğinde var gücünle çalış" düsturu ile de iş ve meslek hayatına pozitif bir vurgu yapılmaktadır (Weber, 1999, s. 136). Diğer yandan seçkinliğe önem verip zenginliği bir seçkinlik göstergesi olarak anlamaları Püritenlerin iş yaşamını önemsemelerinin bir başka nedeni olmuş ve kapitalist sistemin gelişmesine katkı sağlamıştır (Erdem, 2009, s. 25). Dolayısıyla Püriten anlayış dini bir saikle ortaya çıkmasına rağmen netice itibarıyla gündelik yaşamın tam da Özel'in eleştirdiği şekilde ekonomik temelli olarak seküler bir tarzda dönüşmesine neden olmuştur. Yukarıda da belirtildiği gibi Taylor da gündelik hayatın kabul görmesinde Püriten anlayışın etkisini kabul etmektedir.

Tüzer'in de belirttiği gibi Özel, hayatının her döneminde, ortalama bir çizgi yakalayarak kalıplaşmış formlar içerisinde geçirilen bir ömrün karşısında yer almış, zorlamaların ve mecbur bırakılmaların bilincine ulaşarak bunların kendi hayatını kuşatmasına karşı mücadele vermiştir (Tüzer, 2012, s. 228). O etrafındaki fasit daireleri, kendini kuşatan yapıları sürekli yıkarak yeni zeminlere taşmaktadır (Aytekin, 2017, s. 207). Çünkü Özel'in bir derdi vardır ve sürekli o derde çare aramaktadır. Bir umutla çaldığı kapıdan istediğini bulamazsa orda oyalanmaz, hemen başka bir kapıya doğru yol alır. Kendi deyimiyle zincirlerine âşık olmaz, kendini kuşatan parmaklıklara hayran olmaz, araziye uymaz. O, günümüz Türkiye'sinde günlük hayata bir anlayış ortalaması dediği "ne şiş yansın

ne kebap" anlayışının, sıradanlığın, bayağılığın, törpülenmişliğin hâkim olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre insanlar çıkmalarına izin verilen sahnede sıradanlıkları ile övünmektedir (Özel, 2004, s. 21). Bir başka ifadeyle insanlar Özel'in gözünde teslim olmuş, her şeyi kabullenmiş bir durumdadır. Görüldüğü gibi Özel, gündelik hayata sorgulayıcı bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Özel'e göre, birey önemli ve değerli bulduğu duygu ve düşünceler ile günlük hayatındaki iş ve eylemlerini kıyasladığı zaman kendini bir anlam yoksunluğu içerisinde bulması durumunda günlük hayatını sorgulamalıdır. Söz konusu sorgulamanın neticesinde bireyin günlük hayatı, düşünce hayatının yanında kayda değer bir yer tutamıyorsa Özel'e göre o birey sahte bir hayat içerisindedir (Özel, 2017e, s. 82). Zira Özel'e göre, bireylerin dünyada kaldıkları süre içerisinde dünyayı çekip çevirme gibi bir sorumluluğu yoktur. Onların sorumluluğu dünyayı çekip çevirenin kendileri olmadığı bilgisine ulaşarak ulaştıkları bu bilginin gereğini yapmak ve bu doğrultuda bir hayat sürmektir (Özel, 2018b, s. 63). "Elle gelen bayram düğün" ve "Bana dokunmayan yılan bin yaşasın" anlayışı ile hareket edilmesi durumunda Özel'e göre tamamen gündelik yaşamın çarklarına ve modern medeniyetin mekanik sistemine teslim olunmaktadır. Bu yüzden modern medeniyetin sunduğu her şeyi sorgusuz sualsiz benimsemek yerine kadirşinas da olsa bir itaatsizlik göstererek onlara yaklaşmak kanaatimizce Özel'in gündelik yaşamın onaylanması karşısında tercih ettiği yaklaşımdır.

Batı medeniyeti bireylerin günlük hayatını mekanik bir işleyişe hapsetmiş, hayatın zenginliğini ve derinliğini perdelemiştir (Özel, 2017e, s. 101). Taylor da Özel'in bu düşüncesine paralel bir şekilde, gündelik hayatın onaylanmasının Batı medeniyeti üzerinde yeniden biçimlendirici bir etkisinin olduğunu ileri sürmektedir. Taylor'a göre gündelik hayatın onaylanması Hristiyan yaşantısının ulaşabileceği en yüksek yer olarak belirlenmesi sonucunu doğurmuş bununla birlikte daha önceki dönemlerde geçerli olan iyi anlayışlarını yerle bir etmiş, yeni seküler hayat formlarının ortaya çıkmasını kolaylaştırmıştır (Taylor, 2018a, s. 80). Gündelik hayatın onaylanması ile birlikte toplumsal tahayyülü şekillendiren değer ve algılar kökten değişikliğe uğramıştır. Aristokratik şan ve şeref etiğinde kendini güçlü bir şekilde hissettiren hiyerarşi, kendini feda etme anlayışı, daha önce sıradan bir bireyin yaşantısının çok üstünde değerli görülürken diğer yandan para, mal mülk edinmek için yapılan iş ve eylemler şan ve şeref etiğini önemseyen bir bireyin davranışları karşısında bayağı görülürken gündelik hayatın onaylanması ile birlikte tersine dönmüştür (Taylor, 2012, s. 320). Özel, akıntıya karşı durma metaforu ile bir anlamda gündelik hayata mesafeli duruşunu ortaya koymaktadır. Ona göre akıntıya karşı durmak hem bireye kendilik bilincini

kazandırmakta hem de bir istikamet tayin etmektedir (Özel, 2017h, s. 194). Bir başka ifadeyle Taylor ile benzer şekilde Özel, gündelik hayatın onaylanmasını birey ve toplum açısından olumsuz bulmakta ve bunun Batı medeniyetinin ve modernleşmesinin işini kolaylaştırmak, onların suyuna kürek çekmek olduğunu ifade etmekledir.

Özel; gündelik hayatın inşa edildiği dinamiklerin, ortaya çıkacak sonuçlar açısından da önemli olduğunu ifade etmektedir. Özel'e göre, eğer gündelik hayat; siyasi, ekonomik ve kültürel projenin hayata geçirileceği söylentisi ile ama tamamen ekonomik motiflerle yürütülürse sonucun tamamen bir yanılgı olacağını, nimet beklenirken zillet bulunacağını ifade etmektedir. Özellikle dünya sistemi olarak ifade ettiği kapitalizm ve onun ortağı modernleşme ile mücadele için gündelik hayat Özel'e göre ulvi sorumluluklar ve inancı merkeze alacak şekilde düzenlenmelidir (Özel, 2018b, s. 548). Oysa gündelik hayatın onaylanması ile birlikte; insani bir hayat, emek ve üretim, evlilik ve aile hayatı kapsamında değerlendirilmeye başlanmış, önceki dönemlerde geçerli olan "yüce" eylemler yıkıcı bir eleştiri ile karşı karşıya kalmıştır (Taylor, 2012, s. 320). Çünkü modernleşme hayatı basit bir denkleme indirgemiştir: Az vermek çok almak (Özel, 2016c, s. 308). Taylor'ın bahsettiği yıkıcı eleştirilere benzer şekilde Özel de modern Batı'nın Müslüman bir bireyin bir bütün olan hayatını önce özel hayat ve iş hayatı gibi ikiye böldüğünden daha sonra ise bu iki parçayı da daha küçük parçalara ayırarak o bütünlüğü yok ettiğini dile getirmektedir (Özel, 2017h, s. 321). Bu bölünmenin neticesi olan gündelik hayat, bireylerin tüm dikkat, çaba ve önceliklerini hayatlarını devam ettirebilmek için gerekli olan bireysel ve ailevi ihtiyaçlarına yönlendirmiş, Özel'in deyimiyle geçerli tek dini "geçim derdi" haline getirmiştir (Özel, 2017ç, s. 65).

Taylor'a göre gündelik hayatın onaylanmasının arkasında sosyal statülerin eşitlenmesi gibi bir eğilim de vardır. Buna göre gündelik hayatın onaylanması herkesi iş ve aile yaşamına katarak iyi yaşamın odağını, çalışmayan daha çok şan ve şeref etiğini kullanan bireylerden kurtarmıştır (Taylor, 2012, s. 322). Bir başka ifadeyle gündelik hayatın onaylanması iyi hayatı halk kesimi arasında yaygınlaştırmıştır. Özel de gündelik hayatın onaylanmasının aynı şekilde bireylerin belirli bir standart dâhilinde topluma katılımını sağladığını, fakat oluşturulan standart hayatın ortaya koyduğu iyi anlayışlarının bireyi uzun vadede tatmin etmekten uzak kalacağını belirtmektedir.

Gündelik hayatın onaylanması hem Taylor hem de Özel açısından araçsal aklın hâkimiyetini yaygınlaştırmış, bireyleri daha çok kapitalist bir anlayışla hareket etmeye yönlendirmiştir. Bu yönlendirme beraberinde modernleşme ve sekülerleşme eğilimini getirmiştir. Dolayısıyla gündelik hayatın onaylanması her iki yazar tarafından hoş karşılanan, olumlu bulunan bir olgu olarak değerlendirilmemiştir.

4.3. Türklük, Müslümanlık ve Çokkültürcülük

Çalışmanın bu bölümünde Özel ve Taylor'ın temel olarak farklı durduğu daha önceki bölümlerde de yer yer değinilen, Özel'in Müslüman-Türk vurgusuna karşı Taylor'ın çokkültürcülük yaklaşımı ele alınacaktır.

Her ne kadar Özel, düşüncesinde herhangi bir değişim olmadığını, kendisini sosyalist yapan saikle Müslüman yapan saikin aynı olduğunu ileri sürse de birçok düşünür onun düşünce serencamını Sosyalist Dönemi, Müslümanlık Dönemi ve Türklük Dönemi olmak üzere üç farklı dönemde ele almaktadır. Geldiğimiz noktada son iki dönemin birbirinden ayrılması, arasına kesin çizgiler çekilmesi zor gözükmektedir. Zira Özel'in son dönem yazılarında Müslüman ve Türk'ün ayrılmayacağına yönelik söylemler artmıştır. Burada bu çalışmanın konusu gereği Özel'in düşünce serüveni ele alınmayacak olup konuyla ilişkisi anlamında Türklük ve Müslümanlığa bakışına değinilecek, Taylor'ın çokkültürcülük düşüncesi karşısında durduğu yer ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Türk ve Müslümanlık Özel'in düşüncesinde birbirinden ayrı düşünülemeyecek, etle tırnak gibi olmuş iki değer sistemidir. Özel'e göre Türkiye Müslümanlık için vatan kılınmış ve yine Müslümanlık için vatan olarak kalmaya devam eden bir toprak parçasıdır. Bu yüzden toplumsal bir oluşum uğuruna yaşatılması gereken yegâne değer Müslümanlıktır (Özel, 2010, s. 43). Diğer yandan Türkiye'ye böyle önemli bir vasıf kazandıran ise Türkler olmuştur. Anadolu, Türkler tarafından Darü'l İslam kılınmış, Türkler sayesinde bugünkü kimliğini kazanmıştır. Türklerin Müslümanlıktan farklı bir seçeneğe yönelmesi demek kendilerinden vazgeçmesi demek (Özel, 2016a, s. 15), Türklüğün Müslümanlıktan ayrı bir şey olduğunu tasavvur etmek, bozulmaya, yozlaşmaya ve ümitsiz bir sürece çanak tutmaktır (Özel, 2018b, s. 79). İslamiyet, Türk toplumunun varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan şartlardan biri değil, en önemlisi, birincisidir (Özel, 2010, s. 89). Özel, Türkleri Müslüman olmalarından dolayı ayrıcalıklı görmektedir. Özel, Müslüman Türkleri ayrıcalıklı görmektedir ama bu Türkler Türkiye'de yaşayan Türklerdir. Bununla birlikte Özel'in dünya

Müslümanlarını yok saydığını söylemek haksızlık olacaktır. Müslüman-Türkleri ayrıcalıklı kılan İslam'ın bayraktarlığını artık onların yapıyor olmasıdır. Diğer yandan Türkiye kökenli Türkiye dışında yaşayan Müslüman Türkler konusunda ise Özel çok fazla bir şey söylememektedir. Bir başka ifadeyle Özel için Müslümanlık, Türk olmanın şartlarından biridir ama her Müslüman da Türk değildir. Öbür taraftan Özel'in Müslüman ve Türklüğe atfettiği bu önem Türk Müslümanlığı şeklinde de anlaşılmamalıdır. Zira ilk defa Yahya Kemal tarafından dillendirilen bu kavrama, Özel şiddetle karşı çıkmakta, Türklük ile Müslümanlık arasındaki bağın bir tarz, bir tamamlayıcılık ilişkisi olmadığını ifade etmektedir (Özel, 2017h, s. 335). Yukarıda bahsedilenler Özel'de yoğun bir karasal partizanlık vurgusunun olduğunu göstermektedir. Zira Özel, kendine saha olarak Türkiye'yi belirlemiş, halka yaslanarak yerelliği ve yerliliği ön plana taşıyarak başta dünya sistemi olmak üzere tüm evrenselci politikalara savaş açmış, onları düşman ilan ederek kendi mevziisini bulmuştur (Etil, 2017, s. 305-307). Bir başka ifadeyle Özel, modernleşmenin insanlığı sokmaya çalıştığı tek boyutlu sisteme karşı İslam'ın bir ümit olabileceğini ifade etmiştir (Özel, 2017ı, s. 50). Özel, dünya sisteminin karşısına Türk düzenini çıkartmıştır.

Özel'in bu başlık altındaki düşüncelerine Taylor'ın penceresinden bakıldığı zaman aslında Özel de Taylor gibi bir kimlik, bir tanınma, kabul görme mücadelesi vermektedir. Kimliğin oluşum süreci, bir yandan benzerlikler veya ortaklıklar üzerinden yürütülürken, diğer yandan da birtakım farklılıkların ön plana çıkarılmasına ya da çıkarılmamasına, dolayısıyla da bireyin kendini "öteki" olandan ayrıştırmasına yönelik bir çaba gerektirmektedir. Bu çaba bireysel olabileceği gibi çeşitli sosyal kimlikler için toplumsal düzlemde de olabilmektedir (Anık, 2018, s. 456). Özel, Müslüman-Türk kimliğini dünya sistemi dediği kapitalist düşünceye karşı Müslüman-Türkleri ötekileştirerek inşa etmektedir. Taylor'ın kimlik oluşumunda, tanınma ve çokkültürcülük düşüncesinde de Anık'ın bahsettiği sürecin izleri görülmektedir. Taylor, liberal düşüncenin hâkim olduğu toplumlarda farklı yaşam tarzlarında görülen kültürel hetorejenliğin siyasal düzlemde kabul görmesi ve eşit seviyede saygı gösterilmesini çokkültürcülük olarak adlandırmaktadır. Taylor'a göre çokkültürcülük, bireyin kendisi dışındakilere hoşgörü ve müsamaha göstermesi değil; kendi kültürel kimliğinin dışındaki farklı kültürel kimliklerin eşit derecede saygıdeğer addedilmesi anlamına gelmektedir. Çokkültürcülüğün temel şartı, bireyin dışarıdan dayatılan kimliklerle değil; bizzat kendi kimliği ile toplumda var olmasıdır. Zira Taylor'a göre bireyin kimliği tanınma veya tanınmama çok defa da başkaları tarafından yanlış tanınmanın neticesinde oluşmaktadır (Taylor, 2018b, s. 46). İki yazar arasındaki ayrışma genel olarak tanınmada

esas alınan kıstas noktasında ortaya çıkmaktadır. Özel'in kimlik oluşumunda dini esas alan yaklaşımına karşılık Taylor'da kimlik oluşumunda din bu kadar baskın bir yer kaplamamaktadır. Ayrıca Taylor'da Özel'in aksine savaş açılmış bir sistem, bir düşman da bulunmamaktadır. Zira Taylor, Özel'in savaş açtığı kapitalizmin siyasi alandaki ideolojisi olan liberalizmin toplumların çokkültürlü şekilde yaşayabilmeleri için en uygun iklim olduğu düşüncesinden çok uzak değildir. Bireye yeterli bir katılımcılık sağlamadığı gibi bazı eleştirilerine rağmen (Redhead, 2002, s. 222) Taylor'da liberalizmin evrensel çözümlerine karşı net bir karşıt duruş yoktur. Diğer yandan Taylor'ın çokkültürcülük düşüncesine temel teşkil eden, ülkesinin Quabec bölgesinde yaşayan insanların tanınma, var olma mücadelesi olduğu söylenebilir. Düşüncelerinin olgunlaşmasında Quabec etkili olsa da düşüncelerini belirli bir kara parçasında hayata geçirme gibi bir mücadele içerisinde olmadığından, çokkültürcülük fikrini varlık sebebi haline getirmediğinden dolayı Özel için kullanılan karasal partizanlık sıfatını Taylor için kullanmak zordur. Diğer yandan Redhead'in de belirtiği gibi Taylor'da en azından kendi ülkesi için federal bir devleti çağrıştıran yorumlara rastlamak mümkündür (Redhead, 2002, s. 223).

Çokkültürcülük ve tanınma düşünceleri politikalarının ortaya çıkmasının sebepleri noktasında her iki yazarın düşünceleri farklılık arz etmektedir. Taylor'a göre çokkültürcülük ve tanınma modernleşmeye bağlı olarak toplumsal büyük hiyerarşilerin yıkılmasının neticesinde ortaya çıkan modern olgulardır. Zira eski şeref etiğinin yerle bir edilmesi modern demokratik toplumda eşit haysiyetle tanınmayı gerekli kılarken toplumların çokkültürcü bir anlayışla varlığını sürdürmesini de bir anlamda zorunlu kılmıştır (Taylor, 2018b, s. 48). Daha açık bir ifadeyle modernleşme ile birlikte kimlik ve tanınma noktasında tek belirleyici olan toplumsal veya dinsel değerler gibi kişinin kendi beni dışındaki değerler olmaktan çıkmış, kişi bu değerlere bağlı kalsa da kendi bireysel, içsel değerlerinin de kimliğinin oluşumunda yer tutmasını talep eder hale gelmiştir. Sahicilik ideali denilen bu durumun ortaya çıkması ile birlikte Taylor'a göre "tanınma" da bir sorun olmaya başlamıştır. Zira birey, kimliğinin kendi içsel değerleri tarafından şekillenmesini istemekte, bir anlamda içine doğduğu toplumun bazı temel değerlerine karşı aykırı bir duruş ortaya koymaktadır. Diğer yandan tanınma diyolojik bir sürecin sonunda gerçekleştiği için bireyin birlikte yaşadığı diğer bireylerle iletişim halindeyken kullandığı dilin diğerleri tarafından da anlaşılması, davranışların kabul görmesi gibi bir sorun ortaya çıkmıştır. Dar çerçevede kimlik ve tanınma anlamında ortaya çıkan bu yeni durum kamusal alan açısından da çokkültürcülük gibi bir faktörün ortaya çıkmasını tetiklemiştir (Taylor, 2018b, s. 57). Özel'e göre çokkültürcülük,

çok dinlilik, çok hukukluluk gibi yaklaşımlar kapitalist dünyanın ortaya çıkardığı emperyalist bir politikadır. Temel olarak kültürel çeşitliliğin zenginlik getirdiği fikrini işleyen bu politika, milletleşme konusunda istekli ve ısrarlı olan dünyanın bazı bölgelerinde yaşayan toplumları yok etme gayesinin bir ürünüdür (Özel, 2009, s. 4). Buradan da anlaşılacağı üzere Taylor, çokkültürcülük politikası açısından geniş bir düşünsel arka plan oluşturmaya çalışırken Özel, diğer birçok konuda olduğu gibi bu konuda da dünya sistemini suçlamakta ve bu konunun da dünya sistemi tarafında piyasaya sürülen yapay bir politika olduğunu dillendirmektedir.

Nasıl ki Özel, Müslüman-Türk kimliğinin kamusal alanda hâkim bir yer edinmesini istemekteyse; aynı şekilde Taylor da tanınma olgusunu kamusal alana taşıyarak orada kültürel anlamda eşitlikçi bir yaklaşımın egemen olmasını istemektedir. Bir başka ifadeyle Taylor'ın ortaya koymaya çalıştığı monolojik bir kimliğe bağlı bireysel özgürlük değildir. Yıldız'ın da belirttiği gibi Taylor, bireylerin birbiri ile birebir benzerliğini değil, belirli bir toplumun bireylerinin aralarında belirli ortaklıkların olabilmesini, bu ortaklıkların yaşatılabilmesini savunmaktadır (Yıldız, 2019, s. 11). Özel'den farklı olarak Taylor'ın bu isteği sadece Kanadalılar veya Quabecliler için değildir. Taylor, dünyanın herhangi bir yerindeki herhangi bir toplumun egemenliği altında olduğu devletin en geniş topluluğunun yanında kendi farklılıklarını yaşatabilmesini savunmaktadır.

Özel; sosyalist eğilimler içerisinde olduğu dönemlerde, toplumsal etkileşim ve iletişim anlamında kültüre ayrıcalıklı bir yer tanımış, toplum içerisinde bireyi şekillendirme ve onun hareket alanını belirleme noktasında kültüre hakim bir konum sağlamıştır. Bununla birlikte bu dönem fazla sürmemiş, kültür ayrıcalıklı yerini dine bırakmıştır. Çünkü Özel'e göre toplumun veya bir milletin şekillenmesinde kültürün merkeze alınması ahlakın dışarıda kalmasına neden olmaktır. Kültürün merkeze alınması durumunda bireyin varlık, yaratılış gibi konularda kendisine sorular yönlendirmesi durumunda bu sorular cevapsız kalmaktadır (Özel, 2017c, s. 82). Kültürel bir bakış açısı ile hareket etmek toplumsal etkileşim ve iletişimin medeniyetin arzuladığı bir noktaya doğru gitmesine ve zamanla mekanikleşmesine neden olmaktadır (Özel, 2017b, s. 112). Diğer yandan Özel'e göre kültürün merkeze alınmaması dinin de kültürel bir olgu haline getirilmeden yalnızca din olarak algılanması Türkiye'deki Müslümanları ayrıcalıklı kılmıştır (Özel, 2017e, s. 27). Kanaatimizce bu durum Özel'in Müslüman-Türk özdeşliğine güçlü bir vurgu yapmasına imkan vermiş, kültürel farklılıklara veya kültürün şekillendirici özelliğine Taylor'ın aksine başka bir

pencereden bakmasına neden olmuştur. Daha açık bir ifadeyle Özel, Taylor'ın çokkültürcülük yaklaşımına mesafeli durmaktadır. Kaldı ki Özel, dini merkeze koymasına rağmen ılımlı İslam, kültürler arası diyalog gibi söylemlere de şiddetle karşı çıkmış bu tür söylemler karşısında kendisini "Kalın Türk" ilan etmiştir. Buna karşılık Taylor dinlerin esnekliğinden, içinde bulunulan zamanın gerekliliklerine göre kendilerini yenileme ve kendisine inanların gözünde olunması gereken yerde olmaları gerektiğinden bahsetmektedir (Maclure&Taylor, 2015, s. 84). Dahası Taylor, Kuzey Amerika'da ve Avrupa'da İslam'a karşı akılsız bir İslamofobi yürütüldüğünü ve bu akılsızlığa karşı çok ciddi bir mücadele verilmesi gerektiğini ifade etmektedir (Taylor, 2007). Bu noktada Özel ile Taylor neredeyse taban tabana zıt fikirler öne sürmektedir. Zira Taylor bir anlamda dinden inanları da hesaba katarak şekil almasını istemektedir. Taylor, eşit tanınma politikasından hareketle her kültürde değerli olan bir şeylerin olduğunu, bunun için devletlerin ve toplumların diğer kültürlere bu ön kabul ile yaklaşmalarının gerektiğini dile getirmektedir. Taylor'a göre farklı kültürlere bu tür bir ön kabul ile yaklaşılması durumunda zamanla kültürler arasındaki ortak noktaları ortaya çıkaracak bir kültürel ufuk kaynaşması meydana gelebilecektir (Taylor, 2018b, s. 87). Say, Taylor'ın bu çabasını çokkültürcülük konusunda farklı kültürlerin karşılıklı etkileşimlerinden yeni bir örgütlenme tarzı ortaya çıkarmaya yönelik diyalektik bir düşünme biçimi girişimi olarak değerlendirmektedir (Say, 2013, s. 153). Taylor'ın çabasından anlaşılmaktadır ki toplumlar ve devletler, diğer toplumların kültürlerine karşı sadece eşit tanınma politikasıyla yaklaşmamalıdır. Bu tür bir yaklaşım ona göre yetersizdir (Maclure&Taylor, 2015, s. 77). Bunun için devletler ve toplumlar diğer toplumların kültürlerindeki farklılıkları görmezlikten gelmemeli, o toplum için bu farklılığın değerli olduğunu kabul etmeli, o topluluğun bu kültürel farklılığı yaşatabilmesine, koruyabilmesine fırsat vermelidir. Bunun için de yapılması gereken en temel uygulama herhangi bir kültürün değerli yanlarının olduğunu kabul etmek ve bunun ortaya çıkarılması için kültürel bir etkileşime ve iletişime fırsat vermektir. Bir başka ifadeyle Taylor'ın çokkültürcülük politikası, hayatını bir arada sürdürmek zorunda olan farklı kültürlerin her birini değerli gören, varlığını sürdürdüğü toplumsal yapıya eşit haklarla entegre edilmesi gerekliliğini ileri süren bir politikadır. Taylor'ın bu düşüncesi, onun modern toplumlarda çokkültürcülüğün hakim olabilmesi için bir kültürler arası diyalog projesi önerisinde bulunduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte Fernández, Taylor için farklı kültürlerin korunması ve yaşatılmasının ikincil bir durum olduğunu aslında Taylor için temel endişenin kimliklerin tanınması olduğunu iddia etmektedir. Ona göre Taylor, kültürleri korumaksızın kimliklerin tanınmasının imkânsız olduğunu düşündüğünden çokkültürcülük savunusunu geliştirmiştir

(Fernández, 2013, s. 63). Daha açık bir ifadeyle Taylor, bireysel kimliklerin tanınmasını garanti edebilmek adına cemaatçi bir çözüme başvurmaktadır. Kanaatimizce Taylor'ın kimliğin oluşumunda sahicilik etiğini yumuşatarak kimlik oluşumunda aynı zamanda kültüre de önemli bir pay bırakması Fernández'in savının destek bulmasına imkân vermektedir. Bununla birlikte Taylor'ın bir komüniteryan olarak değerlendirilmesi karşısında Fernández'in bu iddiasının çok fazla bir geçerliliği kalmamaktadır. Öte yandan Yıldız, Fernández'in ifadelerinin tam tersi bir yorumda bulunmakta, Taylor'ın farklılıkların tanınmasına bireysel anlamda değil toplumsal anlamda yaklaştığını ifade etmekte, Taylor'ın amacının tek tek bireysel anlamda bir eşitlik savunuculuğu olmayıp farklı gruplara toplumsal anlamda bir eşitlik savunuculuğu olduğunu dile getirmektedir (Yıldız, 2019, s. 21). Kanaatimizce de Taylor kamusal alanda toplumsal bir eşitliğin savunusunu yapmaktadır. Zira Taylor, her bir kültürün değerli olan yanlarının olduğunu ileri sürmekte ve diğer kültürlerin, herhangi bir kültürün değerli olan yanını ortaya çıkarmaya eğilimli ve istekli olmasını istemektedir. Tabi Taylor burada söz konusu değeri Özel'de olduğu gibi sadece din, toplumsal tavır, millet gibi tek bir faktöre atfetmemektedir.

Özel'e göre cumhuriyet yönetimi laik bir politika izlemesine rağmen Türkiye'de Müslümanları homojenleştirmiştir. Yunanistan'a Türk kökenli Hristiyanları göndermiş, etnik olarak Türk olmayan Müslümanları almıştır. Diğer yandan Balkanlardan ve Kafkaslardan yapılan göçlerde ırk esaslı olmayıp din esaslıdır (Özel, 2016a, s. 50). Diğer yandan Özel'e göre İstiklal Marşı'nda yer alan ırk kelimesi somut bir ırkı öne çıkarmak veya vurgulamak için değil kültürel bir homojenliği ifade etmek için kullanılmıştır (Özel, 2018b, s. 208). Daha açık bir ifadeyle Özel İstiklal Marşı'nda geçen "ırk" kavramının modern medeniyetin ulus devletleri inşa etmekte kullandığı ırk kavramından farklı bir anlamda, kültür birliği anlamında kullanıldığını ifade etmektedir. Son dönem yazılarına bakıldığı zaman ise aslında Özel'in kültür birliği ifadesini din birliği ile tevil ettiğini söylemek zorlayıcı bir yorum olmayacaktır. Zira Özel'e göre kültürü homojen kılan etnik anlamda bir ırk birliği değil din birliğidir. Türklük bir kültür farklılaşmasının ürünü değildir (Özel, 2017h, s. 144). Türk kimliğini kazandıran; ten rengi, ırk, kültür veya bir kabile üyeliği değildir. Türk kimliğini kazandıran Müslümanlıktır (Özel, 2016b, s. 153). Türk kâfirle çatışmayı göze alan Müslümandır (Özel, 2010, s. 165). Türk kimliğini kazandıran bir anlamda o toplumun asabiyetidir. Bir başka ifadeyle Türklük Özel'e göre bir rol sahibi olmak, bir tavır koymaktır. Türklük; bir ethos, karakter, seciye, şuur bir ahlak sahibi olmaktır (Özel, 2016b, s. 161). Özel'in bu görüşleri bize onun milliyetçi ve muhafazakâr bir çizgi

olan Ziya Gökalp çizgisinden ve İslam öncesi Türklük vurgusunu öne çıkaran Nihal Atsız'ın çizgisinden farklı bir yerde konumlandığını göstermektedir. Her ne kadar Gökalp'in kültür, mefkûre ve dil söylemleri Özel'in düşüncesini anımsatır gibi gözükse de yukarı da bahsedildiği gibi başta medeniyet ve dinin yeri gibi çeşitli noktalarda oldukça farklılık göstermektedir. Değerlendirmelerden de anlaşılacağı üzere modernleşmenin birey ve toplum üzerinde yarattığı kimlik temelli sıkıntılara Taylor çokkültürcülük reçetesini sunarken Özel inançta, İslam'da birleşme reçetesini sunmaktadır. Öte yandan Taylor'ın çağrısı evrensel bir çağrı iken Özel'in çağrısı en azından ilk etapta Türkiye ile sınırlıdır.

Özel, Türkiye'yi yönetme yetki ve sorumluluğunun da Müslümanlarda olması gerektiğini ifade etmektedir. Diğer yandan Müslümanların bu yetki ve sorumluluğu almaları zorla elde edilmemeli, demokratik bir sistemin tabi işleyişi sonucu ortaya çıkmalıdır (Özel, 2018a, s. 349). Diğer yandan Özel, toplumum günlük hayatında sergilediği İslam dairesinde kalan gelenek ve göreneklerdeki küçük farklılıkları kültürel homojenliğe aykırı görmez. Özel'e göre bu bir çokkültürcülük değil aksine hakim kültürde koşullara bağlı olarak süreç içerisinde oluşan farklılıklar ve bu farklılıkların değişik ölçülerde temsil gücü kazanmasıdır (Özel, 2009, s. 5). Onun kültürel homojenliğe aykırı gördüğü daha geniş, dinsel anlamdaki farklılıklardır. Bu ifadelerden de anlaşılmaktadır ki Özel, bireysel anlamda Müslüman-Türk özdeşliğini önemsemekle birlikte, bu özdeşliğin toplumsal anlamda gerçekleşmesini daha ön plana çıkartmaktadır. Zira bireyden başlayan tavrın kamusal alanda etkili olabilmesi için toplumsal bir hareket veya tavır haline gelmesi Özel'in arzuladığı bir durumdur.

Taylor, ortak amaçları bireysel amaçların üzerinde görmesi bakımından Özel ile benzerlik gösterir. Özel, "ben" tekil zamirini sıklıkla kullansa da buradaki zamirin Türkiye olduğunu defaten dile getirmiştir. Bununla birlikte Taylor, çokkültürcülüğü önceleyen yaklaşımını, liberalizm eksenli açıklamaya çalışmaktadır. Taylor'a göre; işlemsel liberalizm, farklılıkları tanımaz, hakları tanımlar fakat kuralların herkese aynı şekilde uygulanmasını talep eder, diğer yandan kolektif gayelere kuşkuyla bakar. Toplu gayeler bakımından sadece âdil ve eşit dağılım konusuna eğilir fakat bu tür gayelerin varlığını yok sayar. Taylor'ın tözel liberalizmine göre ise devlet tarafsız olamaz. Bu tür liberal düşüncenin hâkim olduğu bir toplumda kültürel hiyerarşiden söz edilemez. Bu tür liberal anlayışlar çoğu zaman farklı kültürlerin yaşamalarını destekleyebilirler (Taylor, 2018b, s. 80-81). Buradan da anlaşılmaktadır ki komüniteryan olarak değerlendirilmesine rağmen Taylor işlemsel liberal anlayışa olmasa bile tözel liberal anlayışa yeşil ışık yakar gibidir. Dahası Taylor,

çokkültürcülük gibi değerlerin İslam toplumlarının aksine liberal toplumlarda daha rahat yaşatılabileceğini ima etmektedir (Satıcı, 2016, s. 181). Özel, her ne kadar çokkültürcülük, ılımlı İslam gibi politikalara karşı olsa da İslam toplumlarının engin hoşgörüsü kanaatimizce Taylor'ın dikkatinden kaçmıştır.

Özel, Türklüğü ve Müslümanlığı kapitalizmin onun deyimiyle dünya sisteminin karşısında konumlandırır. Özel'e göre Batı medeniyeti dünya üzerinde bütün toprakları bir şekilde etkilemiştir. Ama Batı medeniyetinin köle haline getiremediği tek toprak parçası Türkiye'dir. Türk hiçbir zaman burjuvazi olmamıştır. (Özel, 2010, s. 67). Bir başka ifadeyle Türk, kapitalist Batı medeniyeti için öteki olarak değerlendirilen kişidir (Özel, 2010, s. 106) Özel'e göre Türk demek, varlığını tarihsel olarak kapitalizm karşıtlığı ile ispatlamış olan varlığa sahip çıkmak demektir (Özel, 2016b, s. 21). Türkler tarih sahnesine daha sonra modernleşmeye ortak olmamanın numunesini vererek çıkmışlar, modern dünyanın karşısında yer alan tek kutbu temsil etmişlerdir (Özel, 2016a, s. 107). Özel'e göre Müslüman olarak kalabilmenin koşulu Türkiye'yi Türkiye yapan ve hali hazırda yaşama imkanı olan hangi değer varsa onların varlığını savunmak ve korumak, bu değerlerin devamlılığını sağlamak için savaşa hazır bir asker kimliğine bürünmektir (Özel, 2016a, s. 83). Buradan da anlaşılacağı üzere Özel, Taylor'ın aksine korunması ve yaşatılması gereken değerler ile diğer devlet ve kültürler tarafından tanınması gereken değerleri oldukça sınırlandırmıştır. Özel'de Müslüman-Türk kimliği Türklerin kendilerini dünya sisteminin karşısında konumlandırmasıyla şekillenmektedir. Özel'e göre Türkler Kur'an'ı merkeze alarak kapitalizm karşısında bir düzen kurmuşlardır ve kurulan bu düzene Özel, Türk düzeni demektedir (Özel, 2016b, s. 153).

Taylor'a göre, günümüzün modern demokratik devletleri, egemenliği altında bulunan bireylere ırk ve kültür gibi ayrımlar gözetmeksizin nasıl eşit insan hakları, seçme ve seçilme hakkı tanıyorsa aynı şekilde onlara, geleneksel kültürünün bir değer temsil ettiğini ifade etme ve onu dışa vurma, onun canlı kalmasını sağlama hakkını da tanımalıdır (Taylor, 2018b, s. 88). Aksi durumda modern toplumda daha fazla birey kendi toplumsal köklerinden uzaklaşmaktadır (Taylor, 2017, s. 73). Bu talebinin somut bir göstergesi olarak Taylor köklü inanç farklılaşmalarını rahatsız etmeyecek bir norm üzerinde tüm dünya toplumlarının uzlaşarak yaşayabilecekleri bir formül üzerinde de durmaktadır. Bu minvalde tüm dünyanın üzerinde anlaşabileceği bir insan hakları tartışması da başlatmıştır (Taylor, 1996, s. 18). Görüldüğü gibi Taylor, modern devletlere çokkültürcü olma ve çokkültürcülüğü destekleme

çağrısında bulunmaktadır. Dahası Taylor bu düşüncelerinin hayat bulabilmesi için siyasi açıdan adem-i merkeziyetçi bir yönetim tarzının da savunusunu yapmakta, Kanada örneğinde bunu, devlete olan bağlılığın arttırılmasının bir yolu olarak görmektedir (Redhead, 2002, s. 7). Buna karşılık Özel; çokkültürcülük, çok dinlilik, çok hukukluluk gibi yaklaşımları bir emperyalist uydurma olarak değerlendirmekte, kültürel çeşitliliğin zenginlik getirdiği fikrini de milletleşme konusunda istekli ve ısrarlı olan dünyanın bazı bölgelerinde yaşayan toplumların kökünü kazımak hedefiyle dayatılan bir proje olarak görmektedir (Özel, 2009, s. 4). Dahası Özel Batı'nın insan hakları söylemini de tabir yerindeyse modernleşmenin maskelerinden biri olarak görmekte, bu açıdan da Taylor'dan ayrılmaktadır. Genel bir değerlendirmeyle Taylor'ın, çokkültürcülüğü bir umut olarak görmesi karşısında Özel'in çokkültürcülüğe bir yıkım politikası olarak baktığını söylemek mümkündür. O "McDonaldlaşma"ya karşı durmaktadır.

4.4. Toplumsal Hareket ve Toplumsal Tahayyül

Taylor; toplumsal tahayyülü, herhangi bir toplumdaki müşterek uygulamaları ve yaygın şekilde paylaşılan meşruiyet duygusunu ortaya koyan anlayış olarak tanımlamaktadır. Ona göre toplumsal tahayyül; bireylerin, karşılıklı beklentilerine yönelik bir duygu, toplumsal hayatın devamlılığının sağlanabilmesi için o toplumun üyelerine düşen görevlerin yerine getirilmesine yönelik bir anlayıştır (Taylor, 2018a, s. 31-32). Taylor, toplumsal tahayyül kavramı ile bir anlamda toplumun geneli için davranış kodlarını belirleyen bir rehberi, bir kılavuzu işaret etmektedir. Özel'in teknik olarak bir toplumsal tahayyül tanımı yoktur. Bununla birlikte Özel'in toplumsal tahayyülü herhangi bir milletin "nomos"u olarak gördüğünü rahat bir şekilde söylemek mümkündür. Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere toplumsal tahayyül; bir toplumun hafızası, kodları ritüelleri olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla bireyler toplumsal tahayyül sayesinde nerde nasıl hareket edeceklerini, hangi olay karşısında nasıl bir tavır takınacaklarını, nerde duracaklarını bilirler. Toplumun belirli bir yönde değişmesi, bu değişimin o toplumda yaygın olarak kabul edilmesi, bir anlamda mevcut toplumsal tahayyülün, toplumsal rehberin değişmesine bağlıdır. Çeşitli saiklerle tahayyülde ortaya çıkan değişimler toplumun yeni meşruiyet zemini haline gelmekte, bireyler kendilerini bu yeni duruma göre şekillendirmektedir.

Değişim olgusuna bütünsel bir yaklaşımla bakma fırsatı veren toplumsal tahayyül kavramı ile Taylor'ın ortaya koyduğu temel tez, günümüz Batı medeniyetinin geleneksel Avrupa ve Kuzey Amerika toplumlarının toplumsal tahayyüllerinde yaşanan birtakım seri dönüşümlerin sonucu olduğudur (Montero, 2011, s. 303). Taylor'a göre modern düzen ahlakına bağlı olarak gelişen bu seri değişim ve dönüşümler, sahicilik etiği, tamponlanmış benlik gibi yeni olguları, bireysel kendini gerçekleştirme gibi bazı ahlaki normları ortaya çıkarmıştır (Taylor C. , 2002, s. 85). Bununla birlikte modernleşme artık toplumsal tahayyülleri dıştan baskılarla oluşturmaya doğru yol almaktadır (Taylor, 2014a, s. 157). Taylor'ın toplumsal tahayyül kavramı tam anlamıyla olmasa da Özel'de İslami tavır ve İslami hareket kavramlarına karşılık gelmektedir. Özel, İslami hareketi bir din hareketi olarak görmez. Din tamamlanmıştır. İslami hareketin de dini yeniden yorumlama, onun hükümlerini değiştirme gibi bir amacı yoktur (Özel, 2017g, s. 327). O halde Özel'e göre Müslümana düşen tamamlanmış olan bu dine uymaktır. Dolayısıyla Müslümanların yeni bir din meydana getirme gibi bir görevi yoktur. Fakat İslami hareket kaybettiği mevzileri geri almak adına mücadeleye devam etmektedir. Mücadele, yaşama biçimi olan İslam'ın hâkimiyetini sürdürme mücadelesidir (Özel, 2018a, s. 83). İslami hareket, Müslüman toplumun gündelik hayatından kâfirlere özgü olan sevinç ve kederleri çıkarma, Batı tarafından dayatılan insan profilini reddetme mücadelesidir (Özel, 2017b, s. 310). İslami hareket hakkı olan şeyi geri alma mücadelesi, bir karşı hamledir (Özel, 2017g, s. 329). Bir başka ifadeyle Özel, Türk toplumunda dünya sistemi dediği düzen karşısında İslami hareket olarak adlandırdığı toplumsal bir tahayyülün oluşumu için mücadele vermektedir. Özel'in mücadelesi, özün gürleştirilmesi mücadelelisidir. Bu mücadele kendi toplumunun tahayyüllerine sahip çıkma ve söz konusu tahayyülün bozulan veya sapan yanlarını kendi talepleri ile değiştirme mücadelesidir. Özel, son dönemlerinde Türkler üzerinden biraz daha erken dönemlerinde ise tüm dünya Müslümanları üzerinden İslam dünyasının meşru ortak tahayyülünün yaygınlaştırılması için çaba göstermiştir. Kalkan'ın da belirttiği gibi Özel'in bu mücadelesi, kafasındaki ideal bir toplum düzenini hayata geçirme mücadelesi değildir (Kalkan, 2010, s. 251). Zira Özel'in zihninde ideal bir İslam toplumu yoktur. O belli ilkelere uyulmasının belirli bir yaşam tarzını getireceğine inanmaktadır (Özel, 2017g, s. 393). Onun ideali öze dönüş, Kur'an ve sünnetin rehberliğini kabulleniştir. Bunu da Of Not Being a Jew şiirinde "Eve dön!" çağrısıyla somutlaştırmaktadır (Özel, 2017f, s. 246). Bu çağrı değerlerine dönme ve onlara sahip çıkma, onları yeniden ayağa kaldırma çağrısıdır.

Özel, dünya sisteminin ve modern Batı medeniyetinin Müslümanlar aleyhine müteaddit defalar yaptığı olumsuz hamleler karşısında İslam dünyası tarafından da bireysel ve topluluk halinde çeşitli karşıt hamlelerin yapıldığını ifade etmektedir (Özel, 2017ı, s. 50). Başta ümmetçilik olmak üzere bu karşıt hareketlerin hepsi Özel tarafından yetersiz görülmektedir. Özel, ümmetçiliğin başarısızlığını çeşitli sebeplere bağlamaktadır. Bunlardan biri, ümmetçiliğin İslam dünyası içerisinde yer almakla birlikte modern Batı medeniyetinin unsurları ile ittifak halinde olan unsurları barındırmış olmasıdır (Özel, 2017ı, s. 148). Bu duruma Birinci Dünya Savaşı yıllarında bazı Müslüman unsurların Müslümanlar aleyhine kimi Batı devletleri ile işbirliği yapması örnek gösterilebilir. Diğer bir sebep olarak Özel, ümmetçilik hareketinin İslami değerler esas alınarak veya her ne olursa olsun İslami sınırları terk etmeksizin Müslüman kalınarak başlatılan bir girişim olmaktan uzak kalmasını göstermektedir. Ümmetçilikte, dünya sistemi karşısına ona benzeyen bir sistemle çıkma, ona onun usul ve araçları ile karşı koyma gibi bir hataya düşülmüştür (Özel, 2017ı, s. 149). Özel'in, teknik ve medeniyet konularındaki görüşlerinin yansımaları bu noktada da görülmektedir. Özel düşüncesini özgün ve değerli kılan da aslında bu farklı mücadele metodudur. Daha açık bir ifadeyle Özel, ümmetçilik hareketinin başarısızlığını o hareketin içeriğine bağlamaktadır. Özel'e göre dünya sistemiyle mücadele etmek için ortaya konulacak hareket, İslam dairesi içerisinde kalınarak başlatılacak, maddi bir hareket olmaktan çok manevi bir hareket olmalıdır. Zira Özel'e göre, bugüne kadar dünya sistemine karşı başlatılan maddi içerikli hareketler sistem tarafından kısa sürede bastırılmış veya sistemin lehine kullanılır bir hale sokulmuştur (Özel, 2017ı, s. 162). Yukarıda bahsettiğimiz ve bahsedemediğimiz daha birçok gerekçe ile Özel, Aytekin'in de belirtiği gibi İslam'a ilişkin Müslümanların sentezci görüşlerine hep karşı durmuştur (Aytekin, 2017, s. 223). İslam dünyası, ekonomik bir güç elde etme anlamında mevcut usullerin dışında bir usul geliştirememiş, geliştiremediği için de dünya sisteminin yörüngesinden çıkamamıştır (Özel, 2018a, s. 376). Özel'in endişesi, İslam dünyasının bu noktada tam da Taylor'ın toplumsal tahayyül dediği olgunun etkisine kapılmasıdır. Taylor modern dünyada insanların, mevcut düzeni geçerli tek toplumsal tahayyül olarak görme yanılgısına kapıldıklarını ifade etmektedir. Bu nedenle Taylor, Özel'in aksine daha çok toplumsal bir hareketin veya tahayyülün nasıl geliştirilmesi gerektiğini değil mevcut toplumsal tahayyülün nasıl oluştuğunu, hangi evrelerden geçerek bu hale geldiğini ve toplumda nasıl bir etki bıraktığını açıklamaya çalışmaktadır. Özel, modern medeniyetin ve dünya sisteminin toplumsal tahayyülünü ortaya koymakta Taylor'a ek olarak bir de Müslüman-Türk toplumunun tahayyülünün nasıl olması gerektiği üzerine kafa yormakta onun mücadelesini vermektedir.

Taylor, modernleşmenin mevcut toplumsal tahayyülün insanların zihninde nasıl geçerli tek tahayyül gibi algılandığını ortaya koymaya çalışarak aslında tek bir toplumsal tahayyül olmadığını, olması da gerekmediğini açıklamaya çalışmaktadır. Bu yönüyle de bir anlamda Özel gibi farklı bir tahayyül ortaya koyma mücadelesi verenler için bir zemin oluşturmaktadır. Taylor, modern düzen ahlakı dediği toplumsal hiyerarşinin çöktüğü yeni düzende modern öncesi zamanlarda toplumun örgütlenişi anlamında işlevsel yapılanmanın yok olduğunu, bunun başlı başına modern tahayyülün oluşumunda en etkili gelişmelerden biri olduğunu ileri sürmektedir (Taylor, 2014a, s. 197). Zira modern toplumsal tahayyülde hiyerarşik bir yapılanmaya yer olmadığı gibi herhangi bir işlevin içsel bir anlamı da yoktur. Yeni düzende işlevler ve yapılar araçsallaşmıştır. İşlevler söz konusu bu yeni düzende tamamen rasyonalitenin gereklilikleri doğrultusunda dışsal faktörler tarafından belirlenmektedir. Daha genel bir ifadeyle Taylor'a göre modern toplumsal tahayyülün oluşumunda kültür ve din gibi kurumların etkisi oldukça azdır. Özel'in düşüncesi ise toplumun tahayyüllerinin belirlenmesinde en önemli kurumun din olması gerektiği yönündedir. Bu vurgu Topçu da kültüre, Sezai Karakoç ve Necip Fazıl, Ziya Gökalp gibi önde gelen düşünürlerdeyse medeniyete yapılmaktadır. Postman ise teknik ve teknolojinin baskın olduğu bu modern toplumsal tahayyüle karşı, din ve kültürü güvenli liman olarak görmektedir (Postman, 2006, s. 97).

Özel'e göre İslam adına toplumsal bir harekete başvurmak isteyenler iki temel konuda hemfikir olmalıdır. Bunlardan ilki harekete yeltenenlerin Müslüman topluluk ile sessiz yığınların çıkarlarını birleştirmek; ikincisi, az sayıdaki homojen Müslüman topluluk ile sessiz kalabalık arasındaki iletişim ve etkileşimi arttırmaktır (Özel, 2018a, s. 498). Dünya Müslümanlarının iletişim halinde olmasını sağlayacak Müslüman bir kamuoyu oluşturulmasının Müslümanların gücünü arttıracağını vurgulayan Özel, böyle bir girişimin İslam dünyasını, pazarlıklar veya hesapların ürünü olmaktan çıkararak bütün Müslümanların parça parça sorumluluk yüklendikleri canlı bir organizma haline getireceğini ifade etmektedir (Özel, 1978, s. 2). Sosyalistlikten Müslümanlığa geçtiği ilk yıllarda bu şekilde İslami harekete tüm dünya Müslümanlarını ortak etmeyi amaçlayan Özel daha sonraki yıllarda, bu hareketi Türklerden beklemeye başlamış, söz konusu sorumluluğun Türklerde olduğunu yüksek bir sesle dillendirmiştir. Bir başka ifadeyle Özel artık evrensel bir İslami hareketten yana değildir (Özel, 2017g, s. 341). Dahası 2010'lu yıllardan sonra Özel bir Türk tesanütünden de bahsetmekle birlikte buna ilişkin çok ayrıntılı fikirler ortaya koymamıştır. Kanaatimizce Özel'in Türk tesanütüne yüklediği anlam ile İslami harekete yüklediği anlam

benzerdir. Zira Türk tesanütünü de dünya sistemine galebe çalacak bir hareket olarak değerlendirir. Ayrıca Türk tesanütünün ahlaki bir temele, cihadın beslediği bir siyasete ve sadece helal kazanca dayanan bir iktisadi düzenden teşkil olacağını belirtmektedir (Özel, 2017ç, s. 130). Buradan da anlaşılacağı üzere Türk tesanütünün İslami hareketin daha somut bir görünümü olduğunu söylemek mümkündür. İslami hareket adına son dönem düşünceleri, Özel'in benzer görüşleri savunanlar arasında farklı bir yer edinmesine neden olmuştur. Bu açıdan Özel onlara bir uyarı niteliğinde, hareketi başlatanların iki şeyi de ayırmaları gerektiğini dile getirmektedir. Birincisi kendi çıkarları ile dünya sisteminin çıkarlarını, ikincisi Müslüman ile gayrimüslimi ayırmalıdır (Özel, 2018a, s. 498). Kanaatimizce Özel bu hususları, düşüncenin ve tavrın harekete dönüşmesi için bir öncelik olarak görmektedir.

Taylor'a göre, toplumsal tahayyül toplumsal kuramdan çok daha güçlüdür. Tahayyülde pratikler küçük bir azınlığın kontrolünde olmayıp daha geniş halk yığınları tarafından benimsenmektedir. Diğer yandan tahayyüller, kuramsal ifadelerle değil toplum kesimlerinin benimsediği hikâyeler, imgeler gibi anlatı tarzları ile ifade edilmektedir. Bununla birlikte tahayyüller genellikle elit bir kadronun ortaya koyduğu kuramın halk yığınlarına mal olması ile de ortaya çıkabilmektedir (Taylor, 2018a, s. 31). O'Neill de toplumsal tahayyülün, akademik, bürokratik ve siyasi elitlerin soyut teorilerinden çok toplum için doğru olan ve mücadele etmeye değen ortak veya popüler anlayışlara odaklandığını belirterek Taylor'ın, toplumsal tahayyülün toplumsal kuramdan güçlü olduğu savını doğrulamış hatta desteklemiştir (O'Neill, 2016, s. 30). Diğer yandan Taylor'ın toplumsal tahayyül düşüncesi eleştirilere de maruz kalmaktadır. Kurtar; Taylor'ın toplumsal tahayyül düşüncesini, dönüşümdeki maddi öğeleri göz ardı ettiği veya önemsizleştirdiği gerekçesiyle eleştirmektedir. Ona göre Taylor, dönüşümü sadece bir düşünme biçimi olarak algılama hatasına düşmüştür. Bunda Kurtar'a göre Taylor'ın, kapitalist dünyanın ortaya çıkışından ayrı düşünülerek ortaya konulan modernlik anlatılarınca etkilenmesi belirleyici olmuş, bu etki Taylor'u benlik üzerinden bir toplumsal tahayyül düşüncesi ortaya koymaya sevk etmiştir (Kurtar, 2019, s. 66). Genel olarak bir liberalizm eleştirisi olmasına rağmen Taylor da Özel kadar güçlü bir kapitalizm karşıtlığının olduğunu söylemek mümkün değildir. Fakat yine de Taylor'ın modern toplumsal tahayyülün oluşumunda maddi öğeleri hesaba katmadığını söylemek zorlayıcı bir yorum olacaktır. Kurtar'ın eleştirilerine benzer bir eleştiri Montero tarafından da yapılmıştır. Ona göre, Taylor modern toplumsal tahayyüllerin yükselişinin arka planında yer alan değişikliklerin neler olduğunu açıklamamış, aralarında bir nedensellik bağı kurmamıştır. Yine Taylor, toplumsal

tahayyülde değişime ve dönüşüme neden olan değişimlerin ideolojik bir talep mi yoksa metafizik bir ihtiyaç mı olduğunu açıklamamıştır (Montero, 2011, s. 303). Oysa Taylor, toplumsal değişimin arkasında yatan değişimin modern düzen ahlakı olduğunu, bu yeni ahlak sisteminin de kozmosun büyüsünün bozulmasının neticesinde ortaya çıktığını net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Özel de İslami tavrın bir harekete dönüşebilmesi veya İslami bir hareket başlatılabilmesi için Taylor'ın düşüncelerine paralel bir yol izlemektedir. Özel'e göre Türkiye'de İslami tavır oldukça yaygındır. Buna karşılık bir türlü bu tavır, bir harekete dönüştürülememiştir. Özel, bunun sebebini İslami tavrın kendi öncülerini, liderlerini yetiştirememesi olarak açıklamaktadır. Özel'e göre ancak söz hakkı olanların söz dinlediği bir olgunluğa erişilmesi sağlanırsa İslami tavır bir harekete dönüşebilecektir (Özel, 2018a, s. 498). O, İslami hareketin bir halk hareketi olarak başarıya ulaşmasını zor görmekte, bu yüzden hareketin, halkın duygularına tercüman olurken aynı zamanda halk kesimleri içerisinde de bir duygu yoğunluğunu, bir şuur oluşumunu tetikleyecek bilinçli seçkin bir kitle tarafından yürütülmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre, İslami hareket kitleye açılan seçkin bir kadro hareketi olmalıdır (Özel, 2018a, s. 378). Bu yüzden Özel'de sürekli bir çağrı hali mevcuttur. O devamlı imdat çığlığı atan, kurtuluş arayan bir profil çizmektedir. Diğer yandan Özel bu çağrısının boş bir cihat çağrısı olmadığını, böyle bir çağrıda bulunulması durumunda Müslüman çoğunluğun düşüncesiz hareketlere girişebileceğini de hesaba kattığını ifade etmektedir (Özel, 2017c, s. 97). Bu söylemi ile Özel bir kez daha İslami hareketin elit bir kadronun kontrolünde yapılması gerektiğini vurgulamaktadır.

Özel'e göre İslami bir hareket adına; Batılılaşma, laiklik, sömürgeleşme, sömürge kültürünü yüceltme karşısında 1990'lı yıllara kadar Müslüman toplumun kendi tercihlerini nasıl biçimlendireceğinin ötesinde bir çalışma veya politika gerçekleştirilememiştir. Bu durum Türkiye'de İslami bir hareketin doğması için yetersizlik oluşturmuştur. Diğer yandan böyle bir tavır içerisinde olmak İslami bir hareketi de gerekli kılmamaktadır. Özel'e göre İslami bir hareket adına yapılması gereken Müslüman toplumun beklentilerinin hangi yönde ve nasıl biçim alması gerektiğinin ortaya konulmasıdır. Bu doğrultuda bir adım atılmaması sadece Türkiye'deki İslami hareketin önemsizleştirilmesine neden olmakla kalmayıp aynı zamanda Türkiye'nin dünyadaki yerinin silinmesi mücadelesinin başlangıcı olacaktır (Özel, 2018a, s. 498). Taylor, bugün dünya genelinde yaygın bir şekilde varlığını sürdüren toplumsal tahayyülün modern düzen ahlakı kuramı tasarısının aşama aşama toplumda yer

edinerek mevcut toplumsal tahayyülü dönüştürdüğünü ve yeni bir toplumsal tahayyül oluşturduğunu vurgulamaktadır (Taylor, 2014a, s. 210). Her ne kadar modern toplumsal tahayyüle mesafeli dursa da Taylor kuramın tahayyül haline gelmesinin bir modeli olarak bu dönüşümü açıklamaktadır. Bir başka ifadeyle Taylor her ne kadar toplumsal tahayyülün toplumsal kuramdan daha güçlü olduğunu vurgulasa da aynı zamanda tahayyül ile kuram arasında yani pratik ile teori arasında dinamik bir ilişkinin varlığını da kabul etmekte fakat bu ilişkinin gözlemlenmesinin zorluğunu dile getirmektedir. Özel de yukarıda bahsedilen ifadeleri ile modern düzen ahlakının meydana getirdiği evrensel toplumsal tahayyül karşısında, kendi ifadesiyle dünya sistemi karşısında Türklerin kendi toplumsal tahayyüllerine sahip çıkmaları için İslami harekete dönüşecek bir kuramın esaslarını ortaya koymaktadır.

Özel'e göre Türkiye'nin İslami bir dönüşüm geçirmesi dar şeriat yanlısı bir grubun ülke yönetimini ele geçirmesi şeklinde de anlaşılmamalıdır. Kaldı ki Özel, bu dönüşümün bu şekilde bir manevrayla da gerçekleşmeyeceğinin altını çizmektedir. İslami dönüşüm ancak ülkenin içindeki talebin gerçekleşmesine öncülük eden bir zihniyetin yönetimde olması ile gerçekleşebilir. Bir başka ifadeyle bu dönüşüm gövdenin kendisine uygun bir baş bulması ile gerçekleşebilecektir (Özel, 2018a, s. 558). Buradan da anlaşılacağı üzere Özel, İslami hareketin bir siyasi parti tarafından üstenilmesinde bir sakınca görmemekte, bu hareketin siyasi bir oluşum halinde de gerçekleşebileceğini ifade etmektedir. Bununla birlikte Özel, daha çok siyasi değil sosyal bir İslami düzen savunusu yapmaktadır. İslami hareketin başarısını, siyasi bir iktidar değişikliğinden çok Müslümanların böyle bir hareketin gerçekleştirilebilir olduğunu sosyal düzlemde göstermelerine bağlamaktadır (Özel, 2017c, s. 97). Dolayısıyla Özel, çözümü toplum hayatında görmekte, toplum mühendisliği yaklaşımlarına tevessül etmemektedir (Kalkan, 2010, s. 252). Politikayı toplumun alt katmanlarında yer alanların işi olarak görmesi de (Özel, 2017c, s. 44) siyasi hareketten çok sosyal bir hareketten yana olduğunun bir başka göstergesi olarak değerlendirilebilir. Diğer yandan onun İslami hareketin liderliğini elitlerin yapması gerektiği yönündeki düşüncesi ile çözümün toplumda olduğu düşüncesi ilk bakışta çelişir gibi görünse de kanaatimizce burada bir çelişki yoktur. İslami harekette elitlerin rolü halka yukarıdan bir düşünce aşılmak değil; halkın düşüncelerine rehberlik, duygularına tercümanlıktır. Özel'in kendi mücadelesi de bunu göstermektedir. O düşüncelerini hep bir halk kesimine mal etme mücadelesi vermiş, halk kesiminde bir karşılığının olmadığını anlayınca yerini değiştirmiştir.

Özel; İslami hareket düşüncesi ile modernleşmenin, kendi ifadesiyle dünya sisteminin karşısında bir mevzi oluşturabilmenin yollarını aramıştır. Daha doğru bir ifadeyle dünya sisteminin karşısında yer alacak bir oluşum olarak İslami hareketi işaret etmiş ve onun temel niteliklerini ortaya koymuştur. Taylor ise toplumsal tahayyül üzerinden bir modernleşme okuması ve eleştirisi yapmıştır. Taylor, toplumsal tahayyül kavramı ile modernleşmenin tek tipleştirme arzusunun karşısında yer alarak farklı toplumların farklı tahayyüller geliştirebileceklerinin işaretini vermiştir. Batının modern toplumsal tahayyülünün serüvenini açığa çıkaran Taylor, bu tahayyülün diğer toplumlar için bir kader olmadığını ortaya koymuştur.

5. SEKÜLERLEŞME

Bu bölümde zaman zaman önceki bölümlerde değinilen modernleşme karşısında dinin gerilemesi durumu biraz daha derinleştirilerek ele alınacak olup, modernleşmenin dini hangi dinamikler üzerinden nasıl etkilediği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Taylor, "seküler" kavramının çok çeşitli anlamlarda kullanılabildiğini ama kendi düşüncesine göre kavramın iki temel anlamının öne çıktığını ifade etmektedir. Kavram ilk olarak dinin kamusal alandaki yerinin sınırlandırılması, ikinci olarak din ve diğer metafizik düşünceler ile ister din karşıtı ister dine saygılı olsun tüm felsefi düşüncelerin adil ve demokratik bir şekilde yönetilmesini ifade ettiğini, günümüzde ikinci anlamın daha geçerli olduğunu belirtmektedir. Birinci anlamda merkezde din yer alırken ikinci anlamda ana tema din değildir. Buna rağmen Taylor ikinci anlamın daha tarafsız bir durum ortaya koyduğu için ikinci anlama kendisini daha yakın bulmaktadır (Taylor C. , 2014b, s. 59). Kavrama yüklediği anlamlardan hareketle Taylor, sekülerleşmeye, aşina olduğumuz yaklaşımlardan çok farklı bir perspektiften yaklaşmaktadır. Sekülerleşmeyi üç katlı bir binaya benzeten Taylor'a göre, bu binanın zemin katında dinsel inanış ve pratiklerin gerilediği dinsel kurumların görev ve etki alanlarının geçmişe kıyasla daraldığı iddiası, bodrum katta yaşanan bu değişimleri açıklamaya yönelik bir takım gerekçelendirmeler, zemin katın üstünde yani birinci katta ise dinin günümüzdeki yeriyle ilgili daha çok üçüncü anlamda sekülerleşmeyi ifade eden düşünceler yer almaktadır. Taylor'a göre sekülerleşme konusundaki farklı görüşler daha çok bu binanın hangi katı ile ilgilenildiğine bağlı olarak değişmektedir (Taylor, 2014a, s. 507). Sekülerleşmeye genel olarak dinin hayatımızdan çıkması şeklinde bir anlam yüklenirken Taylor açısından durum dinin hayatımızdan çıkması değil inancın çeşitlenmesidir. Öte yandan Taylor modern sekülerleşmenin büyülü, sihirli yüksek zamanların reddedilerek zamanın tamamıyla dinden ari olduğu şeklinde değerlendirilebileceğini ifade etmektedir (Taylor, 2014a, s. 233). Taylor'ın bu ifadesi aslında Özel'in mücadele verdiği cephelerden birini göstermekte, onun yüksek zamanlarla bağlantının sürdürülmesi çabasını akıllara getirmektedir. Özel, açısından yüksek zaman Kur'an ve sünnetin hâkim olduğu Asr-ı Saadet Dönemi'ni ifade etmektedir ve Özel bu dönemle bağlantının sürdürülmesinin mücadelesini vermekte, düzenin şekillenmesinde birincil rolün bu döneme ait olması gerektiğini vurgulamaktadır.

Özel, modern Batı medeniyetinin ahiretsiz bir toplum meydana getirmesinin kutsalı insan hayatından uzaklaştırmasının neticesinde gerçekleşmediğini ileri sürmektedir. Batı medeniyeti böyle bir istekte bulunmuş fakat isteği bunla değil kutsalı bir yandan hurafeden ibaret sayma diğer yandan ise hurafelere kutsallık atfetme çabasının sonucunda gerçekleşmiştir (Özel, 2017b, s. 180). Özel, modern seküler düzenin felsefi arka planında, insan ilişkilerinde ve yaşanan olaylarda ilahi bir etkinin olmadığı düşüncesinin hâkim kılınması, ahlaki emirler dâhil herhangi bir "mutlak"'ın olmadığı anlayışının kabulü, insanın sonlu ve nakıs bir varlık olduğu fikrinin reddi, insanın kendi yaşantısını şekillendirmede, sosyal ortamını belirlemede hür iradeye sahip olması gerektiği dayatması, yaratana sadakat göstermek yerine kendi gücüne yönelmesi gerektiği, insan için geçerli yegâne gerçeğin dünya olduğu gibi düşüncelerin ön plana çıkartılması yatmaktadır (Özel, 2018a, s. 600). Daha genel bir ifadeyle Özel sekülerleşmeyi yeryüzünün cennet sanılması veya cennetin yeryüzünde, bu dünyada aranması olarak ifade etmektedir (Özel, 2016a, s. 122). Aslında Özel'in bu düşünceleri Taylor'ın sekülerlik anlatısına çok benzemektedir. Taylor, daha makul bulduğu üçüncü anlamda sekülerliği yani inancın çeşitlenmesine giden süreci, genel olarak üç aşamada ele almaktadır. Buna göre birinci aşama Hristiyan inancının alternatifi olarak dışlayıcı hümanizmin ortaya çıkması, ikinci aşama alternatiflerin daha da artması, dine, deizme, hümanizme yöneltilen eleştiriler ışığında yeni tutumların ortaya çıkması, özgürlük, ortak çıkar, yeni inançsızlık kalıpları gibi çok çeşitli argümanların gün yüzüne çıkması, üçüncü aşama ise günümüzü de içine alan, ikinci aşama ile de çatışma yaşayan daha önceki dönemlerde elitlere özgü olan anlayış ve durumların genele yayılması, dışavurumcu bireyciliğin ortaya çıkması, bireylerin kendine özgü tarzlarını geliştirmelerini teşvik edilmesi, manevi olana verilen önemin değişmesi ile anlamlandırılmaktadır (Taylor, 2014a, s. 355-356). Taylor, din ile sekülerleşmenin süreç boyunca karşılıklı bir mücadele içinde olduğunu, bazen birinin bazen de diğerinin öne çıktığını ifade etmektedir. Özel de benzer şekilde özellikle Cumhuriyetin ilanından itibaren Türkiye'de laikçilik ve İslamcılık olarak adlandırabilecek kültürel ayrışmanın ortaya çıktığını, bu iki kesimin kendilerini bir diğeri üzerinden tanımladığını belirterek benzer bir çapraz baskının ülkemizde de yaşandığını ifade etmektedir (Özel, 2017ı, s. 82). Özel'e göre seküler/laik kesimler tarafından ülkemizde sık sık gündeme getirilen "*İrtica hortladı*" yaygaraları bu baskılar için kullanılan malzemelerden sadece biridir (Özel, 2016c, s. 39).

Modernleşme karşısında dinin mevzi kaybettiği fakat mevzi kaybederken zaman zaman da çıkışlar yaptığı hem Taylor'ın hem de Özel'in ortak yanıdır. Diğer yandan sekülerleşmenin ahlaki bir değişikliğin ürünü olduğu da her iki yazarın bu konudaki bir diğer ortak yanlarıdır. Bununla birlikte Taylor ve Özel, sekülerleşmeye etki eden faktörlerin etkilerinin nitelik ve boyutu yönünden birbirinden ayrılmaktadır. Bu bölümde bunlara açıklık getirilecektir..

5.1. Modern Ahlak Düzeni

Taylor'a göre modernleşen dünyada ahlaki düzende üç farklı çekişme alanı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi modern dünyanda ahlaki standartlarda uzlaşma sağlanırken bu uzlaşmanın altında yatan yapısal niteliklerde bir netlik olmaması ve sürekli bölünmeler yaşanmasıdır. İkincisi araçsal akıl ile ona karşı duran romantik ve modern düşüncenin kendi arasındaki gerilim, üçüncüsü ise gerçekleştirilen eylemlerin ahlaklı olup olmadığı, ahlaklılığın bireyden daha yüksek bir bedel talep edip etmediğidir. Bu problemler genel olarak "kaynak problemi, araçsallık problemi ve ahlaklılık problemi" şeklinde ifade edilebilir (Taylor, 2012, s. 751-752). Birinci problem hangi davranış ve eylemin iyi ve etik olmasının düşünce akımları arasında değiş tokuş olmasına rağmen her düşünce akımında farklılaşmasını ifade etmektedir. İkinci problem araçsal akıl yoluyla çeşitli estetik formlara kavuşan hayatın ne kadar ahlaki olup olmadığı, üçüncü problem ise kabul edilen iyinin rasyonel bir tercihten dolayı mı yoksa gerçekten ahlaki bir seçimden dolayı mı iyi olmasıdır. Modernleşmenin, özellikle de Batı modernleşmesinin temelinin yeni bir toplumsal ahlak düzeni anlayışının hâkimiyeti olduğu düşüncesi, Taylor'ın modernleşmeye ilişkin temel tezlerinden biridir (Taylor, 2018a, s. 12). Taylor, modern ahlak düzenini esasında basit bir kavram olarak değil çeşitli sonuçlara varılmak üzere belirlenen bir hareket noktası olarak görmektedir. Bu açıdan Taylor modern ahlak düzenini, incelik sahibi iyi eğitimli elit toplum kesimlerinin amaçlarına hizmet eden, onları gizli gizli destekleyen bir toplumsal tahayyül oluşturulması yönünde kibarlık toplumu dediği durumun ilk durağı olarak görmektedir. Bu yeni düzen bağımsızlık fikri üzerinden kilise temelli bir din ve devlet ayrımını da tetiklemiştir (Taylor, 2014a, s. 282-283). Peki, modernleşmenin neşvü nema bulmasını sağlayan bu yeni ahlak düzeni nedir? Taylor'a göre bu modern ahlak düzeni, büyülü kozmos döneminde geçerli olan ahlaki düzenin zaman içerisinde Grotius, Kant, Locke gibi düşünürler tarafından gözden geçirilmesi neticesinde bu dar elit kadronun da kontrolünden çıkarak toplumsal tahayyülü değiştiren hatta yeni bir toplumsal tahayyüle şekil veren ahlak

anlayışıdır. Taylor'ın ifadesiyle modern ahlak düzeninin ortaya koyduğu toplumsal düzen, kozmik bir temelden uzak, daha önce görülmemiş, süreklilik de göstermeyen bir düzendir (Taylor, 2014a, s. 633). Buradan da anlaşılacağı üzere modern ahlak düzeni dinamik bir yapıdır ve sürekli değişime açıktır. Değişime açıklığı ve kozmik bir kökten uzak oluşu onu, sekülerleşmenin önemli dinamiklerinden biri haline getirmektedir. Bir başka ifadeyle dinden izole bir ahlak anlayışı toplum hayatını şekillendiren din üzerinde yıpratıcı bir faktör olmaktadır.

Özel, modern ahlak düzeni kavramını açık bir şekilde kullanmaz. Bunun yerine günümüzde geçerli olan ahlakı "senet ahlakı" ile ifade eder ve bunu bir insanın bir arkadaşına ihanet etse bile senetlerini vaktinde ödemesi durumunda ahlaklı sayıldığı şeklinde dile getirir. Özel; gerçek ahlakın iki kişi arasındaki güvene dayandığını, senet ahlakı olarak kavramlaştırdığı modern ahlakın ise kurumların muntazam işleyişine, sistemlerin kusursuzluğuna ve işleyişlerinin sürdürülmesine yönelik ölçülere dayandığını ifade etmektedir (Özel, 2017a, s. 499). Özel'e göre gerçek manada ahlâk kişinin yaratılış gayesine uygun hareket etmesinden başka bir anlam ifade edemez (Özel, 2017ç, s. 77). Burada Özel gerçek ahlakın bir anlamda içsel, manevi değerler tarafından beslendiğini; "senet ahlakının" ise dışsal, kurumsal değerler tarafından beslenip şekillendirildiğini vurgulamaktadır. Özel'in penceresinden bakıldığında, bu ahlak anlayışının Özel tarafından bütün kötülüklerin kaynağı olarak görülen dünya sistemine giden yolun ilk taşları olduğu görülmektedir. Zira Özel modernliği, Avrupa'nın yerleşik değerlerine saygısızlık etmenin, edinilen bu saygısızlığın hoş karşılandığı bir ahlaki düzenin neticesi olarak görmektedir (Özel, 2018b, s. 363). Özel'e göre bu yeni ahlak düzeni, dini merkeze alan görüşlerin, bireyin hayatından adım adım uzaklaştırılarak, doğa ve toplumun çeşitli soyutlamalar yardımıyla kavranıldığı, farklı dünyalar ile ikame edildiği bir durumu yansıtmaktadır (Özel, 2017b, s. 84). Daha net bir ifadeyle Özel'in dünyasında; modern düzen ahlakının, topluma yön veren dinamikler arasında din temelli kurallara yer verilmemesi, değerin maddi temelde esas alınması ve günlük hayatın sığ ilişkilerinin önem kazanması şeklinde anlam bulduğu söylenebilir. Zira Özel, modern medeniyeti, gelmiş geçmiş diğer bütün medeniyetlerden farklı olarak gücünü maneviyata meydan okumaktan almakla suçlamaktadır. Söz konusu bu medeniyet; yaratıcının, yaratıcılığın, maneviyatın geriletilmesine yönelik bir ahlaki tutumu zafer olarak görmektedir (Özel, 2018b, s. 127).

Özel, 14. yüzyıldan itibaren Batı'nın toplum hayatında, ekonomi lehine, din aleyhine bir dönüşüm başladığını ve bu dönüşümün bugün dünya sistemi olarak karşımızda durduğunu ifade etmektedir. Özel'in, modernleşmenin ortaya çıkardığı olgulardan biri olan tatil kültürü üzerine söyledikleri Taylor'ın modern düzen ahlakının kozmik temelden uzak olduğu şeklindeki yargısının bir anlamda örnek üzerinden açıklanması niteliğindedir. Özel'e göre dünya sistemi günümüzde insanlara tatil yapmayı dayatmaktadır. Bunun neticesi olarak da insanların zamana bakışı değişmektedir. Bu ahlak anlayışının yerleşmediği dönemlerde insanların boş ve dolu zaman gibi bir anlayışları bulunmamaktadır. Aksine Özel'e göre o dönemlerde insanların gündeminde mukaddes zaman ve normal zaman gibi kavramlar yine aynı şekilde mukaddes alanlar/yerler gibi kavramlar yer almaktadır. Modernleşme ve onun arka planında yer alan ahlak anlayışı zaman ve yer örneğinde olduğu gibi manevi/kozmik köklerinden sökülerek dönüştürülmüştür (Özel, 2017g, s. 39). Bir başka ifadeyle Özel'e göre bu yeni anlayış İslam'ca yaşama düşüncesini insanca yaşama yönünde tevil etmiştir (Özel, 2017d, s. 193).

Bu ahlaki anlayışın arkasında daha önce de değinilen toplumsal hiyerarşilerin aşınması ve doğal haklar yasası yer almaktadır. Doğal haklar yasasına göre bireyler, barış dönemlerinde ortak faydalarının gerekleri doğrultusunda işbirliğine istekli, rasyonel hareket edebilen failler olmaktadır. Bireylerin bu hareket tarzı 17. yüzyıldan itibaren gerek siyasi düzlemde gerekse toplumsal düzlemde hâkimiyetini arttırmaya başlamıştır (Taylor, 2018a, s. 13). Modern ahlak düzeninin toplumsal ve siyasi ortamda hâkimiyetini arttırması daha önceki bölümlerde de yer yer değinilen çok çeşitli sonuçlar doğurmuştur. Öncelikli olarak bu modern ahlak düzeni; büyük anlatıları yerle bir etmiş, toplumsal hiyerarşileri yok etmiş, Taylor'ın ifadesiyle gündelik hayatı ön plana çıkartmıştır. Diğer yandan bu ahlaki düzen Özel'in düşüncesini üzerine kurguladığı ekonomi temelli bir dünyanın oluşumuna zemin hazırlamıştır. Özel'e göre, ahlak düzenindeki değişim hayatın bir "ekmek kavgası" şeklinde algılanmasına neden olmuş bunun neticesinde de bütün mücadele bir ziyafet yaşamak için verilmeye başlanmıştır (Özel, 2017d, s. 202). Özel'in bu düşüncesinin Taylor tarafından kabul göreceği ortaya koyduğu fikirler ışığında su götürmez bir gerçektir. Taylor'ın ifadelerinden, McPherson'ın da dile getirdiği gibi modern düzen ahlakının aşkın olan yerine, içkin olana odaklanan bir ahlak anlayışı ortaya koyduğu göz önünde bulundurulması gereken bir gerçektir (McPherson, 2013, s. 227). Zira Taylor, bu yeni ahlak anlayışında en yüksek iyiliğin bireyin içkin bir düşünceyle ortaya koyduğu iyilik olarak değerlendirildiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte bu iyilik tek tek bireylerin iyiliği olmayıp tüm insanların ortak

iyiliğidir (Taylor, 2014a, s. 633). Taylor'ın bu düşüncesini Greene, modern ahlak düzeninin aydınlanma düşüncesi ile ortaya koyulan ilkelere gönderme yapma, herhangi rasyonel bir fail tarafından reddedilmeme, evrensel bir kapsayıcılık gibi belirli standartlara sürekli bir bağlılıkla nitelendirilme gibi temel özelliklerini sıralayarak desteklemektedir (Greene, 2019, s. 38).

Zaman içerisinde çeşitli değişiklikler gösteren modern ahlak düzeni, Taylor tarafından dört temel üzerine oturtulmaktadır. Buna göre (Taylor, 2018a, s. 28-30) ilk olarak modern ahlak düzeni, kozmik dönemde geçerli olan birey-toplum ilişkisini kökten değiştirmiştir. Kozmik dönemde geçerli olan toplumu bireye önceleyen anlayış, bireyin toplum karşısında öncelendiği yeni bir hal almıştır (Taylor, 2006, s. 283). Bir başka ifadeyle modern ahlak düzeninde siyasal toplumun temeli bireye dayandırılmaktadır. İkinci olarak toplumsal hiyerarşinin ve iş bölümü anlayışının reddedilmesi sonucu siyasi kurumlar, güvenliğin ve refahın sağlanması, üretimin arttırılması gibi konularda bireylerin ortak menfaatleri için birbirlerine hizmet sunmalarına elverişli bir ortamı oluşturmakla yükümlü hale gelmiştir. Bu değişim bireyin faaliyetinin en yüksek erdeme ulaşmak yerine günlük olağan ihtiyaçlarını karşılamaya yönelmesi sonucunu doğurmuştur. Bu da bize modern ahlak düzeninin erdemi amaçlayan Platoncu ahlak anlayışından ne kadar farklı olduğunu göstermektedir. Üçüncü olarak modern ahlak düzeninde siyasal düzen, bireylerin rızaları üzerine inşa edildiği için onların hak ve özgürlüğünü garanti etmektedir. Son olarak modern ahlak düzeninde, siyasal kurumlar tarafından garanti edilen özgürlükler ve gerçekleştirilmesi için çalışılan ortak menfaatler, her bir birey için eşit şekilde güvence alına alınmaya başlanmıştır. Tüm bu nitelikler göz önüne alındığında modern ahlak düzeninin sekülerleşme ve tek tipleşme noktasında önemli bir adım olduğu görülmektedir. Nitekim Taylor da modern ahlak düzeninin hâkimiyeti altında olan toplumların homojen bir yapıda olduğunu, bu tür toplumlarda insanların giderek birbirine benzediğini açık ve net bir şekilde ifade etmektedir (Taylor, 2014a, s. 361). Özel, bu durumu daha çarpıcı bir şekilde dile getirmektedir. Modern ahlak düzeninin ilkelerini temel alan dünya sistemi Özel'e göre ırk, din, dil farkı gözetmeksizin insan ilişkilerini homojenleştirmekte, insanı kendi ürünü bir hapishaneye kapatıldığı düşüncesine götürmektedir (Özel, 2017b, s. 300). Taylor, bu noktada modernleşmenin kamusal olarak ulaşılabilecek anlamları yok ettiğini bu yüzden kişisel anlam arayışlarını yok saymanın doğru olmadığını, kişisel arayışlarla da bireyin ahlaki bir kaynağa ulaşabileceğini dile getirmektedir (Taylor, 2012, s. 772-773). Özel'e göre bu yeni ahlak düzeni bireylerin diğer birey ve kurumlarla olan tüm ilişkilerini dolaylı bir ilişki haline

getirmiştir. Bu dolaylı iletişim ve etkileşim bireyi gerçeklerden uzaklaştırmakta ve birçok sahtelik ile baş başa bırakmaktadır (Özel, 2017d, s. 294). Sahtelik içerisinde yaşayan insan bir güven arayışı içerisinde kalmakta, aradığı güveni bulamayınca bel bağladığı hakikatleri sorgulamaya başlamaktadır. Özel; insanların dünyada yalnız kalmaktan korktuklarını, bu yüzden güven duygusu tesis etmek için benimsedikleri hakikati bastırıp bunun yerine herkes tarafından kabul görüp paylaşılabilecek batıl bir anlayışı öne çıkarttıklarını ifade etmektedir. Özel'e göre bölüşmenin verdiği sıcaklık, gerçeği kısa sürede perdelemekte, insan hemen bu yeni durumu savunmaya geçmektedir. Bu da insanların giderek birbirlerine benzemelerine neden olmakta, yeni anlayışları hızlı bir şekilde yaygınlaştırmaktadır (Özel, 2017d, s. 228). Bu benzeşmenin, bir arada olmanın arkasındaysa artık ortak duygular değil ortak çıkarlar yer almaktadır (Özel, 2016c, s. 42).

Bireysel özgürlük olarak anlaşılan modern özgürlük, Taylor'a göre bu yeni ahlak düzeninin bir neticesi olarak gelişmiştir (Taylor, 2017, s. 11). Zira Taylor, Rousseau'nun da talep ettiği modern toplumun bir sivil din etrafında değil de modern demokrasilerin temel prensipleri olan eşitlik, ayrımcılık yasağı, demokrasi ve insan hakları etrafında birleştiğini ifade etmekte, bunun da modern ahlak düzeninin temel prensiplerini yansıttığını ortaya koymaktadır (Taylor, 2014b, s. 69). Özel de Taylor'ın bıraktığı yerden devam ederek modernleşmenin arkasında yatan anlayışın insan hakları, demokrasi gibi değerler üzerinden insanlara sürekli mutluluk yolunu gösterdiğini ama bunun esasında gerçekçi olmadığını dile getirmektedir. Özel'e göre bu yol, insanlara sadece bu dünyadan ibaret bir perspektif sunmaktadır (Özel, 2016b, s. 42). Taylor'ın ifadesiyle kozmik bir temelden yoksun olan modern ahlak düzeni Özel'e göre, insanın bütünlüğünü hedef alan bir tehdittir. Bu anlayış, insanlar arasındaki ilişkinin kurallarını "*Başkasının sana yapmasını istemediğin şeyi, sen başkasına yapma*", "*Yaptığım şey başkasının bana yapmasına razı olduğum şeyse yerinde ve haklıdır*" seviyesine indirmekte, kötü olmanın dehşetinden kurtulma mücadelesinin basit bir hali olmaktadır (Özel, 2017b, s. 307). Taylor, Özel'in bu ifadelerini daha da ileri taşıyarak modern düzen ahlakının bireylerin birbirinin değer yargılarını eleştirmesinin önüne geçtiğini, "*hoş görülmeyecek günahın hoşgörüsüzlük olduğu*" anlayışını ortaya çıkardığını ileri sürmektedir (Taylor, 2014a, s. 568). Diğer yandan Özel, özellikle sosyalist düşünceden sıyrılıp İslami bir çizgiye doğru yöneldiği süreçte bir ahlak sorgulaması yapmıştır. O güne kadar insanlarla olan ilişkilerinde güven unsurunu kültür üzerinden değerlendirdiğini ifade eden Özel 1970'li yıllardan itibaren kültürün yerine ahlakı ikame etmiştir. Bunun gerekçesi olarak da ahlakın dışarıda tutulması durumunda insani olan her şeyin açıklamasız kalacağını

ileri sürmüştür. Fakat burada Özel, bahsettiği ahlakın modern ahlak düzeninin geçerli saydığı ahlak olmadığını üstüne basa basa vurgulamaktadır. Onun kabul ettiği ahlak anlayışı; yaratılmayı, varlığı, yeniden dirilmeyi mümkün kılan ahlak anlayışıdır (Özel, 2017c, s. 82).-

Gerek Özel'in Gerek Taylor'ın değerlendirmelerinden anlaşılacağı üzere modern ahlak düzeni sadece sekülerleşme üzerinde değil modernleşmenin diğer birçok çıktısı üzerinde etkili olan kurucu bir faktör, toplumun gidişatını belirleyen önemli bir yol haritasıdır. Modern ahlak düzeni modernleşmenin kendi hâkimiyetini sürdürmesinde onun önemli bir destekçisidir.

5.2. Dışlayıcı Hümanizm

İnsanı merkeze alarak yola çıkan Rönesans düşüncesi, onu herhangi bir referans göstermeksizin başlı başına bir değer olarak gören hümanizmin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Hümanist düşünce insanı evrende en yüce değer olarak görmeye teşnedir. Bu düşünce hayatı ve varlığı anlamlandırmada doğaüstü referans kaynaklarını kabul etmez. Bu açıdan hümanizm sihirli dünyada hayatın merkezinde olan Tanrı'yı uzaklaştırmış ve yerine insanı koymuştur (Taşgetiren, 2018, s. 11). Taylor dışlayıcı hümanizmin özgürlük ve ortak çıkar etiğiyle ilişkili bir şekilde ortaya çıktığını, etkisini günümüzde de sürdürdüğünü ve birçok inançsızlık türünün de nedeni olduğunu ileri sürmektedir (Taylor, 2014a, s. 308). Diğer yandan hümanizm sadece Tanrı inancını değil insanın bir parçası olduğunu düşündüğü hiyerarşi zincirini, Taylor'ın deyimi ile "Büyük Varoluş Zincirini" de yerle bir etmiştir. Zincirin ortadan kalkması günümüzün modern özgürlüğünü ortaya çıkarmıştır (Taylor, 2017, s. 11). Taylor; bu yönüyle dışlayıcı hümanizmi, müdahaleci, tek tipleştirici, homojenleştirici, rasyonelleştirici, büyülü kozmosa ve hiyerarşik düzene karşı bir akım olarak görmektedir (Taylor, 2014a, s. 106).

Taylor; hümanizmi, deizmin açtığı yolda modernleşmenin kurallarıyla yeniden şekillenen bir Hristiyanlık anlayışının devamı olarak görmektedir. Ona göre hümanizm, kurumsal bir şekilde Hristiyanlığı etkileyerek bir anlamda seküler dünyanın değer normunu belirleyen modern ahlak düzenine kapı aralamıştır. Bir başka ifadeyle, Taylor'a göre hümanizm Hristiyanlığı reforme eden bir anlayıştır. Bu anlayış, Hristiyanlığın mükemmelleştirilmesine hizmet etmektedir. Bununla birlikte Hristiyanlık ve hümanizm birbirinden bağımsız değildir ve karşılıklı birbirini beslemektedir (Taylor, 2012, s. 483). Zira Taylor'a göre üçüncü anlamda sekülerlik ile muhtemel inanç seçeneklerini artıran, "naif

inanç" dönemini bitiren dışlayıcı hümanizmin ortaya çıkması aynı döneme denk gelmektedir. Üçüncü anlamdaki sekülerleşmeye doğru başlayan harekette çarkın döndürülmesi noktasında dışlayıcı hümanizm başat bir rol üstlenmiştir (Taylor, 2014a, s. 25). Diğer yandan Taylor, bilimin sihirsizleşmeyi destekleyerek dışlayıcı hümanizmin önünü açtığını kabul etmektedir (Taylor, 2014a, s. 34). Özel ise burada sebep-sonuç ilişkisini farklı kurmakta bilimin içeriğinin ve amacının değişip adeta ilahi olana isyan sayılacak bir alanda konumlanmasının sebebini hümanizm olarak görmektedir (Özel, 2017a, s. 346).

Taylor, dışlayıcı hümanizmi ortaya çıkaran biri olumlu biri olumsuz iki faktörden bahsetmektedir. Olumsuz faktör; büyünün bozulması, dünyanın sihrinin ortadan kaldırılmasıdır. Olumlu faktörse Tanrı olmaksızın ulaşılabilecek ve gerçekleştirilebilecek yüksek manevi ve ahlaki arzulara yönelik kabul edilebilir bir anlayışın ortaya çıkmasıdır. Bu ikinci faktör, düzen kurma noktasında Tanrı'nın etkisinin giderek ortadan kalkmasına neden olmuştur (Taylor, 2014a, s. 279). Fakat dışlayıcı hümanizmin egemen olabilmesi için kendisini en yüksek ahlaki gücün, iyilikseverliğin, adaletin kaynağı olarak görmesi mecburiyeti ortaya çıkmıştır. Bir başka anlamda dışlayıcı hümanizmin, geleneksel dönemlerde insan doğası için kabul edilen ahlaki ilkelerden kurtulması gerekmiştir. Bunun için de onun insan refahı yaklaşımı, insanın iyilik yapması, sevmesi, saygı duyması için daha ulvi bir değere, yere gönderme yapmaz ve bu tür değer ve yerleri dışlar (Taylor, 2014a, s. 292). Genel bir ifadeyle hümanizm Taylor'a göre ahlakın kaynaklarını değiştirmiş fakat hayattan tamamıyla da ahlakı söküp atmamıştır (Taylor, 2012, s. 155). Araçsal akıl başta olmak üzere birçok yolla iyilikseverliğin kaynaklarını içselleştirmeyi başarmıştır (Taylor, 2014a, s. 298). Bir başka ifadeyle iyilik, doğruluk, dürüstlük gibi ahlaki değerleri dünyevileştirmiş, yeryüzüne ait kaynaklarını üretmiştir. Özel de hümanistler tarafından hümanizmin bir din olarak görüldüğünü, hümanizmin karşısına sürekli sorunlar çıkartarak o sorunların insanlar eliyle çözülmesini istediğini böylece kendisinin dışında ulvi bir sorun çözücü kabul etmediğini ifade etmektedir (Özel, 2017e, s. 92). Özel'in vurguladığı bu durum da hümanist düşüncenin kendi gücünü hâkim kılarak, kendi ürettiği değerleri meşrulaştırmasının, ahlakın kaynaklarını dünyevileştirmesinin bir çabası görünümündedir. Taylor ve Özel'in düşüncelerinden hareketle dışlayıcı hümanizmin insanları yeni bir "iyi" arayışına soktuğunu, bu arayışın sonucu olarak da insanın kendi dünyasından kaynaklı ve yine kendi dünyasında karşılık bulan çevrecilik, insan hakları gibi yeni ve çok çeşitli "iyi" anlayışlarının ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

Dışlayıcı hümanizm başlı başına insan refahını hedeflemektedir. Bu bakımdan ilk dönem dinleri ile de benzerlik göstermektedir. Fakat ikisinin ayrıldığı nokta dışlayıcı hümanizmin bu hedefin gerçekleştirilmesi için herhangi manevi bir güç ile ilişki kurma gereksinimi duymamasıdır (Taylor, 2014a, s. 181). Taylor'a göre dışlayıcı hümanizm; karşılıklı çıkar, iyilikseverlik, adalet gibi konuları içselleştirmiş bunun devamında da gayrişahsi bir düzen meydana getirilerek Tanrı'nın bu düzenin failleri arasındaki etkileşimde etkisi reddedilmiştir (Taylor, 2014a, s. 346). Özel de modernleşmenin insanların günlük hayatlarına uygun bir mekanizma kurduğunu, bu yüzden insanların herhangi bir ahlaki değeri esas alarak değil mutlak çıkarlarını merkeze koyarak hareket ettiklerini dile getirerek bir anlamda Taylor'ı doğrulamaktadır (Özel, 2016c, s. 308).

Özel hümanizmin insanı tek mikyas ve tek amaç kabul ettiğini bunun da hümanizmi diğer ideolojik düşüncelerden farklı kılan yanı olduğunu ifade etmektedir. Ona göre dışlayıcı hümanizm, insanın tecrübe ettiği ve duyumsadığı değerlerin ötesinde başka herhangi bir değeri, ölçüyü kabul etmemekte; insanın amaç ve ülküsünü yine insan olarak belirlemektedir (Özel, 2017a, s. 128). Taylor'a göre inanç üzerinde kilisenin otoritesini kırarak büyülü kozmosun ortadan kaldırılmasını sağlayan reformasyon aynı zamanda inanca karşı hümanist bir alternatif ortaya koymuştur (Taylor, 2014a, s. 94). Bu da insanı ulvi değerlerden kopartarak onu seküler bir hayata doğru sürüklemektedir. Taylor'a göre dini ve diğer metafiziksel inançlar ortadan kaldırıldığında geriye insani arzular kalmaktadır. Bunlar da dışlayıcı hümanizmin esasını oluşturmaktadır (Taylor, 2014a, s. 301). Özel de bu noktada hümanizmin insanı nankör ve başkaları ile paylaşma noktasında müstağni bir noktaya getirdiğini, bugün elinde olanları kendi mülkü sanması yanılgısına düşürerek kendi bencil çıkarlarını ön plana taşır hale getirdiğini dile getirmektedir (Özel, 2017ı, s. 11). Özel, bu durumun gittiği noktayı da "*İstiğna insanı dinden çıkartır*" (Özel, 2017h, s. 472) şeklinde dile getirmektedir. Fakat Özel'in burada kelimeye yüklediği anlam istiğnanın[2] temel anlamından farklıdır. Burada kastedilen anlam insanın kendi kendini doygun ve yeterli görmesi, yaratıcısına karşı bir muhtaçlık içerisinde olmadığı duygusuna kapılmasıdır. Bir başka ifadeyle hümanist bir anlayış benimsemesi, kendini merkeze almasıdır.

[2] İstiğna Türk Dil Kurumu sözlüğünde "Önerilen bir işe karşı nazlanma, nazlı davranma, doygunluk, gönül tokluğu" anlamlarında kullanılmaktadır.

Sihirsizleşmeye eğilimin bir sonucu olarak insanların kutsal olanı hayatlarından çıkarma bununla birlikte düzenlerini de aynı şekilde sürdürme talepleri kutsala yüklenen misyonun araçsal nesnelere yüklenilmesine, dünyanın ruhlardan ve anlamlı diğer dışsal güçlerden arınmasına neden olmuş bu da en nihayetinde iyiliğin hâkim olması için Tanrı'ya olan ihtiyacı ortadan kaldırmıştır (Taylor, 2014a, s. 101). Özel de bu durumu hümanistlerin inanç çağının sona erdiğini buna karşılık bilim çağının başladığını herkesi bıktırırcasına tekrarladıklarını ifade ederek anlatmaktadır (Özel, 2017a, s. 473). Fakat bu, modern insanın sorunlarını çözmeye yetmediği gibi yeni sorunlar ve bunalımlar da ortaya çıkarmıştır. Hatta bu durumun kendisi başlı başına bir sorun olmuştur. Özel'e göre dışlayıcı hümanizmin etkisiyle bir ortam olan insan, sadece bir özne bir birey derecesine düşürülmüştür. Bunun neticesi olarak bugün dünyada niçin yaşadığını anlamlandırma konusunda önceki dönemlere göre çok daha zorlanmaktadır. Birbiri ile ilişkilerinde de insanlar çıkmaza girmektedirler. Çare aradıkları bütün kurumlar hastanenin hastalık üretmesi gibi daha fazla sorun üretmektedir (Özel, 2017b, s. 122). Görüldüğü üzere gerek Taylor gerekse Özel, dışlayıcı hümanizmin insanı kökten kopartıcı, seküler bir dünyaya doğru itici bir etkisinin olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadırlar. En net haliyle dışlayıcı hümanizm düzen kurucu olarak yola çıkmasına rağmen düzen bozucu bir hal almış, eski düzeni bozmuş fakat onun yerine tam teşekküllü bir düzen kuramamıştır.

5.3. Kentleşme, Ekonomi, Bilim ve Sekülerleşme İlişkisi

Taylor'a göre aydınlanmanın önündeki engellerin belirli bir dönem içinde nasıl ortadan kaldırıldığını bilmek sekülerleşmeyi açıklamaya yetmez. Sekülerleşmeye giden süreci aydınlatmak için açıklanması gereken inançsal kaynaklara alternatif ahlak kaynaklarını geçerli kılan kültürel dönüşümü ortaya koymaktır. Taylor'a göre modern ahlak kültürü kaynakları çok çeşitli olan bir kültürdür. O bu kültürün, bireyin üç farklı yönde hareket edebilmesine fırsat sağlayan bir alan olarak düşünülebileceğini, bu yönlerden ikisini bağımsız üçüncünün ise kozmik dönemden kalan inançsal boyut olduğunu ifade etmektedir. İstikametlerdeki bu çeşitlilik Taylor'a göre modern dünyada yaşanan belirsizliğin, kökleşmiş bir güvenin yokluğunun sebebini oluşturmaktadır (Taylor, 2012, s. 480). Bağımsız iki istikamet ya da yön moderndir ve kendi içinde tartışmalı olmasının yanı sıra sürekli inançsal yöne meydan okuma girişimindedir. Taylor'ın keşif cepheleri dediği bu iki bağımsız istikamet sürekli rasyonel bireyler olarak tabi bir şekilde insanların içinde bulunan saygınlığın içeriğini ve bireyin tabiatla iç içe olduğunda ortaya çıkan iyinin mahiyetini

anlama eğilimindedir (Taylor, 2012, s. 481). Bir başka ifadeyle bağımsız olan bu iki istikamet rasyonellik ve içselleştirilmiş iyi düşüncesidir.

Taylor'a göre sanayileşme, şehirleşme, refah seviyesinin yükselmesi, teknolojik toplumun ortaya çıkışı dar anlamda sekülerleşme olarak görülebilir. Daha açık bir ifadeyle sanayileşme, şehirleşme, refah seviyesinin yükselmesi, teknoloji dinde bir gerilemeye neden olmaktadır. Ona göre bütün bu gelişmelerin insan hayatını etkileyip değiştirdiği su götürmez bir gerçektir. Bununla birlikte bütün bunların dini inancı tek başına ortadan kaldırdığı söylenemez. Bu gelişmelerin dini inancı yok edip etmediği bir toplumun kültüründe yaşanan diğer gelişmelere bağlıdır (Taylor, 2012, s. 611). Özel, hayatını şekillendirirken insanın kültüre açtığı alanın onun iddialarını arttırdığını, iddiaları arttıkça da dinden uzaklaştığını ifade etmektedir. Özel, İslam nezdinde değerli olanın doğru hayat olduğunu, İslam'da süslü hayata yer olmadığını dile getirmektedir (Özel, 2010, s. 155). Özel aslında burada, insan hayatını asıl anlamından koparan her durumun sekülerleşmeye hizmet ettiğini ortaya koymaktadır. Özel'e göre medeniyet başlı başına insani tercihlerde nefsi seçeneklere üstünlük tanımaktadır (Özel, 2017a, s. 256). Buradan bakıldığı zaman ona göre medeniyet başlı başına sekülerleşmenin bir kaynağıdır Bir başka ifadeyle, bilim, kentleşme, yeni ahlak kaynakları ve diğer bütün unsur ve ürünleri ile medeniyet sekülerleşmeyi hızlandırmaktadır.

Taylor, sekülerliğin birinci anlamı olan kamusal alanda Tanrı'ya yer verilmemesi durumunun sekülerliğin üçüncü anlamı olan inancın çeşitlenmesine, hatta Tanrı inancının en zor seçeneklerden biri haline gelmesi durumunu desteklediğini ileri sürmektedir (Taylor, 2014a, s. 6). İngilizce konuşan ülkelerde Victoria Dönemi'nde[3] bilimin dini ortadan kaldırdığı düşüncesinin yaygınlık kazandığını ifaden Taylor, bunun arka planında yatan dinamiğin doğa bilimlerine ait ilke ve yöntemlerin inanma ihtiyacı duyulan bütün hakikatleri ortaya çıkarmaya yeterli olduğu algısı olduğunu ileri sürmekte, bu algının hatalı bir algı olduğunu vurgulamaktadır. Diğer yandan bu algının dönemin inanç etiği haline gelen ve rasyonel bağımsızlık fikriyle de desteklenen "yeterli kanıtın olmadığı şeye inanma" söylemi ile de güçlendiğini dile getirmektedir (Taylor, 2012, s. 613). Şüphesiz bu dönem pozitivist düşüncenin gücünü hissettirdiği, geleneksel bilgilenme yollarının yavaş yavaş kapandığı bir dönemdir.

[3] Victoria Dönemi, Britanya Kraliçesi Victoria'nın görev yaptığı ve Britanya İmparatorluğu'nun Sanayi Devrimi'nin yükselişi ve imparatorluğun Altın Çağı olarak bilinen 1837-1901 yıllarını kapsayan dönemdir.

Öte yandan Taylor, insanların Tanrı'ya sırt çevirdikleri şeklindeki ikinci anlamdaki sekülerleşmeye bilimin neden olduğu fikrini benimsemez. Bu fikri benimsemediği, en azından ileri sürülen gerekçeleri yeterli bulmadığı için üçüncü anlamdaki sekülerleşmeye odaklanmaktadır (Taylor, 2014a, s. 7). Taylor, bilimin sihirsizleşmeyi destekleyerek dışlayıcı hümanizmin önünü açtığını kabul etmektedir. Öte yandan yine Taylor'a göre bilim Tanrı inancı olmaksızın ortaya çıkan "tamlık" anlayışlarının gelişmesine de katkı sunmuştur. (Taylor, 2014a, s. 34). Bu düşünce sekülerleşme konusunda bilimin kısmen etkili olduğu düşüncesinin bir itirafı niteliğindedir. Fakat yine de Taylor, sekülerleşmenin ve inançsızlığın artmasının yalnız bilimin ve akla verilen önemin gelişmesinden ileri geldiği savına mutlak bir onay vermemektedir (Taylor, 2014a, s. 314). Taylor'a göre bilim karşısında sekülerleşmenin artmasında belirleyici olan bilim değil, insanların artık bir yaratıcının varlığının mutlak bir durum olduğunu kabul etmeyebilen çeşitli ahlak kaynaklarını algılamalarıdır (Taylor, 2012, s. 478). Bir başka ifadeyle Tanrı inancının doğurduğu ihtiyacı başka kaynaklardan karşılayabileceklerini düşünmeleri, bu yönde bir arayışa girişmeleridir. Taylor, bu doğrultuda modernleşmenin ahlak kaynaklarını çeşitlendirdiğini, din kaynağının yanına tabiatı ve insanın kendi gücünü eklediğini dile getirmektedir (Taylor, 2012, s. 591).

Taylor, din ile bilim arasında kaçınılmaz bir mücadele olduğu fikrini de bir vehim, ideolojik bir yaklaşım olarak değerlendirmektedir (Taylor, 2014a, s. 393). Bir başka ifadeyle o, bilim ve dinin bütünüyle örtüşmediğini düşünmez. Taylor'a göre bir insan bilimin verileri ışığında dini terk ederek inançsız bir forma yönelebilir. Fakat burada onu inançsız bir forma sürükleyen aslında bilimin ortaya koyduğu bulgular değil o kişinin bilimi bir bütün olarak dine kıyasla üstün görme, daha güvenilir bulma eğilimidir (Taylor, 2014a, s. 431). Öte yandan Taylor, bilimin de dinin de hayatı tüm yönleri ile açıklamaya yetmediği kanaatini taşımaktadır. Ona göre hem Tanrı'ya inanmak hem de bilimin gerçeklerine uymak mantıklıdır (Taylor, 2007). Özel, günümüzün modern dünyasında bilhassa az gelişmiş ülkelerde din ile bilimin birlikte değerlendirilmesinin mümkün olmadığını, birinin lehine söz söylemenin ötekine muhalefet etmek anlamına geldiğini ileri sürmektedir. Fakat Özel, Türkiye gibi bilimin kendi kaynaklarının sorgulanamadığı ülkelerde dinin bilim tarafından desteklendiğini, bilimin ortaya koyduğu bazı gerçekliklere dinden kanıtlar sunulduğunu belirtmektedir. Aslında dini destekler bir görüntü sunan bu durumun çok doğru olmadığını, dini kural ve kaidelere ancak Kur'an ve sünnetten kanıt bulunulması gerektiğini ifade etmektedir (Özel, 2017d, s. 198-199). Kanaatimizce Özel, bilim yoluyla dini destekleyen argümanlar ortaya konulmasını din ve inancın gücünü kırmanın bir yolu olarak

değerlendirmekte bir anlamda Taylor'ın günahın tıbbileştirilmesi dediği durum gibi bir durumu ortaya koymaktadır.

Taylor'a göre inanç ve inançsızlık arasında sürekli bir didişme vardır. Bu sürtüşmeden bazen inanç bazen inançsızlık avantaj sağlamaktadır. Diğer yandan din ve inanç pratiklerinde yaşanan kaybın geri döndürülmesi pek olası değildir. Taylor'a göre içinde bulunduğumuz dönem bir dinsel arayış çağının başlangıcıdır ve bu arayışın nasıl sonuçlanacağını tahmin etmek mümkün gözükmemektedir (Taylor, 2012, s. 627-628). Özel, tarihsel süreçte Batı'da kilise ile filozofların tartıştığını, bu tartışmanın aslında din ile bilimin rol mücadelesi olduğunu ifade etmektedir. İlk olarak İbrani-Hristiyan medeniyetlerinde yaşanan bu durum inanç ve inançsızlık arasındaki çapraz baskılardan, inanca ilişkin temel değerlerin insanlar eliyle yozlaştırılmasından kaynaklanmış ve bu durumun sonucu olarak bilim, dini kendi seviyesinde bir rakip olarak görmeye başlamıştır (Özel, 2017ı, s. 30). Hatta Özel 16. yüzyılda kilisenin düşüncelerine karşı bir mücadele sergileyen bilimin gelinen noktada bugün kendisinin o dönem kiliseyi suçladığı baskı aracı olma, hurafeler üretme, her türlü gerçeğe ilişkin aksi ispat edilemeyen ölçüler getirme gibi dogmalar üretmeye başladığını dile getirmektedir (Özel, 2017a, s. 492). Özel, özellikle 19. yüzyılda Batı'da Hristiyanlığın temel kollarında yaşanan çöküş ve bu çöküşün ortaya çıkardığı boşluğun, bölük pörçük birçok dinin oluşmasına neden olduğunu, sadece bilime değil bilimin her bir alt dalına tinsel bir değer atfedildiğini, itibarları yerle bir edilen din adamlarının yerine herkesin kendi iştigal ettiği alana bir kutsallık atfettiğini ifade etmektedir (Özel, 2017a, s. 149-150). Aslında Özel, bu anlatısıyla Taylor'ın üçüncü anlamda sekülerleşme dediği inanç formlarının çeşitlenmesi düşüncesine destek vermektedir. Fakat Taylor'ın ortaya koyduğu çerçevede Özel daha çok klasik sekülerleşme teorisine ait düşüncelere yakındır.

Taylor'a göre sekülerleşmenin ortaya çıkmasında sihirsizleşme ve anti yapının[4] ortadan kalkmasının ardından seküler zaman ile yüksek zamanlar arasındaki bağın kopması da önemli olan bir başka gelişmedir. Taylor bu gelişmenin ortaya çıkmasında modern doğa bilimlerinin etkili olduğunu ileri sürmektedir. Diğer taraftan ona göre bilime bu gelişmenin ana sebebi gibi bir rol yüklemek abartı olacaktır (Taylor, 2014a, s. 72). Öte yandan Özel'e göre bilim ve teknoloji ve buna bağlı olarak toplum örgütlenmesindeki karmaşıklık arttıkça insanlar hakikat karşısında efsaneler, periler, devler dünyasında yaşamaktan kendilerini

[4] Anti yapı; festival vb. uygulamalarla belirli dönemlerde normal günlük yaşamdaki bazı kuralların terk edilerek normal hayatta söz konusu bu kuralların ne kadar anlamlı olduğunun idrak edilmesine, o kurallara uyumun artırılmasının sağlanmasına yönelik karşı bir eylem şeklinde tanımlanabilir.

kurtaramayacaklardır (Özel, 2017a, s. 85). Buradan anlaşıldığı üzere Özel, bilim ve teknolojideki gelişmenin inanç ve birey arasında bir perde oluşturduğunu, yeni inanç formları meydana getirdiğini bu anlamda da klasik anlamda sekülerleşmeyi tetiklediğini ifade etmektedir. Zira Özel'e göre insanın maddi ve manevi yapısına bir sınır çizip onu donuklaştıran çağdaş bilimden beklenen ile dilek ağacına bağlanan bezden beklenen arasında bir fark yoktur (Özel, 2017e, s. 46). Bu manada da Özel bir anlamda bilimin ulvi olana yer bırakmadığını ortaya koymaktadır. Özel günümüzde bilimin masum bir öğrenme yöntemi olmaktan çıktığını, sahip olduğu ün ve otorite ile canlı ve hükmeden bir kurum haline geldiğini ifade etmektedir. Bilim artık teknolojik ve bürokratik bir yapı halini almıştır. Zıt fikirlerin savunucusu olabilen, herhangi bir düşüncenin mazereti rolünü alabilen; kültürlerin, milli değerlerin üzerinde bir yer işgal etmiştir (Özel, 2017a, s. 489-490).

Taylor'a göre tek başına dine sırt çevirmenin bir açıklaması olmasa da, yeni pozitivist bilim anlayışı, dinle bütünleşmiş bazı dışsal formları tehdit etmiş, dünyanın sihirsizleşmesini hızlandırmış, ruh-madde ayrımına neden olmuştur. Kendisinin ortaya koyduğu kuralların istisnasını kabul etmeyen bu bilim anlayışı ilahi güçlerin bir özelliği olan mucizeye de yer bırakmamıştır (Taylor, 2014a, s. 270). Özel de benzer şekilde bilim esasında olmasa da modernleşmenin insanları güdülemek için mucizeyi dünyevileştirdiğinden bahsetmektedir (Özel, 2018a, s. 599).

Taylor, insanların akla fazla önem vererek bir kibre kapılmalarının insan hayatında bazı şeyleri değiştirdiğini kabul etmekle birlikte tek başına inançsızlığa sebep olduğu düşüncesini desteklememektedir (Taylor, 2014a, s. 457). Özel de, modern Batı medeniyetinin matematiğe çok fazla önem verdiğini, matematiğin kesin çözümleri aracılığıyla insan aklı ile kâinattaki düzeni anlama ve yeni bir düzen kurma yoluna gidildiğini fakat matematiğin insanı hakikate ulaştırmada yetersiz kaldığını ifade etmektedir. Matematik insanı hakikate ulaştırmamış fakat sadece matematik ve akıl üzerinden hareket edilmesi durumunda insanlığı insan ürünü bir düzenin içine hapsedeceğini insanlara idrak ettirmiştir. Bu manada hakikate, inanca önem verilmesine dolaylı yoldan katkı bile sunmuştur (Özel, 2017b, s. 236). Öte yandan Özel, bilimin ortaya çıkardığı gerçekleri önemsediğini buna rağmen bilimin insanları kurtuluşa götürmek için şart ve yeterli olmadığını modernleşme ile birlikte ortaya çıkan düşünce ve davranış ayrılığından hareketle ileri sürmektedir (Özel, 2017d, s. 65).

Özel'e göre esas itibarıyla bilim, din dışı bir alanda bir gerçeklik ortaya koysa bile buradaki gerçeklik nesnelerin ilişkisi üzerine olmalıdır ve iyi-kötü, güzel-çirkin, hayır-şer gibi değer yargıları üzerinden bir okuma içermemelidir. Özel, günümüzde olaylara bu perspektiften bakabilen herkes için aslında din-bilim çatışmasından söz etmenin mümkün olmadığını ileri sürmektedir. Batı'dakine benzer şekilde din ile bilimin rol mücadelesinin İslam'da da yaşandığını ileri süren Özel, İslami açıdan bilim ile dinin alanlarının farklı olduğunu, modernleşme ile birlikte bilimin, İslam'ın kendine tanıdığı alanı terk ettiğini ve din alanında da yargıda bulunmaktan uzak durmadığını öne sürmektedir (Özel, 2017a, s. 318-319). Özel, bilimin kâinatın görünen yüzüne ilişkin doğrular ortaya koyabileceğini fakat zahir yüzüne ilişkin herhangi bir sonuç ortaya koyamayacağını, insanlara gidilecek bir yer olmasını hatırlatma manasında faydalı olacağını, fakat gidilecek yerin neresi olduğunu söylemede yetersiz olduğunu, bunun ancak gönül sahiciliğini hissettiren din aracılığı ile yapılabileceğini belirtmektedir (Özel, 2017b, s. 72).

Taylor da Özel de bilim ile din arasında bir gerilimin varlığını kabul etmekte, hakikat ve gerçeğe ulaşabilmek için aslında bu ikisi arasında gerilim değil dayanışma olması gerektiğini vurgulamaktadır. Sekülerleşme noktasında da az ya da çok bilimin etkisi her ikisi tarafından kabul edilmektedir. Bununla birlikte Özel'in bilime yönelik eleştirileri Taylor'a göre son derece serttir.

Özel'in kentleşmeye bakışı olumsuzdur. Ona göre şehir başlı başına üzerinde yaşayan insanları yapısal bir şiddete maruz bırakmaktadır. Bu yapısal şiddet şehrin şehir oluşunun verdiği düzenin ortaya çıkardığı bir durumdur. Şehir insanı bu durumu çok kolay kabullenmekte, eski değerlerinden kolay vazgeçmektedir (Özel, 2017g, s. 233). Özel, şehre ve şehrin insanına bakışını Üç Frenk Havası şiirinde (Özel, 2017i, s. 205) "*Şehrin insanı, şehrin insanı, şehrin pahalı zevklerin insanı, ucuz cesaretlerin*" mısraları ile, Kan Kalesi şiirinde (Özel, 2017i, s. 88) "*Gizemli bir dehliz gibi dolaşıyorum, sıkıca tutuyorum kendimi şehre karışmaktan alıkoymaya*" mısraları ile dile getirmiştir. Anlaşılacağı üzere Özel'e göre şehir bir yapaylığı bir yozlaşmayı, modernleşmenin kurallarına teslim olmayı temsil etmektedir. Şehrin ve şehirleşmenin sekülerleşme üzerindeki etkisini ortaya koyma anlamında Esenlik Bildirisi şiirinde yer alan aşağıdaki dörtlük vurucu bir ifade ortaya koymaktadır.

"Bir şehrin urgan satılan çarşıları kenevir

kandil geceleri bir şehrin buhur kokmuyorsa

yağmurdan sonra sokaklar ortadan kalkmıyorsa

o şehirden öcalmanın vakti gelmiş demektir." (Özel, 2017i, s. 173).

Özel bu dörtlükte açık bir şekilde şehirde manevi bir havanın solunmadığını ifade etmektedir. Özel, yukarıdaki örneklerin ötesinde birçok şiirinde şehir ve şehir hayatını, herkesleşme, kimliksizleşme, maneviyattan uzaklaşıp modernliğe teslim olma, ruh ve beden ayrımının yaşanması, tüketim kültürü ve modanın hâkim olması gibi birçok noktadan eleştirmektedir. Ona göre; kentler kalabalıklaştıkça insanlar yalnızlaşmakta, fikirler çeşitlendikçe çıkmazlar artmaktadır (Özel, 2017d, s. 163). Dahası Özel, şehirleşmenin insanın biricikliğini ortadan kaldırdığını kendisinin kurup oluşturduğu fabrikaların, alet ve edevatın bir mütemmim cüzü haline getirdiğini bunun sonucu olarak da yaratıcısı ile bağlarını kestiğini, biricikliğini intihara kadar varan çok aşırı dışavurumcu eylemlerle göstermeye çalıştığını ifade etmektedir. (Özel, 2017e, s. 61).

Özel'in kapitalist sisteme ve onun meydana getirdiği sosyo-politik düzene yönelttiği eleştirilerinin en somut şekilde sergilendiği metinlerinden biri, onun Propaganda Şiiridir. Söz konusu şiirde Özel; kapitalist sistemin, daha doğru bir ifadeyle modern düzenin, bireyleri nasıl kendisinin kölesi haline getirdiğini, ekonomi temelli bu düzenin bireyi nasıl doğadan kopardığını, teknik ve teknolojiye nasıl mahkûm ettiğini, tüketim kültürünün ne denli çılgınlaştığını;

"*Köleler gördüm, karavaşlar*
hayaları burulmuş bir adamın ayaklarını yıkamaktalardı
artık kelimeleri kalmamış fiyatları sormaktan
….
kaldırımlarda demokrat
otobüslerde dindar
geceyi
saatlerine bakarak anlıyorlar
ve sabah

gökyüzünün karnını gerdiği zaman

dağların kokusundan fabrikalar

acıkınca

Köleler!

gözleri camekanlarda." (Özel, 2017i, s. 164) mısraları ile dile getirmektedir. Söz konusu mısralarda modern insanın farklı mekânlarda farklı tutumlar takındığına işaret eden Özel, aynı zamanda modern insanın içinde bulunduğu gelgitli ruh halini de gözler önüne sermektedir.

Özel'e göre kentleşme ve getirdiği hayat şartları insanların düşüncelerinde değişikliğe, şaşkınlığa, ruhsal açıdan bir dağılmaya ve yozlaşmaya neden olmaktadır. Bununla birlikte modernleşmeye bağlı olarak ortaya çıkan teknik ve teçhizatın doğrudan doğruya insanların inançlarını yozlaştırdığını kabul etmez. Bir başka ifadeyle karasaban yerine traktörün geçişinin insanların inanç ve değerlerini zafiyete uğrattığını kabul etmez. Özel'e göre bu durumun inancını zafiyete uğrattığını iddia edenler karasaban döneminde de inanç ve değerlerini tam olarak anlayamayanlardır. İman ile küfrü net bir şekilde ayırmayı başarabilenler için modernleşme bir bozulmaya, çürümeye neden olamayacaktır. Modernleşme karşısında sekülerleşenler, bir başka ifadeyle televizyonun gelmesi ile birlikte inançlarında kayıp yaşayanlar, İslam'ı bir alışkanlık olarak ya da hayatlarını kolaylaştırmanın bir yolu olarak benimseyenlerdir. Bu tür dindarların olduğu bir ortamda modernleşme yeni dinlerin "dolar", "mark", "riyal" dinlerinin hayat bulmasını kolaylaştırabilecektir (Özel, 2017d, s. 117-118). Buradan da anlaşılacağı üzere nasıl ki Taylor, bilim ve sekülerleşme ilişkisinde bilimin rolünün dolaylı olduğunu ifade etmektedir, Özel de sekülerleşmede tekniğin rolünün dolaylı olduğunu dile getirmektedir.

Taylor, şehirleşmiş teknolojik toplumda doğanın dışlandığını, doğayla iç içe yaşayan çiftçilerin ortadan kalktığını ileri sürmektedir. Bu değişim ona göre bilimsel, mekanik bir dünyanın ilk izlenimlerini ortaya koymaktadır (Taylor, 2012, s. 691). Taylor'a göre köyden kente göç, toplumsal olarak hareketli yeni kesimler ortaya çıkarmıştır. Bu yeni grupların ticari, hukuki, bürokratik birçok alanda yeni roller üstlenmesi eskilerin zihninde var olan ölümün hayatın bir parçası olduğu düşüncesini yavaş yavaş değiştirerek sekülerleşme doğrultusunda etkilemiştir (Taylor, 2014a, s. 83). Taylor'a göre Rönesans düşüncesiyle bir şehirleşme hareketi başlamış, bu hareket aynı zamanda medenileşme hareketi olarak da görülmüştür. Taylor, bu durumu şehirleşmenin düzenli bir idare sistemine zemin hazırladığını, düzenli idarenin ise medeniliğin bir yansıması olduğu üzerinden açıklar. Düzenli idare, aynı zamanda teknolojide, sanatta, bilimde, zevkte, görgü ve zarafette,

eğitimde rasyonel ahlaki öz denetimin artmasında etkili olmuştur (Taylor, 2014a, s. 122). Bu şekilde Taylor'ın, "kibarlık toplumu" dediği olgunun ortaya çıkışı kozmik dönemde geçerli olan hiyerarşiyi yıkmış, toplum ve devlet hayatında ekonominin önemini arttırmış ve devamında askeri güç ile ekonomik güç yer değiştirmiştir (Taylor, 2014a, s. 221). Özel'in "dünya sistemi" dediği ve 18. yüzyılda iyice belirginleşen bu düşünce Özel'in de belirttiği gibi bir "piyasa dini"nin oluşmasında etkili olmuştur.

Taylor; bilim, teknoloji, kentleşme ve ekonomik büyümenin dinde bir daralmaya neden olduğunu kabul etmekle birlikte bu unsurların etkisinin entelektüel anlamda sekülerleşmeyi açıklamaya yetmediğini, geçmişte reformun sadece ekonomi üzerinden açıklama yanılgısına düşüldüğü gibi sekülerleşmeyi de sırf bu unsurlar üzerinden açıklamaya çalışmanın bir yanılgı olacağını ifade etmektedir (Taylor, 2007). Zira bu gelişmeler, dinin zayıflaması noktasında doğrusal bir yol izlemezler. Dolayısıyla sekülerleşme tek yönlü bir süreç değildir (Taylor, 2012, s. 627). Bazen dinde bir aşınmaya neden olurken bazen de yeni inanç formlarının ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Diğer yandan Taylor'a göre bilim ve kentleşme gibi gelişmeler doğrudan doğruya dini hedef almayıp çeşitli yaşam formlarını etkileyip değiştirirler. Bu açıdan zikredilen gelişmelerin din üzerindeki etkileri dolaylıdır (Taylor, 2014a, s. 513).

Taylor, birçok seküler ve modern düşünürün en ulvi manevi özlemlerin kaçınılmaz olarak tahripkâr ve yıkıcı olduğu şeklindeki düşüncelerinin Batı'nın en önemli manevi çıkmazı olduğunu ama asla kaderi olmadığını ileri sürmektedir (Taylor, 2012, s. 83). Taylor modernleşme ile birlikte, bazı kesimlerce din ve ahlak adına sürekli fedakârlık beklentisinin karşıt bir hoşnutsuzluğa, zalimce eylemlere neden olduğu şeklinde bir kabul taşındığını bu yüzden bu kesimlerce seküler bir hümanizmin en iyi yol olarak görüldüğünü dile getirmektedir. Bununla birlikte Taylor'a göre dini bir zaviyeden, tarihe duyulan temel bir ümitten yoksun bir seküler bakış açısı benimsemek devam eden sorgulamalardan kurtulmak için iyi bir tercih değildir. Ona göre böyle bir tercihin başarılı olabilmesi, insanlığın içinde taşıdığı manevi olana ait düşüncenin boğulmasını zorunlu kılacaktır. Dahası Taylor, Batı kültürünün çeşitli ideoloji ve düşünce akımlarının da etkisiyle manevi olanı boğma, daha özel anlamda dinin sesini kısma eylemleri ile insanların kendi tarihlerine ait değerleri felsefi gerekçe katmanlarının altına gömdüklerini, bu şekilde boğulmak üzere olanın bu değerlerin değil aslında bu değerlerin hayat verdiği insanlık olduğunu ifade etmektedir. Taylor bu noktada kendisinin amacının bu değerleri yeniden anlamlandırarak, gün yüzüne çıkarmak,

onları güçlendirmek, daralan ruhlara hava üflemek olduğunu dile getirmektedir. (Taylor, 2012, s. 782-783). Bu düşüncüler, şüphesiz Taylor'ın tanınma ve çokkültürcülük politikalarının da ana ekseninde yer almaktadır.

Taylor'a göre ahlakçılık, üretime odaklanan ekonomi eleştirisi çift taraflı bir etki doğurmuştur. Ahlakçılığın hayatı yavanlıktan kurtaramaması, üretime odaklanmanın insanlara mutluluğu getirmemesi inanca ve inançsızlığa açılan iki kapı ortaya çıkarmıştır (Taylor, 2014a, s. 474). Bu durum karşısında bir kısım insan inancını sıkılaştırırken bir kısım insan tam tersini yaparak mevcut inancını gevşetmiş hatta yeni inanç kaynaklarına yönelmiştir.

Taylor, birbirinden uzakta yaşayan insanların dinsel yaşamlarının gitgide benzeştiğini ifade etmektedir (Taylor, 2014a, s. 177). Burada benzeşen dinsel yaşam aslında Ortodoks bir yaşam olmayıp dinin sekülerleşen boyutudur. Bir başka ifadeyle benzeşen aslında seküler yaşamlardır. Taylor'ın bu ifadesi Özel'de devletlerin, cemaatlerin, bireylerin gitgide birbirine benzediği, cemaatler birbirine benzerken onları ayakta tutanın mutlak dayanışma olması gerektiği halde ortak çıkarlar olduğu yönünde bir karşılık bulmaktadır (Özel, 2017a, s. 291). Gerçi Taylor bu durumu Özel'i beklemeden kendisi modernleşme ile birlikte dinin daraltılarak ahlakçılık seviyesine indirgendiği, söz konusu bu ahlakçılığın ise karşılıklı menfaatler doğrultusunda bireylerin amaçlarının örtüşmesiyle modern ahlak düzeni bağlamında şekillendiği yönünde ifade etmektedir (Taylor, 2014a, s. 269). Görüldüğü üzere burada Taylor ve Özel birbirine benzer düşünseler de Taylor farklılaşma yönüyle bir benzeşmeden bahsederken, Özel tek tipleşme bağlamında bir benzeşmeden bahsetmektedir.

Taylor modernleşmenin bir ürünü olan kamusal alanın[5] da toplumun sekülerleşmesine bir ivme kazandırdığını ileri sürmektedir. Ona göre kamusal alan üçüncü anlamda sekülerleşmeyi yani inancın zorlaşmasını ve seçeneklerden biri haline gelmesini desteklemektedir. Bununla birlikte kamusal alan aslında dördüncü anlamda bir sekülerleşmeye de neden olmaktadır. Bu yeni anlamıyla sekülerleşme zamanın, yaşanan dönemin seküler olması, ortaya konulan eylemlerin çağa özgü olmasıdır. Zira kamusal alan tamamen bireylerin ortak eylemi ile oluşmuş bir faillik alanı olup, oluşmasında eylemi aşan, yani ilahi, büyülü bir gücün etkisi yoktur (Taylor, 2014a, s. 232). Hatta sekülerleşmenin bir

[5] Taylor kamusal alanı, hiç karşılaşmamış insanların kendilerini bir tartışma içinde gördükleri ve ortak bir kanaate varabileceklerini düşündükleri, siyaset dışı ama yönetime meşruiyet kazandırma gücü olan, seküler bir ortak alan olarak tanımlamaktadır.

göstergesi olarak din bedensizleştirilmiştir. Taylor'ın burada kastettiği; inancın ibadete, eyleme yansımaması, sadece zihinlerde bir yer işgal etmesidir. Benzer bir durumu Özel, içinde bulunduğumuz dönem "*İslam'ı arayanların onu ancak kitaplarda, Müslümanları arayanların ise onları ancak mezarlarda bulabildiği*" bir zamandır şeklinde ifade etmektedir.

Özel, modernleşme ile birlikte Türkiye'de yönetenler tarafından Müslümanlara misafirperverlik, yasalara saygı, üretimde verimli çalışma, kanaatkârlık, çevreye duyarlılık gibi birçok görev verildiğini bununla birlikte hiçbir şekilde İslam'a aykırılık teşkil eden eylem ve işlemlere karşı tepki gösterme hakkı verilmediğini, bu şekilde Müslümanların modernleşmeye hizmet ettirildiğini dile getirmektedir (Özel, 2016c, s. 252). Özel'in "işe koşulmuş Müslümanlık" olarak tarif ettiği bu durum aslında Taylor'ın Batıda yaşanan ve evrensel iyiliği sihirsiz bir dünyada sağlama girişimini akıllara getirmektedir. Özel'e göre bu şekilde barış, çevrecilik gibi faaliyetlerin ön plana çıkarılmasındaki amaç sistemin çarklarının pürüzsüz bir şekilde döndürülmesini sağlamaktadır (Özel, 2018a, s. 597).

Bu bölümü hem Özel'in hem de Taylor'ın sekülerleşmenin gidebileceği son noktayı vurgulamak açısından söylediklerini düşündüğümüz sözleri ile bitirelim. Taylor, "*Çağımız rahatlık verici bir inançsızlığı benimsemekten çok uzak*" (Taylor, 2014a, s. 856) derken Özel, "*Kimsenin ateist olabileceğini düşünmüyorum"* demektedir. Dolayısıyla dünyanın yaşayacağı gelişmelere bağlı olarak kendisine inanılan yani ilah değişebilecek, hatta bu ilahlık vasfı olmayan bir varlık da olabilecek fakat inanca olan ihtiyaç hep yaşayacaktır.

6. SONUÇ

Özel, hayatının her döneminde, ortalama bir çizgi yakalayarak kalıplaşmış formlar içerisinde geçirilen bir ömrün karşısında yer almış, zorlamaların ve mecbur bırakılmaların bilincine ulaşarak bunların kendi hayatını kuşatmasına karşı mücadele vermiştir. O etrafındaki fasit daireleri, kendini kuşatan yapıları sürekli yıkarak yeni zeminlere taşmıştır. Çünkü Özel'in bir derdi vardır ve sürekli o derde çare aramaktadır. Özel, bir umutla çaldığı kapıdan istediğini bulamayınca orda oyalanmamış, hemen başka bir kapıya doğru yol almıştır. Kendi deyimiyle zincirlerine âşık olmamış, kendini kuşatan parmaklıklara hayranlık duymamış, araziye uymamıştır. Özel, modernleşmeye, küfür sistemi dediği dünya sistemine de aynı şekilde yaklaşmıştır. Taylor da modern dünyada başta kendi doğup büyüdüğü Quabec'te olmak üzere bireysel ve toplumsal düzlemde yaşanan sıkıntılara sessiz kalmamış, bazen bir protesto eyleminde, bazen bir siyasi parti sıralarında, bazense üniversite kürsülerinde çözüm aramıştır. Taylor, Özel'den farklı olarak evrensel ölçekte çözüm çağrıları yapmıştır. Onun modernleşmenin sıkıştırıp daralttığı birey ve toplumlara reçete olarak sunduğu çokkültürcülük ve tanınma politikası bunun belirli başlı örneklerindendir.

Özel, aslında modernleşmeye bakışını "üç mesele" ekseninde simgeleştirmiştir. Buradaki "üç mesele" teknik, medeniyet ve yabancılaşmadır. Fakat onun modernleşme eleştirisi yalnız bu "üç mesele" ile sınırlı değildir. "üç mesele" sorunların ana merkezini oluşturmaktadır. Bir başka ifadeyle diğer tüm sıkıntılar bir şekilde bu üç meselenin etkisi ile ortaya çıkmaktadır. Öte yandan Taylor, modernleşmeyi onun üç temel sıkıntısı üzerinden ele almıştır. Taylor'ın ortaya koyduğu modernleşmenin üç sıkıntısı, bireyleşme, araçsal akıl ve özgürlük yitimidir. Özel'in "*üç mesele*"si ile Taylor'ın üç sıkıntısı arasında karşılıklı bir ilişki söz konusudur. Çünkü Özel, Taylor'ın üç sıkıntısına sebep olan durumun "üç mesele" olduğunu ifade etmektedir. Bir başka ifadeyle üç mesele bu üç sıkıntıya neden olmaktadır.

Taylor, onca gelişmeye, reforma ve modernleşmeye rağmen toplumun hem inançlı hem de seküler kesimlerinde şiddetin geride bırakılamadığını ileri sürmektedir. Bir başka ifadeyle, ortak çıkar, evrensel iyilik, demokrasi ve insan hakları gibi söylemleri olan modern ahlak düzeni, daha genel tabirle modernleşme bu vaatlerini yerine getirememiştir. Modernleşmenin ortaya koyduğu ürünler veya modernleşme ile birlikte ortaya çıkan düşünceler beraberinde kendi açmazlarını da getirmişler, bazen bu açmazlar meşruiyet sağlama aracına dönüştürülmüştür. İnsan sevmeyi merkeze alan dışlayıcı hümanizmin insan sevmeme merkezi haline gelmesi bu durumun iyi bir örneğidir. Bu konuda Özel de Taylor

ile aynı düşünceleri paylaşmaktadır. Özel, modernleşmenin kendisini mükemmelliğe giden yol olarak sunduğunu ama bir türlü o yolun mükemmelliğe çıkmadığını dile getirerek modernleşmenin vaatlerinin çok uzağında kaldığını ifade etmektedir. Taylor'a göre medeniyet geliştikçe veya modernleşmenin etkisi arttıkça insan yeni düşüşler ve kayıplar yaşamaya başlamıştır. Bu kayıpların en önemlilerinden biri, bireyselleşmenin getirdiği yalnızlaşma olgusudur. Bireyselleşmeyle birlikte kişi, atalarının ahlaki ilke ve kurallarını tanımadığı gibi dinin kurallarını da tanımama eğilimine girmiş ve kendi hayatını kendi belirlediği kurallar çerçevesinde sürdürme yoluna gitmiştir. Fakat bu, özgürleştirmek şöyle dursun gittikçe bireyin zincirlenmesine neden olmuştur. Geldiğimiz noktada modernleşme insanları, kendi sözcükleri ile konuşamaz, kendi kendine düşünemez hale getirmiş; medya ve teknoloji adeta onların sözcüsü olmuştur.

Özel modernleşmeyi yapay bir olgu olarak değerlendirmekte ve onun yapaylığı ile kastettiğinin aslını biliyormuş gibi yapma eğilimi olduğunu ifade etmektedir. Özel'e göre modernleşme, yerkürenin, insanın, dinin, toplumun aslını, temelini biliyormuş gibi yapmış ve kendi önerdikleri kurum, kavram ve değerlerin bunlardan çok daha üstün, çok daha geçerli olduklarını iddia etmiştir. Dolayısıyla modernleşme devamlılığını sağlamak için bir yanıltma projesi sürdürmüştür. Zira Özel'e göre modernliğin temel savı sürekli yeni değerler ortaya koymak, bunun mümkün olmaması durumunda değerleri icat etmek için mevcut değerleri bir bir gözden düşürmektir. Özel'e göre modernlikten farklı bir durummuş gibi sunulan post-modernlik bu amaca hizmet etmektedir. Zira post-modernlik modernliğin yenilenme çabalarının gereksizliğini ileri süren eğilimdir. Özel post-modernliği modern bir post olarak değerlendirmektedir. Ona göre modernlik, "*post-modernlik adı altında anasını boyayıp babasına satmaktadır.*" Çünkü Özel, post-modernliği gizli bir modernlik olarak görmektedir. Özel'e göre modernleşme veya modernlik doğrudan kapitalizm ile aynı şey değildir. Fakat birbirinden karşılıklı beslenmektedirler. Her ne kadar modernleşme kapitalizm ile aynı şey olmasa da Özel, Türk zaviyesinden bakıldığında batılılaşma, aydınlanma ve modernleşme gibi son dönemlerin popüler kavramlarının tek bir kavramla, kapitalizm kavramı ile karşılanabileceğini ifade etmektedir. Özel, zaten bunların tamamına "dünya sistemi" diyerek mücadelesini hepsine karşı bir bütün olarak yürütmektedir.

Taylor, modern kültürü sadece iki tarafın, dinsel gelenekle dışlayıcı hümanizmin bir mücadelesi olarak değil bu ikisinden çok daha fazla tarafın karşılıklı çarpıştığı, meydan kavgasına tutuştuğu yer olarak görmektedir. Taylor'a göre modernite, modern öncesi

dönemde geçerli olan dikey hiyerarşiyi yok etmiş, doğrudan erişim toplumunu inşa ederek toplumsal statüler arasındaki aracılık faaliyetlerini marjinalleştirmiştir. Bu durum, toplumun, doğrudan erişim, kamusal alan, piyasa ekonomisi, halk egemenliği gibi çeşitli formalarla, seküler bir zaman çizgisi içinde ortak eylemlerle oluşturulan yatay bir görünüm teşkil etmesine neden olmuştur. Taylor'a göre devletlerin sunduğu standart eğitimlerin alana yayılması, okuryazarlığın ve yükseköğrenim görenlerin sayısının artması, toplumlarda elit sayısını arttırmış, bu modern toplumun herkese aynı yaşam tarzını dayatmakta başarılı olmasını sağlamıştır. Herkese dayatılan aynı yaşam tarzı, şehirle taşra arasındaki farkı ortadan kaldırmış, özellikle elektronik medyanın etkisiyle herkese tek bir toplumsal tahayyül aşılanmıştır. Tek bir toplumsal tahayyülün yaygınlık kazanması aynı zamanda toplum bireylerinin tek tipleşmesine neden olmuştur. Bu tek tipleşme neticede Taylor'ın bireyselleşme veya bireycilik dediği soruna kapı aralamıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında kolaylaştırıcı unsur tüketim kültürünün yaygınlaşmasıdır. Tüketim kültürünün gelişmesi ile birlikte dışa vurumcu bireycilik anlayışı da yaygınlaşmıştır. Burada bireyler birçok insanın yer aldığı bir alanda ortak bir eylem sergilemekten çok kendi tarzlarını sergileyip aynı zamanda diğer bireylere de bunu sunmaktadır. Özel'in "*dilce susulup bedence yaşanan çağ*" betimlemesi bu durumu iyi bir şekilde örneklendirmektedir. Ortak bir eylemi yansıtmayan bu topikal alanın bir adım ötesinde insanlar bir konserde diğer onlarca kişinin sergilediği bir fiille, giydikleri markalı bir ayakkabı ile kimilerine yakınlığını, kimilerine de uzaklıklarını ifade etmekteler ve alan topikal olmaktan çıkıp metatopikal olmaktadır. Bu tür durumlarda bireyler ortak bir eylem zemininde değil karşılıklı bir eylem zemininde buluşmaktadır. Burada birey tam anlamıyla özgür olmasa da kendini tanımlayarak kısmen gelenek, aile ve din gibi sosyal kurumların kısıtlayıcı normlarının dışına çıkabilmektedir. İlk bakışta bireye özgürlük kazandırmış gibi görünen bu durum gündelik hayatın tüm pratiklerinin onaylanması ile birlikte bireyin kendisini bir boşlukta hissetmesine, bir ruh ve maneviyat darlığı ile karşı karşıya kalmasına ve yeni anlam arayışlarına koyulmasına neden olmakta, aynı zamanda toplumda tehlikeli bir çözülmeyi de başlatmaktadır. Bu gidişat ahlakın kaynaklarının içselleştirilmesi, yani karşılıklı çıkar etiğinin ve dünyevi bir iyi anlayışının ortaya çıkması ile sonuçlanmaktadır. Gerek Özel gerekse Taylor'a göre modernleşme ve de modern medeniyet insanlara bir incelik vermiş, bununla birlikte onlardan içtenliği alıp götürmüştür. Dolayısıyla modernleşme, samimiyetten uzak iş, eylem, durum ve bireyler meydana getirmiştir.

Taylor modernitenin dini baskı altına alarak sekülerleşmeyi desteklediğini kabul etmektedir. O inançlı biri olarak dinde bir gerilemenin olduğuna kesin bir şekilde inanmaktadır. Bununla birlikte bu gerilemenin basit, doğrusal bir sekülerleşme teorisi ile anlatılamayacağını, dinin artık çeşitli kabul ve redlerin olduğu bir seçenekler alanında yer aldığını, bu alanda Hristiyan inancının yanında daha birçok farklı seçeneğin bulunduğunu belirtmektedir. Günümüzde dinin ve diğer tinsel değerlerin birey ve toplum hayatındaki ilişkisinde değişiklik meydana gelmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere Taylor klasik sekülerleşme teorilerinin aksine sekülerleşmeye yeni bir boyut kazandırmıştır. Dinin kamusal alandan çekilmesi, insanların Tanrı'ya sırt çevirmeleri ve inancın seçeneklerden biri haline gelmesi veya inanç seçeneklerinin çeşitlenmesi olmak üzere üç farklı sekülerleşme anlatısı ortaya koyan Taylor günümüzde geçerli olan durumun üçüncü seçenek olduğunu ileri sürmektedir. Peki, bu durum dinin, Taylor açısından Hristiyanlığın izlerinin tamamen silinmesine mi neden olacaktır? Cevabı Taylor'dan dinleyelim. Taylor'a göre Batı toplumunda Hristiyanlığın izlerini silmek mümkün olmayacaktır. Bununla birlikte siyasi ve grup kimliklerinin etkisiyle insanların bir inanca yönelmeleri veya sahip oldukları inancı sürdürmeleri geçmişe göre günümüzde, günümüze göre de gelecekte çok daha zor olacaktır. Tüm bunlara rağmen Taylor'a göre insanların din isteği azalmayacaktır. Bununla birlikte bu insanlar din isteğini nasıl karşılayacaklardır? Taylor'ın bu soruya verdiği cevap, her bir insanın kendi kişisel manevi hayatında ilgi göstereceği uhrevi pratikler şeklindedir ki bu pratikler meditasyonu, hayır yapma faaliyetlerini, bir iş grubunu, haccı veya özel bir dua şeklini içerebilecektir. Daha önceki dönemlerde de görülen bu tür pratikler günümüz inanç dünyasında daha sık başvurulan pratikler olacaktır. Öte yandan çokkültürcülük adına Taylor bu tür inanç pratiklerini olumlamaktadır. Taylor, dinsel farklılıklara, iyilik düşüncelerini ve birbiri ile yarışmayan değerleri bireylere sunan çoğulcu ahlak anlayışı çerçevesinde yaklaşmaktadır. Oysa Özel, Taylor'ın aksine değişik inanç sistemlerini hiçbir şekilde kabul etmemektedir. İnanç pratikleri bir tarafa Özel nezdinde tek ve geçerli din İslam'dır.

Peki; bilim, teknoloji, kentleşme, ekonomi ve endüstrileşme gibi modernleşme ürünleri sekülerleşmeyi nasıl etkilemektedir? Bu soruya Taylor ve Özel'in verdiği cevaplar farklıdır. Sekülerleşmeye bu unsurların bir şekilde etki ettiğini söylemesine rağmen Taylor bu etkinin doğrudan ve birincil olduğunu kabul etmemektedir. Ona göre teknik, bilim, teknoloji, kentleşme, ekonomi, endüstrileşme doğrudan doğruya dinin daralmasına neden olmaz. Bunların etkilerine bağlı olarak toplumsal tahayyülde yaşanan değişimlerin neticesi olarak dinde bir daralma gerçekleşir. Özel ise başta teknik ve bilim olmak üzere bunların

hepsinin dünya sistemine, dinsizliğe hizmet ettiklerini söylemektedir. Batı'nın tekniğinin altında Batı'nın manevi değerleri var diyen Özel, modern Batı'nın tekniğine kapıları kapatmaktadır. Özel, Batı medeniyetinin ürettiği tekniğe şiddetle karşı durmasına rağmen Batı medeniyetinin bir ferdi olan Taylor'ın tekniğe bakışı ılımlıdır. Taylor'a göre teknolojiyi hem eleştirenlerin hem de onu destekleyenlerin haklı olduğu taraflar vardır. Ona göre esas olan teknik ve teknolojiye karşı toptancı bir bakış açısından uzak durmaktır. Teknik ve teknolojideki gelişmeleri bayağılaştırmadan vaatlerini gerçekleştirmeye zorlamak onun ortaya koyduğu çıkış yollarından biridir. Teknik ve teknolojiye karşı Özel'e göre daha ılımlı bir tavır takınmış gibi görünse de başta araçsal aklın gelişimi ve insanın yabancılaşması olmak üzere Taylor da tekniğin fanatik bir destekçisi değildir. O, tekniğin gelişiminden dolayı insanların, hayatlarının her alanında uzmanlara ihtiyaç duyduğunu bununda bireyin geleneksel dönemlerde yaşadığı çocuk yetiştirme gibi birçok insani duygudan aldığı duygusal doyumu perdeleyerek bireylere ruhsal bir daralma yaşattığını ileri sürmektedir.

Özel, modern toplumun en önemli dinamiği olan bilimi din karşısında tamamen yok saymamaktadır. Özel'e göre bilim, tamamen inancın yerini alamayacağı gibi din de bilimin yerini alamaz. Bilim-inanç zıtlaşmasından verimli bir sonuç alınamayacağı gibi bilim ile dinin uzlaşmasından da olumlu bir sonuç beklemeyen Özel, bu konuda takınılması gereken en doğru tavrın inancı bilim gibi tarihsel bir argüman olarak görmekten kaçınmak ve bilimin kazançlarını da feda etmemek şeklinde olması gerektiğini ifade etmektedir. Öte yandan Özel'e göre bilim, günümüzde bir din olma iddiası taşımakta, bugün kendi gerçekleri ile tüm kâinatı, tüm varlığı açıklayabilme iddiası gütmekte, bu yönü ile bireyin din ile olan bağını derinden sarsmaktadır. Ekonomi ve endüstrileşme günlük hayatın onaylanması ile birlikte bireylerin tüm hayatlarına şekil veren ana etmen haline gelmiştir. Kentleşme ile karşılıklı bir ivme kazanan bu unsurlar aklın araçsallaşmasıyla birlikte değerin tek ölçüsünün ekonomik bir hale gelmesine zemin hazırlamışlardır. Bunun sonucu olarak bireyin gündelik hayattaki tek uğraşı, tek derdi "geçim derdi" olmuş hatta Özel'in ifadesiyle bugün geçerli tek din "geçim derdi dini" haline gelmiştir.

Özel, içinde bulunduğumuz modern zamanları ikinci bir Ortaçağ olarak nitelendirmektedir. Bu yeni Ortaçağ insanın insana kulluğunu değiştirmemiş fakat bunu laik ve seküler bir hale getirmiştir. Batı'nın birinci Ortaçağ'dan çıkmak için ortaya koyduğu bütün stratejiler bugün sonuç veremez hale gelmiş, insanlar bekledikleri hakkaniyet temelli bir düzene kavuşamamışlar ve bir sükûtu hayal ve ruh tıkanıklığı ile baş başa kalmışlardır.

Özel'e göre modernleşme beraberinde gelişmiş bir yoksulluk sorununu da getirmiştir. Bir başka ifadeyle ekonomide, bilim ve teknolojide olduğu gibi modernleşen dünyada yoksulluk da aynı şekilde gelişmiştir. Modernleşen dünyada üretim yoksulların sayısını, eğitim ise yoksulluğun şiddetini arttırmıştır. Modern öncesi toplumda yoksulluğun ve zenginliğin sınırını açlık ve tokluk belirlerken modernleşmeyle birlikte bu sınır kişinin statüsüne göre değişir hale gelmiştir. Kimileri hayatını idame ettirecek asgari ihtiyaçlarını karşılayamadığı için yoksul olarak değerlendirilirken kimileri sahip oldukları otomobillerin markalarına göre zengin veya yoksul olarak değerlendirilir hale gelmiştir. Yoksulluğun birinci tipi az bir gelirle ortadan kaldırılabilirken ikinci tipini ortadan kaldırmak çok daha zor ve hissettirdiği acı bir o kadar şiddetli olmaktadır.

Özel'e göre modernleşme, topluma ait esaslı değerleri sürekli unutturma eğilimindedir. Modernleşme devletleri, aileleri, cemaatleri, bireyleri birbirine benzetmiş fakat birbirinden koparmıştır. Dışarıdaki benzerlik içeride sorunlar oluşturmuş, yaşamlarını sürdürebilmek için diğerine muhtaç olan insan bir yerde bunu unutarak ona düşman kesilmiştir. İnsanların birbiri ile ilişkileri onun bir insan olması üzerinden değil bir görevli olması üzerinden tanımlanmıştır. Çünkü modern öncesi toplumda bireylerin birbiri ile dayanışma halinde karşıladıkları birçok ihtiyaç resmi kurumların görevleri arasına alınmış ve onların görevlileri tarafından karşılanma yoluna gidilmiştir. Diğer yandan Özel'e göre modernleşmenin etkisiyle insanların sorun çözmede aklı tek geçerli akçe olarak görmeleri de insanları birbirinden koparmış, "*herkes kendi başının çaresine baksın*" sloganı ile karşı karşıya bırakmış, insanının insandan çözülmesi devamında çözülen insanın manevi hayattan da çözülmesini, kopmasını getirmiş, kendi başına kalan insanı ahiret duygusundan da uzaklaştırmıştır. Özel bu durumu bir başka açıdan, modernleşme sürecinin özelliği açısından da ele almaktadır. Özel'e göre Türkiye doğal bir modernleşme süreci yaşamamıştır ve hala da yaşamamaktadır. Taylor'ın her toplum kendi modernleşmesini yaşayabilir, tek bir modernleşme tipi söz konusu değildir sözünü akıllara getircesine Türkiye'nin kendi değerleri doğrultusunda bir değişim yaşaması gerektiğini ileri süren Özel, bu durumun gerekliliğini, Batı için son derece yerinde olan bir değişikliğin, yeniliğin Türkiye için ölümcül sonuçlar doğurabileceğini, bunun tersinin de mümkün olabileceğini dile getirerek ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Özel'e göre Türkiye'de modernleşme Batı'dan ithal edilmiş sorun ve ihtiyaçlar üzerinden şekillenmekte, bu yüzden Türkiye'nin dokunulmaz değerlerini hedef almakta, yeni dokunulmaz değerler toplumun kendi özünden değil dışarıdan dayatılmaktadır. Dokunulmaz değerleri zarar gören toplumda yozlaşmakta, birbiri

ile olan bağlarını kaybetmektedir. Daha açık bir ifadeyle modernleşme süreç boyunca insan toplulukları arasında giderilemeyecek düşmanlıklar doğurmaktadır.

Özel, modernleşmenin toplumun bütün hayatını üretim ve tüketim pazarına hapsettiğini, her türlü eylem ve düşüncesinin bu pazarın içinde ve yine pazarın istekleri doğrultusunda olduğunu, dolayısıyla modern insanın tek boyutlu, sadece ekonomik boyutlu ve tek dünyalı bir varlık haline geldiğini ileri sürmektedir. Özel'e göre modernleşmenin boyunduruğundan kurtulmanın yolu; insanın hayatını şekillendirirken ekonomik bir temele oturmuş Batı medeniyetinin eşyanın gerçekliğine götüren itkisine değil, varlığın hakikatine götüren ve yaratanın her daim desteğini görebileceği çağrıya kulak vermektedir. Ona göre kurtuluş ve çıkış yolu, modernliğin delişmenliği yerine olgunluğa ve olgunlaşmaya önem vermektedir.

Taylor, Özel'in dünya sistemi, kendisinin endüstriyel teknolojik uygarlık dediği sistemin günümüz bireylerini belirli koşullar altında kuşattığını kabul etmekle birlikte onların davranış kalıplarını yeniden şekillendiremeyecek kadar tamamen eli kolu bağlıymış gibi resmedilmesine itiraz etmekte, bu tür düşünceleri abartılı bulmaktadır. Ona göre günümüz insanının bu teknolojik medeniyet karşısındaki durumu bir kader değildir. Taylor'a göre modernleşme karşısında demir bir kafese kapatılmış değilizdir. Fakat modern toplumun dinamikleri sanki esaret altındaymışız gibi bir eğilim ortaya çıkartmaktadır. Bunun üstesinden gelmenin yolu ortak bir anlayış zemini oluşturmaktır. Taylor'a göre oluşturulacak bu ortak anlayış zemini modernleşmenin ve modern toplumun ahlaki dayanaklarının anlaşılıp kavranılmasını sağlayacak, bu da mücadele için bir başlangıç olacaktır. Aslında Taylor'ın burada modernleşmenin sorunlarına karşı sunmuş olduğu kurtuluş reçetesi, Özel'in medeniyete karşı medeniyetle mücadele edilemez düşüncesini akıllara getirmektedir. Özel, modernlikle özleştirdiği Batı medeniyetine karşı İslam medeniyeti ile karşı koymanın bir yanılgı olduğunu ileri sürmektedir. Özel'e göre Asr-ı Saadet temel alınarak belirlenecek bir hareket, Müslüman toplumu, medeniyete karşı medeniyetle mücadele etme veya medeniyetle bütünleşme tehlikesinden koruyacaktır. Bunun için yapılması gereken bilinçli bir yabancılaşmaya yönelme, bunun ön şartı olarak da araçsal aklı egemen kılan dünya sisteminin zihniyeti ile bu sistemin geliştirdiği kavramlarla çatışmaktır. Özel'in Batı medeniyetinden, dolayısıyla da modernleşmeden bir beklentisi yoktur. O, bu durumu, teknolojik Batı medeniyetinden sahip olduğu değerlerle bir cennet kurmasını beklemenin bakırın altına dönüşmesini beklemek gibi bir şey olduğuna vurgu yaparak ortaya

koymaktadır. Özel'e göre yapılması gereken öncelikle düşmanın, yani modern Batı medeniyetinin, modernleşmenin varlığından, tehlike ve kötülüklerinden haberdar olmak, onların bilincinde olmaktır. Bir başka ifadeyle önce zihinlerde, fikirde bir karşıt durum oluşturmaktadır. Mücadelenin ilk ve en önemli safhası budur. Özel'in medeniyeti olumsuzlayan bakışı karşısında Taylor her ne kadar tek bir medeniyet olması gerektiği gibi bir söylem ileri sürmese de bir Batılı olarak zaman zaman kendi medeniyetini yüceltici bir söyleme başvurabilmektedir. Avrupa'da ortaya çıkan ve Avrupa'nın çok ötelerine ulaşan medeniyetin eşitlik, hak, bağımsızlık ve ıstırabın bitirilmesi gibi çok çeşitli konulara farklı bir önem gösterdiğini, evrensel adalet ve iyilikseverlik taleplerinin Avrupalıların omuzlarına yüklendiğini belirtmesi bu durumun iyi bir örneğidir.

Özel'in modernleşmeye karşı temel eleştirilerinden biri de ortaya çıkardığı insansızlaştırmadır. Özel'e göre insansızlaştırma gerçek bireylerden beklenen iş ve eylemlerin kurum ve mekanizmalardan beklenmesi, bir tür araçsallaşmadır. İnsansızlaşma temel olarak kimliksizliğe neden olmakta ve bu açığı kapatmak için değişik ideolojiler ortaya atılmaktadır. Taylor, araçsallaşmanın tehlikeleri konusunda Özel'den çok daha ileri bir düşünce ortaya koymaktadır. Taylor, araçsallaşmanın ortaya çıkardığı çeşitli tehlike ve sorunlar yoluyla insan ömrünü kısalttığını onun ırkını tehdit ettiğini kabul etmektedir. Bir başka ifadeyle Taylor, araçsallaşmanın bir ekolojik tehdit oluşturabileceğini düşünmektedir. Taylor'a göre araçsallaşmanın doğurduğu sorunlar, değeri ekonomik bir ölçüte indirgemesi, yüksek anlamların terk edilmesine neden olması ve bireyin hayatını tatsızlaştırmasıdır. Araçsal akıl sadece bununla da yetinmeyerek kişilerin tercihini sınırlandırmakta, özgürlük kaybına neden olmakta hatta istenmeyen bir yaşam biçimini bireylere ve gruplara dayatmaktadır.

Özel'in düşüncesine göre modernleşme Türkiye'yi bir millet anlamı ortaya koymaktan mahrum etmiştir. Modernleşme milletleri olduğu gibi bireyleri de bölüp parçalamıştır. Bugün Müslümanların bile iş hayatı, günlük hayat gibi bir sürü hayatları ortaya çıkmıştır. Oysa Özel Müslümanın tek bir hayatının olması gerektiğini ifade etmektedir. O birine Müslüman denilebilmesi için hayatını dini, dinini hayatı haline getirmesi gerektiğini belirterek modernleşmenin bu parçalı bireyini sert bir şekilde eleştirmiştir. Özel, aynı şekilde bireyin kimliğinin de dini inancı ile bir bütünlük halinde olması gerektiğini ileri sürmekte, modernleşmenin bu noktada da zafiyetler doğurduğunu vurgulamaktadır. Hem Özel hem de Taylor bireyin kimliğinin toplumsal bir düzlemde şekillenmesi gerektiğini, ailenin, dinin,

kültürün kimliklenme sürecinin hiyerarşik yapıları olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Fakat toplumsal hiyerarşileri, büyülü kozmosu yerle bir eden modernleşme kimlik oluşum sürecinde de bu hiyerarşik yapıyı bozmuştur. Kimlik oluşum sürecinde ailenin, dinin ve diğer ulvi değerlerin etkisi gün geçtikçe azalmaktadır. Oysa Taylor'ın anlatısı üzerinden bir Özel okuması yapmak gerekirse, Özel neo-Durkheimcı bir mücadele vermektedir. Daha açık bir ifadeyle Özel kimliğini, özellikle de siyasi kimliğini belirleyen en önemli unsurun din olması gerektiğinin mücadelesini vermekte dahası din ile milliyetini birbirinin olmazsa olmazı olarak görmekte, milli kimliğini kazandıranın din olduğunu, olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu durumun gereği olarak Özel, Türk'ü Müslümanlıkla, Müslümanlığı Türklükle özdeşleştirmekte, dünya sistemi dediği modern düzenin karşısına "Türk düzeni"ni koymaktadır.

Bu çalışmanın, kendilerini dindar gören iki farklı dine ve iki farklı medeniyete mensup yazdıkları ve yaptıkları ile sıra dışı bir profil ortaya koyan Özel ve Taylor'ın modernleşmeye bütünlükçü bakışlarını ortaya koymanın ötesinde aynı soruna nasıl farklı bir çözüm getirdiklerinin bilinmesi daha doğrusu sorun tespitinde esas aldıkları dinamiklere farklı yaklaşımlarının açığa çıkarılması, Özel'in klasik İslamcı düşünce karşısındaki özgünlüğünün Özel düşüncesinin bütünlüğü içerisinde gözler önüne serilmesi ve Taylor'ın dünyaya yayılan fikri ününün ülkemizde de gereken ilgiyi görmesine küçük bir destek olması hususlarında sosyal bilimler literatürüne ve akademik çevrelere bir kaynak olabilmesi umulmaktadır.

7. KAYNAKÇA

Akın, M. H. (2019). 1980 Sonrası Dönemde İslamcılarda Modernlik Karşıtlığı. L. Sunar (Ed.) içinde, *"Bir Başka Hayata Karşı": 1980 Sonrası İslmacı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler* (Cilt 2, s. 37-53). Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.

Aksakal, H. (2010). *"Aydınlanma" Çağından "Karanlık" Yüzyıla Politik Romantizm ve Modernite Eleştirileri,*Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Aksakal, H. (2015). *Politik Romantizm ve Modernite Eleştirisi.* İstanbul: Alfa Yayınları.

Alatlı, A. (2014). *Batı'ya Yön Veren Metinler-3.* İstanbul: Alfa Yayınları.

Aktay, Y. (2004). Modernleşme ve Gelenek Bağlamında Dini Bilgi ve Otoritenin Dönüşümü. *Bilimname*(3), 131-151.

Aktay, Y. (2015). *Postmodern Kavşakta Din ve Sivil Toplum.* İstanbul: Tezlire Yayınları.

Ayaz, E. (2015). Küreselleşme Sürecinde Modern Devlet ve Avrupa Birliği Özelinde Ulus Üstülük ile İmtihanı. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 15*(2), 135-158.

Aytekin, A. (2017). *İsmet Özel Versus Dünya Sistemi.* Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.

Bauman, Z. (2013). *Postmodernizm ve Hoşnutsuzlukları.* İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bektaş, O. E. (2017). Romantik Bilinçdışının Postyapısalcılıktaki Yansımaları. *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*(29), 139-155. doi:DOI: 10.20981/kaygi.342423

Berke, Z. (2019). Modernliğin Sıkıntıları ve Sahicilik Etiği: Charles Taylor. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 3*(17), 76-86. Nisan 5, 2021 tarihinde http://www.sobider.net/FileUpload/ep842424/File/zzzeynep_berke-2_modernligin_sikintilari.pdf adresinden alındı

Berman, M. (2013). *Katı olan Her Şey Buharlaşıyor.* (Ü. A.-B. Peker, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

Bhambra, G. K. (2015). *Moderniteyi Yeniden Düşünmek:Post-Kolonyalizm ve Sosyolojik Tahayyül.* (Ö. İlyas, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

Bogdan, C. (2007). Charles Taylor and the (modern) Self. *Romanian Political Science Review*, *7*(2), 423-445. Ocak 21, 2020 tarihinde https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-56092-0 adresinden alındı

Bora, T. (2017). *Cereyanlar Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Bottomore, T. (2013). *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi.* (Ü. H. Yolsal, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.

Cloots, A., Latré, S. and Vanheeswıjck, G. (2015). The Future of The Chrıstıan Past: Marcel Gauchet and Charles Taylor on the Essence of Relıgıon and Its Evolutıon. *The Heythrop Journal, 56*(6), 958-974. doi: https://doi.org/10.1111/heyj.12081

Colorado, C. (2004). *Charles Taylor and George Grant on the Problem of Instrumentalism: Expressivism and Justice as Alternative Ontologies.* Simon Fraser University, Faculty of Arts. Burnaby, Canada: Simon Fraser University. Nisan 4, 2021 tarihinde http://summit.sfu.ca/item/8676 adresinden alındı

Dellaloğlu, B. F. (2001). *Frankfurt Okulu'nda Sanat ve Toplum.* İstanbul: Bağlam Yayınları.

Dellaloğlu, B. F. (2010). *Romantik Muamma.* İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Demirhan, A. (2004). *Modernlik.* İstanbul: İnsan Yayınları.

Doughty, H. A. (1995). Reviw- The Malaise of Modernity. *The College Quarterly, 3*(1). Mart 31, 2021 tarihinde http://collegequarterly.ca/1995-vol03-num01-fall/reviews/doughty2.html adresinden alındı

Erdem, H. (2009). *Hıristiyanlıkta Kongregasyonalist Akımın Ortaya Çıkışı ve Görüşleri.* Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.

Erincik, S. (2012). Charles Taylor'da Modernliğin Sıkıntıları Olarak Üç Mesele. *Toplum Bilimleri Dergisi, 6*(11), 147-168. Mart 30, 2021 tarihinde https://toplumbilimleri.com/?mod=makale_tr_ozet&makale_id=197 adresinden alındı

Erol, P. Ö. (2016). Modernite Projesinin Kökenleri, Dinamikleri ve Sonu. *Sosyoloji Dergisi*(33), 49-66. Mart 3, 2021 tarihinde https://dergipark.org.tr/tr/pub/sosder/issue/41007/495546 adresinden alındı

Etil, H. (2017). İsmet Özel: Şairin Kıyamı ya da Aynı Adamın Öyküsü. Ö. Buçukçu içinde, *Cumhuriyet dönemi Türk düşüncesi : isimler, yönelimler, bakışlar* (s. 289-327). Ankara: Bibliyotek Yayınları.

Finlayson, J. G. (2007). *Habermas.* (T. Kılıç, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Fırat, M. Z. (2018). Poetik Görüşlerinden Hareketle İsmet Özel'in "Esenlik Bildirisi" Şiiri Üzerine Bir Değerlendirme. *Academic Knowledge, 1*(1), 52-63.

Fırıncıoğulları, S. (2018). Modernizme Çok Yönlü Bir Eleştiri ve Frankfurt Okulu. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*(37), 49-59. doi:https://doi.org/10.17498/kdeniz.334717

Gallagher, M. P. (2008). Charles Taylor's Critique of Secularisation. *Studies: An Irish Quarterly Review, 97*(388), 433-444. Mayıs 13, 2020 tarihinde www.jstor.org/stable/25660609 adresinden alındı

Gasset, O. Y. (1999). *İnsan ve Herkes*. (N. G. Işık, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.

Giddens, A. (2014). *Modernite ve Bireysel-Kimlik: Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum.* (Ü. Tatlıcan, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.

Greene, R. E. (2019). *Conscience, ethics and politics:beyond beautiful souls.* Faculty of Divinity, Degree of Doctor of Philosophy, Peterhouse: University of Cambridge. Ağustos 24, 2020 tarihinde https://www.repository.cam.ac.uk/bitstream/handle/1810/298732/Rachel%20Greene%20Thesis%20Final%20Draft%20with%20Corrections%20for%20UL.pdf?sequence=1 adresinden alındı

Guénon, R. (1999). *Modern Dünyanın Bunalımı.* (M. Kanık, Çev.) İstanbul: Verka Yayınları.

Gülbay, T. (2015). *İsmet Özel'de Yabancılaşma.* Mardin: Artuklu Yayınları.

Gülenç, K. (2015). *Frankfurt Okulu: Eleştiri, Toplum ve Bilim.* İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Hazır, M. (2012). Postsekülerliğin Gelişi: 21. Yüzyılda Sekülerliğin Sosyolojisini Yapmak. *Akademik İncelemeler Dergisi, 7*(2), 141-154.

İçli, G. (2012). *Sosyolojiye Giriş.* Ankara: Anı Yayıncılık.

Jeanniere, A. (2011). Modernite Nedir? M. Küçük, (Dü.) içinde, *Modernite versus Postmodernite* (N. Tutal, Çev., s. 95-108). Ankara: Vadi Yayınları.

Kalkan, R. G. (2010). *Ben İsmet Özel Şair*. İstanbul: Okurkitaplığı.

Kara, İ. (1994, Haziran 8). Türkiye'de Yalnız İslamcılık Düşüncesinin Tam Bir Antolojisi Var. 64-70. (D. Ertuğrul, Röportaj Yapan) Nehir Dergisi. Nisan 3, 2021 tarihinde https://katalog.idp.org.tr/pdf/40986/42380 adresinden alındı

Kara, İ. (1998). *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi-III.* İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Karataş, V. (2013). Üç Mesele Ekseninde Medeniyetin İnsanlığa Getirdikleri ve Götürdükleri. *Medeniyet Tartışmaları* (s. 229-244). İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları.

Kaya, İ. (2018). Modernitenin Ayna İmgesi Olarak Romantizm ve İslamcılıkta Romantik Modernleşmenin Ortaya Çıkışı. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, 22*(3), 1483-1507. doi:https://doi.org/10.18505/cuid.459744

Kerestecioğlu, İ. Ö. (2001). Milliyetçilik ve Modernleşme İlişkisi Üzerine. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*(23-24), 195-200.

Kızılçelik, S. (2013). *Frankfurt Okulu.* Ankara: Anı Yayınları.

Knutsen, J. W. (2020). *Bilmenin Yolları: Sosyal ve Siyasal Araştırmalarda Rakip Metodolojiler*. (K. İ. Ersöz, Çev.) İstanbul: Küre Yayınları.

Konak, İ. (2020). *Liberal ve Komüniteryan Çokkültürlülük Kymlicka ve Taylor Perspektifinden ABD ve Kanada Örnekleri.* Ankara: Nobel Yayınları.

Kongar, E. (2014). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği.* İstanbul: Remzi Kitabevi.

Köroğlu, S. A. (2015). Literatür Taraması Üzerine Notlar ve Bir Tarama Tekniği. *GİDB Dergi*(1), 61-69. Şubat 10, 2021 tarihinde https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1044919 adresinden alındı

Kumar, K. (2013). *Sanayi Sonrası Toplumdan Postmodern Topluma.* (M. Küçük, Çev.) Ankara: DostKitabevi.

Kurt, A. Y. (2009). *Adorno ve Horkheimer'ın Kültür Endüstrisi Eleştirisi Üzerine Bir İnceleme.* Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Kurtar, S. (2019). Batının Ben Bilinci ve Toplumsal Bir Tahayyül Olarak Modernlik. A. Güney içinde, *Diyalog Kur-Söyle* (s. 50-67). Konya: Morena Yayınları.

Lasch, C. (1991). *The Culture of Narcissism.* New York: W.W. Norton & Company.

Liñán, L. T. (2019). Charles Taylor's Critique of Technopoly. *Athens Journal of Mass Media and Communications 20XY, Y*(Y), 1-11.

Löwy, M.&Sayre, R. (2001). *Romanticism Against the Tide of Modernity.* (C. Porter, Çev.) London: Duke University Press.

Manzoor, S. P. (2008). Tarihe Sahip Çıkmak: İslâm, Sekülerizm ve Dünyevileşme Sorunu. (Y. Aşıkoğlu, Dü.) *Milele ve Nihal, 5*(2), 129-145.

Marcuse, H. (1990). *Tek Boyutlu İnsan.* (A. Yardımlı, Çev.) İstanbul: İdea Yayınları.

McPherson, D. (2013). *Re-Enchanting The World: An Examination Of Ethics, Religion, And Their Relationship In The Work Of Charles Taylor.* Faculty of the Graduate School, the Degree of Doctor of Philosophy, Milwaukee, Wisconsin: Marquette University. Ağustos 23, 2020 tarihinde https://epublications.marquette.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1279&context=dissertations_mu adresinden alındı

Megill, A. (1998). *Aşırılığın Peygamberleri: Nietzsche, Heidegger, Foucault, Derrida.* (T. Birkan, Çev.) Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Meriç, C. (2014). *Bu Ülke.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Mollaer, F. (2016). *Modernlik Kehanetleri.* Ankara: Phoenix Yayınevi.

Montero, D. (2011). A Taylorian Perspective on Social Change: Social Meanings and Cultural Identities. *2011 2nd International Conference on Humanities, Historical and Social Sciences* (s. 300-304). Singapore: IACSIT Press.

Moore JR, B. (1989). *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri.* (Ş. Tekeli,. A. Şenel, Çev.) Ankara: V Yayınları.

Mozumder, M. G. (2011). *Interrogating Post-Secularism: Jürgen Habermas, Charles Taylor, and Talal Asad.* Pittsburgh: Pittsburgh Üniversitesi.

Neuman, W. L. (2014). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nitel ve Nicel Yaklaşımlar-I.* (S. Özge, Çev.) Ankara: Yayınodası.

O'Neill, J. (2016). Social Imagınarıes: an Overvıew. M. Peters içinde, *Encyclopedia of Educational Philosophy and Theory* (s. 26-30). Singapore: Springer.

O'Shea, A. (2010). *Selfhood and Sacrifice: René Girard and Charles Taylor on the Crisis of Modernity.* New York: The Continuum International Publishing.

Oralgül, E. D. (2018). Charles Taylor'da Kimlik ve Siyaset İlişkisi. *Kaygı*, 1-21.

Özel, İ. (1978, Şubat 23). Müslümanların Direnci. *Yeni Devir Gazetesi*, s. 2.

Özel, İ. (1990). Bir Cevap. *Defter Dergisi*, 98-102.

Özel, İ. (2004). *Henry Sen Neden Buradasın II*. İstanbul: Şule Yayınları.

Özel, İ. (2004). *Henry Sen Neden Buradasın-I*. İstanbul: Şule Yayınları.

Özel, İ. (2009). *Şairin Devriye Nöbeti-II Bileşenleri ile Basit.* İstanbul: Şule Yayınları.

Özel, İ. (2010). *Toparlanın Gitmiyoruz-II*. (O. Özbahçe, Dü.) Ankara: Ebabil Yayınları.

Özel, İ. (2016a). *Kalın Türk*. İstanbul: TİYO Yayınları.

Özel, İ. (2016b). *Türk Olmadıysan Oldun Amerikalı*. İstanbul: TİYO Yayınları.

Özel, İ. (2016c). *İrtica Elden Gidiyor*. İstanbul: TİYO Yayınları.

Özel, İ. (2017a). *Üç Zor Mesele.* İstanbul: TİYO Yayınları.

Özel, İ. (2017b). *Tahrir Vazifeleri*. İstanbul: TİYO Yayınları.

Özel, İ. (2017c). *Waldo Sen Neden Burada Değilsin*. İstanbul: TİYO Yayınları.

Özel, İ. (2017ç). *Küfrün ihsanı Olmaz*. İstanbul: TİYO Yayınları.

Özel, İ. (2017d). *Taşları Yemek Yasak*. İstanbul: TİYO Yayınları.

Özel, İ. (2017e). *Faydasız Randevu*. İstanbul: TİYO Yayınları.

Özel, İ. (2017f). *Of Not Being A Jew.* İstanbul: TİYO Yayınları.

Özel, İ. (2017g). *Sorulunca Söylenen.* İstanbul: TİYO Yayınları.

Özel, İ. (2017h). *Dil ile İkrar*. İstanbul: TİYO Yayınları.

Özel, İ. (2017ı). *Ve'l-Asr*. İstanbul: TİYO Yayınları.

Özel, İ. (2017i). *Erbain.* İstanbul: TİYO Yayınları.

Özel, İ. (2018a). *Cuma Mektupları-I*. İstanbul: TİYO Yayınları.

Özel, İ. (2018b). *Cuma Mektupları-II*. İstanbul: TİYO Yayınları.

Özensel, E., Aktay Y. (2005). İsmet Özel: Dostların Eşiğindeki Diaspora. T. B. Gültekingil (Dü.). içinde İstanbul: İletişim Yayınları.

Özer, C. (2017). Kitap İncelemesi: Barrington MOORE JR., Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World. *Uluslararası İlişkiler Dergisi, 14*(53), 131-134. Mart 23, 2021 tarihinde https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/627042 adresinden alındı

Özkiraz, A. (2007). *Modernleşme Teorileri ve Postmodern Durum.* Konya: Çizgi Kitabevi.

Özkul, B. (2019, Şubat 2). Antikapitalist cephede ismet özel. *Birikim Dergisi*. İstanbul. Eylül 20, 2019 tarihinde http://www.birikimdergisi.com adresinden alındı

Öztürk, F. (2015). *Sokrates ve İsmet Özel.* Ankara: Harf Yayınları.

Postman, N. (2006). *Teknopoli* (İkinci Baskı b.). (M. E. Yılmaz, Çev.) İstanbul: Paradigma Yayınları.

Redhead, M. (2002). *Charles Taylor: Thinking and Living Deep Diversity*. New York: Rowman and Littlefield Publisher Inc.

Rogobete, S. E. (2015). The Self, Technology and the Order of Things: in dialogue with. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*(183), 122-128. Mayıs 14, 2020 tarihinde https://pdf.sciencedirectassets.com/277811/1 adresinden alındı

Rose, M. (2014, Aralık 20). Tayloring Christianity. *First Things*(Aralık 2014). Ocak 30, 2020 tarihinde First Things: https://www.firstthings.com adresinden alındı

Russell, B. (2021). *Din ile Bilim.* (A. Göktürk, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Safranski, R. (2013). *Romantik: Bir Alman Sorunsalı.* (A. Nalbant, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Salihoğlu, H. (1988). Alman Edebiyatında "Fırtına ve Tepki". *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*(3), 199-208.

Schweiker, W. (2009). Our Religious Situation: Charles Taylor's "A Secular Age". *American Journal of Theology & Philosophy, 3*(30), 323-329. Mayıs 12, 2020 tarihinde www.jstor.org/stable/27944486 adresinden alındı

Shantz, D. H. (2009, Mart 16). *The Place of Religion in a Secular Age: Charles Taylor's Explanation of the Rise and Significance of Secularism in the West.* Ocak 10, 2020 tarihinde University of Calgary. ca.https://www.researchgate.net/publication/267998948_The_Place_of_Religion_in_a_Secular_Age_Charles_Taylor's_Explanation_of_the_Rise_and_Significance_of_Secularism_in_the_West/citation/download adresinden alındı

Simmel, G. (1992). *On Individuality and Social Forms.* (D. N. Levine, Dü.) Chicago and London: The University of Chicago Press.

Sohrabifar, V. (2018). The Impacts of Modernity upon Religiosity: A Critical Study of Charles Taylor. *Religious Inquiries, 7*(14), 109-128.

Soletskyy, A. (2012). Charles Taylor: "There is no Single Religion or İdeology Which Covers Everybody". Ocak 5, 2020 tarihinde https://risu.org. adresinden alındı

Sombart, V. (2004). *Dünya Görüşü Bilim ve Ekonomi*. (F. Tepebaşılı, Çev.) Konya: Çizgi Kitabevi.

Svetelj, T. (2012). *Rereading Modernity - Charles Taylor on its Genesis and Prospects.* Boston: Boston College University.

Şeriati, A. (1984). *Medeniyet ve Modernizm.* (A. Yüksek, Çev.) İstanbul: Bir Yayıncılık.

Taşgetiren, Ç. (2018). *Batı'nın Sekülerleşme Süreci Charles Taylor ve Modernite Eleştirsi*. İstanbul: Açılım Kitap.

Taylor, C. (1958). Alienation and Community. *Universities & Left Review*, 11-17. Ocak 22, 2020 tarihinde http://banmarchive.org.uk/collections/ulr/05_11.pdf adresinden alındı

Taylor, C. (1992). Modernity and the Rise of the Public Sphere. S. University içinde, *The Tanner Lectures On Human Values* (s. 208). Aralık 20, 2020 tarihinde https://tannerlectures.utah.edu/_documents/a-to-z/t/Taylor93.pdf adresinden alındı

Taylor, C. (1996). A World Consensus on Human Rights. *Dissident*, 18.

Taylor, C. (2001). Two Theories Of Modernity. *The International Scope, 3*(5), 1-9.

Taylor, C. (2002). *Varieties of Religion Today.* Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.

Taylor, C. (2006). Religious Mobilizations. *Public Culture, 18*(2), 281-300. doi:10.1215/08992363-2006-00

Taylor, C. (2007, 14 Mart). What Role Does Spiritual Thinking Have İn the 21st Century ? (J. T. Foundation, Röportaj Yapan) https://www.templeton.org. Aralık 14, 2020 tarihinde https://www.templeton.org/charles-taylor-spiritual-thinking adresinden alındı

Taylor, C. (2008, 23 Haziran). Religious Belonging in an "Age Of Authenticity": a Conversation With Charles Taylor (Part Two of Three). (R. Kuipers, Röportaj Yapan) The Seattle School of Thelogy & Psychology. Ağustos 20, 2020 tarihinde https://theotherjournal.com/2008/06/23/religious-belonging-in-an-age-of-authenticity-a-conversation-with-charles-taylor-part-two-of-three/ adresinden alındı

Taylor, C. (2011). Why We Need a Radical Redefi nition of Secularism. E. M. Vanantwerpen içinde, *The Power of the Religion in the Public Sphere* (s. 37). New York: Columbia University Press.

Taylor, C. (2012). *Benliğin Kaynakları Modern Kimliğin İnşası.* (S. A. Baş, Çev.) İstanbul: Küre Yayınları.

Taylor, C. (2014a). *Seküler Çağ*. (D. Körpe, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Taylor, C. (2014b). How to Define Secularism. A. S. Taylor içinde, *Boundaries of Toleration* (s. 59-79). New York: Columbia University Press.

Taylor, C. (2017). *Modernliğin Sıkıntıları*. (U. Canbilen, Çev.) İstanbul: Ayrıntı yayınları.

Taylor, C. (2018a). *Modern Toplumsal Tahayyüler.* (H. Koyukan, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.

Taylor, C. (2018b). Tanınma Politikası. A. Gutmann içinde, *Çokkültürcülük* (s. 46-94). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Topçu, N. (2010). *Ahlak*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Toulmin, S. (2002). *Kozmopolis/Modernite'nin Gizli Gündemi.* (H. Arslan, Çev.) İstanbul: Paradigma Yayınları.

Touraine, A. (2002). *Modernliğin Eleştirisi.* (H. Tufan, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Türkdoğan, O. (2012). *Çağdaş Bilimsel Araştırma Metodolojisi ve Sorunları.* İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Tüzer, İ. (2012). *İsmet Özel Şiire Damıtılmış Hayat*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Wallerstein, I. (1992). *Tarihsel Kapitalizm.* (N. Alpay, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.

Wallerstein, I. (2018). *Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş.* (E. A.-N. Ersoy, Çev.) İstanbul: bgst Yayınları.

Weber, M. (1999). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu.* (Z. Gürata, Çev.) Ankara: Ayraç Yayınevi.

Woolhouse, R. (2011). *John Locke.* (A. Terzi, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Yahşi, F. (2017). Modernleşme Kavramı Çerçevesinde Ernest Gellner'in Milliyetçilik Kuramına Bakış. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, 6*(18), 699-709. Şubat 17, 2021 tarihinde https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/444185 adresinden alındı

Yusuf, S. (2014). *Bir Masal İsmet Özel'i.* İstanbul: Profil Yayınları.

Yüksel, M. (2002). Modernleşme Bağlamında Hukuk ve Etik İlişkisine Sosyolojik Bir Bakış. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 1*(57), 177-195.

Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks, 1(5), 185-202. Şubat 12, tarihinde http://www.dieweltdertuerken.org/index.php/ZfWT/article/view/398/tahir_gur adresinden alındı.